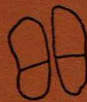

Varia 53

UNIVERSITETETS KULTURHISTORISKE MUSEER
OLDSAKSAMLINGEN

Lars Groseth

Å FINNE STED

Økonomiske og rituelle landskap
i Telemark i sen-neolitikum og bronsealder

OSLO
2001

Å FINNE STED

Økonomiske og rituelle landskap
i Telemark i sen-neolitikum og bronsealder

Lars Groseth

Varia 53
Universitetets kulturhistoriske museer
Oldsaksamlingen
Oslo 2001

Utgitt av Universitetets kulturhistoriske museer, Oldsaksamlingen,
Universitetet i Oslo

ISSN 0333-1296
ISBN 82-7181-167-3

*Forsidebilde: "Det er trær og ikke mennesker som har røtter. Mennesker har føtter"
Salman Rushdie i "Imaginary Landscapes" 1991.*

FORORD

Det foreliggende arbeidet er nærmest et opptrykk av min hovedfagsavhandling som ble levert våren 1999. Det er gjort noen språklige forbedringer,- enkelte setninger og avsnitt har blitt tydeligere. Likevel er avhandlingens innhold uendret.

Det var mange som bidro til at avhandlingen ble realisert og levert i 1999. Christopher Prescott, min veileder, skal ha takk for mange og gode kritiske kommentarer underveis, og at han hadde tro på prosjektet mitt. Medstudenter bidro på ulike måter med innspill og hjelp underveis, i første rekke Anne Lene Melheim, Gro Anita Bårdseth, Snorre Haukalid, Håkon Glørstad og kollokviegruppen "bronsealder".

Espen Uleberg fortjener en stor takk for hjelpen med de digitale kartene dengen, og med uttak av tilveksten fra databaser som på et tidspunkt ennå ikke var tilgjengelige for andre. May-Liss Bøe Sollund hjalp meg med ØK-registreringene fra Telemark. Egil Mikkelsen lånte bort sitt private kartotek over alle gjenstander i Telemark til meg, noe som var et viktig bidrag. Takk også for økonomiske bidrag fra Undervisningsavdelingen for nordisk arkeologi, IAKN, Myntkabinettets og Oldsaksamlingens forskningsutvalg og Norsk Arkeologisk Selskap. Jeg takker også Line Bårdseng, Johannes og Peder Kjøs.

Tom Heibreen har bidratt til denne utgivelsen ved at han har "rekonstruert" noen av kartillustrasjonene som hadde gått tapt i cyberspace.

Likevel er det ingen andre enn meg selv å klandre for eventuelle feil.

Til slutt en takk til Einar Østmo ved Oldsaksamlingen som mente det var av interesse å utgi min avhandling i serien av VARIA, og til redaksjonskomiteen som fulgte Østmo sin anbefaling!

Oslo, september 2001

Lars Groseth

INNHALDSFORTEGNELSE

1.0. INNLEDNING	1
1.1. KRONOLOGI	2
2.0. FORSKNINGSHISTORIE	3
2.1. BRØGGER, GJESSING OG KULTURDUALISMEN	3
2.2. GAMMEL OG NY EVOLUSJONISME	5
2.3. SØR-SKANDINAVISKE MODELLER	6
2.4. NY-MARXISME I BRONSEALDER-FORSKNINGEN	8
2.5. FORSKNINGSHISTORISK SAMMENFATNING.....	9
3.0. TEORETISK DISKUSJON OG GRUNNLAG	10
3.1. PIERRE BOURDIEU SINE BEGREPER	10
3.2. BRUK AV BOURDIEU SIN TEORI	12
3.3. HANDLING, HENSIKT OG DIALEKTIKK	13
3.4. RITUALER OG INTENSJONER	14
3.5. OBJEKTIVERING SOM KULTUR.....	15
3.6. RITUALER OG MENING	17
3.7. DET RELASJONELLE	17
3.8. LANDSKAPET: EN EKSTERN FORM	18
4.0. RITUELT NEDLAGTE GJENSTANDER	19
4.1. KRITERIER	21
5.0. DET ARKEOLOGISKE MATERIALET	23
5.1. ENKLE SKAFTHULLØKSER	24
5.2. ANDRE STEINØKSER	25
5.3. FLINTDOLKER	28
5.4. FLINTSIGDER	31
5.5. ILDFLINT	32
5.6. FLINTSPYD	32
5.7. FLINTSPISSER	33
5.8. BRONSEGJENSTANDER	34
5.9. BRONSEALDERRØYSER	38
5.10. HELLERISTNINGER	40
5.10.1. DATERING AV HELLERISTNINGER	41
5.10.2. HELLERISTNINGER = GJENSTANDER?	43
5.10.3. TIDSBESTEMMELSE AV HELLERISTNINGENE I SKIEN	44
5.10.4. HELLERISTNINGENES PERIODE.....	45
6.0. FUNN, LANDSKAP, ROM	46
6.1. ET RITUELT ROM	46
6.2. ET BOSETNINGSOMRÅDE	48
6.3. BOSETNING, GEOLOGI, KVARTÆRGEOLOGI OG POLLENPRØVER	49
6.4. TO STORE, MEN ULIKE ROM	51

6.5. ØKONOMISK BASIS I BRONSEALDER	52
6.6. ANALOGI: Gård og seter	53
6.7. PASTORALISME	54
6.8. PASTORAL IDEOLOGI	55
6.9. ØKONOMI I SKIENSOMRÅDET	56
7.0. GRAVRØYSER OG LANDSKAP I BOSETNINGSOMRÅDET	56
7.1. GRAVRØYSENE VISUALITET	57
7.2. HENVENDELSE OG VIRKNING	59
7.3. GRAVER OG FERDSLSÅRER	63
7.4. RØYSER, OBJEKTIVERING OG PRAKSIS	65
7.5. ET SPESIELT LANDSKAP	67
7.6. KUNNSKAP, MENING OG PRAKSIS I SN/EBA	67
7.7. YNGRE BRONSEALDER: FELTET ENDRES	72
7.8. MANNLIG OG KVINNELIG	72
7.9. KONKLUSJONER	76
8.0. ANDRE DELER AV TELEMARK	77
8.1. TINN KOMMUNE	77
8.2. KULTURDUALISME?	80
8.3. HEDDAL	81
8.4. LANGS NORSJØ	82
8.5. SAUHERAD	84
8.6. BØ	86
8.7. EIDANGER	86
8.8. SAMMENFATNING, Telemark	87
9.0. AVSLUTTENDE SAMMENFATNING	88
SUMMARY	91

LITTERATURLISTE

APPENDIKS 1

APPENDIKS 2

APPENDIKS 3

APPENDIKS 4

APPENDIKS 5

APPENDIKS 6

LISTE OVER FIGURER

Figur 1.	Telemark fylke	2
Figur 2.	Den administrative fordelingen av Telemark	23
Figur 3.	Nakkebøyde stridsøkser, vest-norsk type	26
Figur 4.	Nakkebøyde stridsøkser, Hagebyhöगतypen	26
Figur 5.	Rombiske økser	26
Figur 6.	Økser med skaffure	26
Figur 7.	Flintøkser	27
Figur 8.	Flintdolker	29
Figur 9.	Flintsigder	31
Figur 10.	Ildflint.....	32
Figur 11.	Flintspyd	33
Figur 12.	Flintspisser fra lok. 1058, Mår, Stegaros, Tinn i Telemark	34
Figur 13.	Flintspisser fra Telemark	35
Figur 14.	Bronsegjenstander	37
Figur 15.	Kart over Skiensområdet med alle funnkategorier	47
Figur 16.	Pollendiagram fra Storemyr	51
Figur 17.	Henvendelse og virkning for røysene i Skiensområdet.....	59
Figur 18.	SN/EBA i Skiensområdet med gamle veifar og utsyn fra røyser.....	60
Figur 19.	YBA i Skiensområdet	61
Figur 20.	Funn og funnfordeling, Tinn.....	78
Figur 21.	Funn og funnfordeling, Heddal	82
Figur.22.	Funn og funnfordeling, områdene A og B	83
Figur 23.	Funn og funnfordeling, områdene C, D og E	85
Figur 24.	Funn og funnfordeling, Eidanger	87

1.0 INNLEDNING

“Å finne sted” viser både til et sted i det fysiske rommet og til praksis, handling i et rom. *Noe finner sted*, og enhver handling må skje på et “passende” sted for akkurat denne spesielle handlingen. I denne avhandlingen legges det vekt på menneskelig praksis og *forflytning* i landskapet. Et like viktig hovedanliggende blir *å forsøke å forstå hvilken sammenheng det er mellom hensikt og handling*.

De forhistoriske periodene sen-neolitikum og bronsealder er i fokus her. Motivasjonen for å skrive om disse epokene springer ut av en forskningshistorisk gjenganger; antagelsen om to samtidige, men ulike kulturer i det som nå er Sør-Norge. Denne ideen om kulturdualisme innebærer en romlig og sosial forskjell mellom jeger/sankere og jordbrukere i bronsealderen. I kapittel 2 vil jeg redegjøre for og diskutere hvorfor jeg oppfatter kulturdualismebegrepet som problematisk. Jeg vil vise at kulturdualismen har sitt grunnlag i et evolusjonistisk og deterministisk tankegods i arkeologisk kunnskapsproduksjon.

Pierre Bourdieu sin handlingsteori vil være sentral for å unngå determinismen, både den strukturelle og individorienterte determinisme. Det er mulig fordi Bourdieu legger vekt på *relasjonenes* betydning for handling og handlingenes virkning. Det er relasjonene som skaper et samfunn. Det betyr at et samfunn ikke må forveksles med en ferdig konstruksjon som mennesker går ut og inn av, men tvertimot noe som mennesker selv skaper. Derfor er det også sentralt å avklare forholdet mellom hensikt og handling. Ifølge Dag Østerberg er det et villspor å lete etter hensikten bak handlingen. Det er *dialektikken* mellom hensikt og handling som er viktig.

I blant disse to handlingsteoretikerne må også den materielle kulturen finne sin plass. Daniel Miller sin fortolkning av objektiviseringsprosessen slik den er beskrevet av Hegel, vil her være til hjelp. Objektivisering er en dialektisk prosess hvor den materielle kultur har betydning, ettersom gjenstander og landskap vil være *midler til objektivisering*. Ifølge Miller opphever denne teorien skille mellom subjekt og objekt, samtidig som objektiviseringsprosessen skaper kultur. De evolusjonistiske undertonene som beskrivelsen av kulturell utvikling ofte får, vil bli begrenset med Miller sin teori om materiell kultur.

Samlet gir det teoretiske rammeverket en mulighet for å fokusere på virksomheten framfor verket.

En viktig premiss for syntesen i denne avhandlingen er å klargjøre hvilke gjenstandsfunn som er *rituelt nedlagte gjenstander*, og hva som er *boplansindikatorer*. Slike tolkninger er her en del av materialpresentasjonen. I tillegg til gjenstander er kildematerialet helleristninger, gravrøyser og landskap.

Geografisk begrenser avhandlingen seg hovedsakelig til Telemark fylke (fig. 1). Den sentrale landskapsstudien er fra Skiensområdet, mens andre deler av Telemark vil fungere som referanseområder for å påvise likheter/ulikheter i det romlige mønsteret.

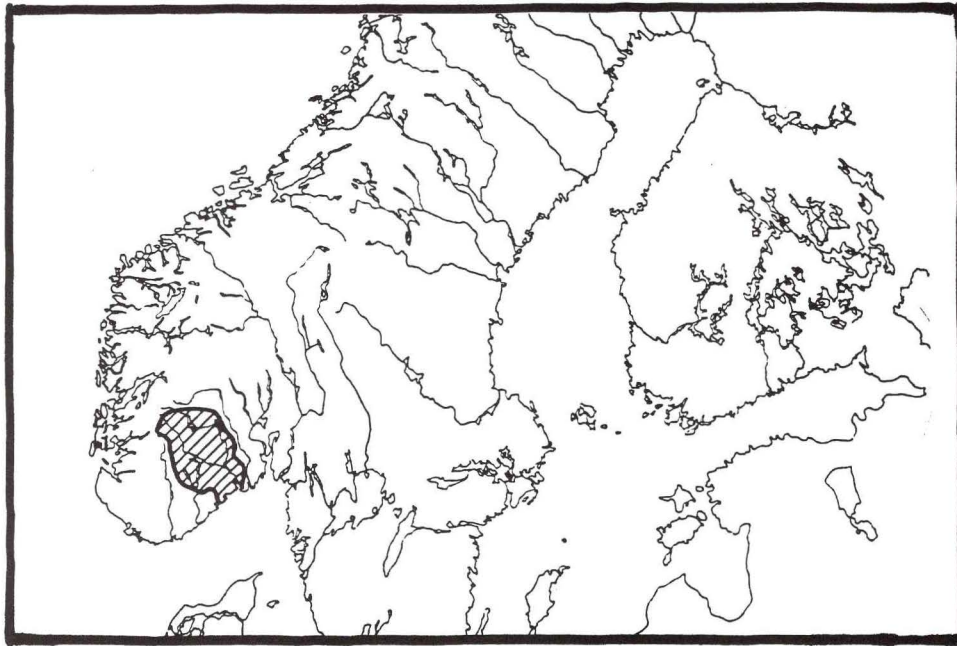

Fig. 1. Telemark fylke. (Kart fra Mikkelsen 1989:16).

Ved tolkningen av kildematerialet fra Skien framstår landskapet som tredelt, ved at det kan deles opp i et helleristningsområde, et offerfunnområde og et bosetningsområde. Ulike handlinger synes å finne sted på forskjellige steder. Denne tredelingen etableres allerede i sen-neolitikum/eldre bronsealder. I yngre bronsealder blir denne tredelingen en viktigere faktor enn perioden før for synliggjøring av endringer i kjønnsrelasjoner. Endringene kan sees i sammenheng med andre forandringer ved overgangen til yngre bronsealder. I denne perioden kan offerfunnene i større grad knyttes til kvinner, korndyrkingen ekspanderer og dermed også bofastheten. Dette får følger for gruppenes mobilitet og indre arbeidsdeling. I referanseområdene i det øvrige Telemark er det indikasjoner på liknende oppdeling av landskapet og endringer ved overgangen til yngre bronsealder. Disse likhetene med Skiensområdet underbygger denne avhandlingens konklusjon som er at det ikke finnes grunnlag for ideen om kulturdualisme i sen-neolitikum/bronsealder i det området som nå er Sør-Norge.

1.1. KRONOLOGI

Nyere forskning i Danmark har ført til at den absolutte kronologien for sen-neolitikum/bronsealder er noe endret i forhold til tidligere. I Danmark føres sen-neolitikum tilbake til 2350 f.Kr. (kal. C14 år, Vandkilde 1996a:195). Helle Vandkilde deler sen-neolitikum i periode I og II. Ebbe Lomborg delte derimot sen-neolitikum i tre perioder på grunnlag av flintdolk-typologien (Lomborg 1973). Vandkilde, som har foretatt en ny typologisk studie av flintdolkene (se kap 5.3.), mener det ikke er kronologisk skille mellom dolk typene I, II og III. Dermed er det heller ikke grunnlag for å dele sen-neolitikum i tre perioder, mener Vandkilde (Vandkilde 1996b:13-14). Hennes kronologiske rammeverk er at bronsealderens periode I starter omkring 1700 f.Kr. Overgangen mellom eldre og yngre bronsealder blir satt omkring 1100 f.Kr., mens skillet mellom yngre bronsealder og førromersk jernalder er usikkert, men

settes til ca. 500 f.Kr. (Vandkilde 1996a:195).

Heretter vil ovenstående periodeinndelinger benyttes. I analysedelen går likevel det viktigste skillet mellom eldre og yngre bronsealder.

2.0 FORSKNINGSHISTORIE

I dette kapitlet går jeg gjennom generelle hovedlinjer jeg mener kan sees i nordisk bronsealderforskning, og i hvilken grad dette har påvirket forskningen omkring sørnorsk bronsealder. En slik generell gjennomgang vil selvsagt ikke kunne omhandle alle studier omkring bronsealder. Mitt utvalg er gjort utfra en vurdering av hva som belyser mine poenger på en klareste måte, og som vil føre fram mot det teoretiske grunnlaget for denne avhandlingen.

I framstillingen legger jeg vekt på de evolusjonistiske grunntrekk jeg mener har preget bronsealderforskningen. Dette er viktig for å få en forståelse av at ideen om *kulturdualisme* synes å ha sitt grunnlag i en evolusjonær tankegang.

Evolusjonisme er hverken en naturlov eller en vitenskapelig teori eller metode. Evolusjonismen må heller sees på som en erkjennelsesmessig forutsetning for vestlig tenkning idag (Brattli 1993). *Den evolusjonistiske tenkningen kommer ut fra evolusjonismen*. I en slik tenkning ligger kimen til etnosentriske tanker, ved f.eks. at kulturelt nivå blir sidestilt med mentalt nivå. Primitive materielle kulturer vil følgelig bestå av mentalt primitive mennesker. Videre ligger det et faremoment i å sidestille økonomisk, politisk og militær makt med moralsk overlegenhet. En evolusjonistisk tankegang kan også føre til at teorier om generell evolusjon vil bli gjort gjeldende for spesifikk evolusjon (Helliksen 1996:3).

Utgangspunktet for denne forskningshistoriske gjennomgangen er Anton W. Brøggers “Det norske folk i oldtiden” (1925) og Gutorm Gjessing sin “Norges steinalder” (1945). Utifra deres forskningshistoriske plass og ideer omkring forhistorien, vil jeg trekke tråder framover og bakover i tid. Brøgger er interessant i denne sammenhengen fordi hans arbeider viser påvirkning fra evolusjonismens og funksjonalismens ideer, samtidig som han eksplisitt tar avstand fra ideen om kulturdualisme. Dessuten er hans funksjonalisme, dvs. menneskets tilpasning til naturen, et godt eksempel på landskapets ensidige betydning i de fleste arkeologers bevissthet helt fram til 1980-årene.

2.1. BRØGGER, GJESSING OG KULTURDUALISMEN

Brøgger synes å være den første i norsk arkeologi som forsøkte å bevege seg bort fra rene typologisk-kronologiske gjenstands-studier og teorier omkring diffusjonisme (Brøgger 1925:17). Det som bestemte utviklingen av den materielle kulturen, mente Brøgger, var naturmiljøet og ervervet det kunne gi basis for (Brøgger 1925). I bronsealderen var steinredskapene fortsatt det viktigste i det daglige liv, i ervervet, og det var på en slik bakgrunn at Brøgger kalte bronsealderen for stein-bronsealder. Bronsen var “noe nytt”, men påvirket ikke ervervslivet i nevneverdig grad. Hans samtidige oppfattet dette som om han ville avskaffe bronsealderen (Helliksen 1996:58). Uten bronse, ingen bronsealder. Gjenstandsstudiet stod sterkt i arkeologien på denne tiden, og kulturoppfatninger var tett knyttet til det materielle. For Brøgger var det heller et mål å finne ut av hva bronsealderen virkelig var, ved ikke bare å

legge vekt på bronsegjenstandene som kulturbærere (Brøgger 1925:107).

Gjessing bifalte på mange måter Brøggers forsøk på å frigjøre seg fra den typologisk-kronologiske arkeologien. Gjessing var også opptatt av at norsk arkeologisk forskning burde studere forhistorien mer utifra norske forhold, framfor å presse den inn i den “...megalitiske tvangstroye...” (Gjessing 1945:7). Han siktet til norske forskeres tendens til å tvinge empirisk materiale funnet i Norge inn i grupper som samsvarte med sørskandinavisk megalittkultur. Han tenkte nok bl.a. på Haakon Shetelig og hans framstilling av forhistorien. Ifølge Shetelig var forhistorien og dermed bronsealderen i Norge materielt og åndelig lik den sørskandinaviske (Shetelig 1925:81, 87 og 91).

Gjessing forfektet at den viktigste drivkraften for kulturelle endringer var folkeforflytninger, migrasjoner, og de kulturmotsetninger dette førte til. Denne ideen var grunnlaget for Gjessings uenighet med Brøgger, fordi Gjessing skiller mellom “bondekulturen” og “fangstkulturen” i yngre steinalder og bronsealder. Ideen om en todelt befolkning ble første gang nevnt av Anathon Bjørn, en todeling han mente ble bekreftet av metallfunnenes spredning (Bjørn 1926:2). Det var dette Gjessing tok tak i når han mente at enkelte områder i Norge egentlig ikke hadde noen bronsealder, og fortsatt levde i steinalderen. Han mente bøndene var etterkommere av innvandrede indoeuropéere, stridsøksfolket, som også hadde med seg kunnskap om jordbruk. De bosatte seg i enkelte områder, mens det gamle fangstfolket levde uforstyrret videre i andre strøk. Over tid ble fangstfolket indoeuropeisert. De tok opp i seg kulturtrekkene fra det innvandrede folket samtidig som sider av det tradisjonelle fangst- og fiskelivet ble opprettholdt (Gjessing 1945:465).

Brøgger mente tvertimot at det i norsk forskning var “...en opkonstruert motsetning mellom boplasskultur og fastboende kultur. Vi vet nu at det er ingen motsetning. Det er to sider av et og samme folks liv”(Brøgger 1925:109). Brøgger la vekt på indre kulturell utvikling og en viss grad av diffusjon, Gjessing la mest vekt på migrasjon som forklaring på kulturell endring.

Gjessing sitt syn fikk etterhvert begrepet “kulturdualisme” hengende på seg. Ideen om kulturdualisme har siden fulgt bronsealderforskningen i Norge, noe som også av Egil Bakka påpekte (1973). Ideen om dualisme er f.eks. tilstede i Anders Hagens “Norges Oldtid” (1967), men også i “Norgeshistorien” av Bente Magnus og Bjørn Myhre (1976) gjenfinnes ideen. Magnus og Myhre (1976:190) tenker seg at en høvdingdømmeorganisasjon har eksistert i de gode jordbruksbygdene. Myhre (1978 og 1987) mener det først er i eldre jernalder at de indre strøkene blir deler av et høvdingdømme. Modellen til Myhre gir et nyansert syn på forholdet mellom gård, åpne boplasser og huler/hellere innenfor et høvdingdømme. Selv om hans nyanserte høvdingdømme-modell kan brukes til å løse opp kulturdualismen, blir dette bare gyldig for jernalder hos Myhre. Det er påfallende at han ikke gjør modellen gjeldende for bronsealder, og jeg tror det er et uttrykk for at ideen om kulturdualisme i bronsealder står sterkt i norsk arkeologisk forskning.

2.2 GAMMEL OG NY EVOLUSJONISME

Det synes som om evolusjonismen har hatt og fortsatt har en sentral rolle i den arkeologiske kunnskapsproduksjonen. Evolusjonisme som tanke har sitt grunnlag i opplysningstiden. Da oppstod ideen om et skille mellom mennesket som subjekt og naturen som objekt. Samtidig med objektiviseringen av naturen, ble oppfatningen av naturen som en lovbundet orden svært deterministisk og mekanisk. Det betyr at alt som skjer, har en årsak i noe som tidligere har skjedd. Hendelser kan forutsees såfram en kjenner den loven som årsaken virker utifra (Helliksen 1996:5). På dette grunnlag mente mange at alle samfunn og kulturer gikk gjennom de samme lineære utviklingstrinnene. Européernes kontakt med andre "primitive" folk gav også støtet til idéen om at kulturer utvikles fra det primitive og til det kompliserte, dvs. en evolusjon fram mot européernes nivå. Tid ble dermed også synonymt med endring.

Kirsten Hastrup mener opplysningstidens oppdagelser førte til et større skille mellom tid og rom, som en følge av skillet mellom "oss"(européerne) og "dem"(de ville). Ved oppdagelsen av andre "primitive" folk og plasseringen av dem som representanter for en annen tid, vår fortid, skapte det lineære tidsbegrepet en avstand framfor inkorporasjon (Hastrup 1985:188). Dette gav også god grobunn for et evolusjonistisk perspektiv på samfunnsutviklingen.

Utfra tanken om utvikling fra enkle til kompliserte former ble Thomsens treperiode system og Worsaaes kronologiske inndeling av disse tre periodene skapt (Helliksen 1996:9). Ifølge Terje Brattli var Thomsen ikke evolusjonist i moderne forstand, selv om han var med på å danne et første grunnlag for den senere evolusjonistiske diskursen (Brattli 1993:89).

Evolusjonismen og ny-evolusjonismen skiller seg fra hverandre i synet på årsak. Ny-evolusjonismen ble utviklet av bl.a. Leslie White og Julian Steward på 1940 og -50 tallet. De betraktet den menneskelige atferd som determinert av faktorer som teknologi, økologi og økonomi (Trigger 1989:292). Endringer skjer bare hvis forandringer i noen av disse faktorene tvinger mennesket til å forandre atferd. Det er dette menneskesynet som gjør ny-evolusjonismen ulik evolusjonismen. Innenfor evolusjonismen var oppfatningen at drivkraften for utvikling var menneskets eget ønske om å bedre sine livsbetingelser, først og fremst gjennom kontroll over naturen (op cit. 290). Mennesket hadde en mer aktiv rolle i forhold til sin egen situasjon, og kunne selv være årsak til endring.

White sin evolusjonsmodell var løsrevet fra historisk spesifikke forhold. Det var de store generelle (unilineære) linjene i utviklingen han søkte etter. Steward hadde en mer empirisk, komparativ og multilineær tilnærming til studiet av kulturell evolusjon (Trigger 1989:291). Han mente det finnes enkelte basis-elementer i alle kulturer (f.eks. økonomi, politikk, religion), som vil utvikle seg likt ved like økologiske rammebetingelser (Steward 1955:4 og 19).

Senere ble begrepene multilineær og unilineær evolusjon forlatt til fordel for begrepene spesifikk og generell evolusjon. Med spesifikk evolusjon menes det at en kultur tilpasser seg ett bestemt miljø på en stadig bedre måte. Den generelle evolusjonen sikter derimot til økt tilpasningsevne, evnen til å tilpasse seg nytt eller endret miljø. Det ble derfor hevdet at kulturer med størst tilpasningsevne lettere kunne spre seg over større områder på bekostning av andre (Brattli 1993:100-101).

I diffusjonismen finnes det trekk av evolusjonisme. Terje Brattli mener at diffusjonisme er et resultat av både spesifikk evolusjonisme, generell evolusjonisme og teori om kulturell dominans. Diffusjonismen har et klart evolusjonistisk innhold fordi tilpasning og funksjonalisme er sentrale elementer. Diffusjonismen synes dermed å være en del av evolusjonismen, og ikke en reaksjon mot den (op.cit. 102-103).

Denne summariske gjennomgangen av evolusjonismens idéhistorie, mener jeg kan gi grunnlag for å hevde at Brøgger sin funksjonalisme og diffusjonisme også bygde på evolusjonistiske prinsipper (se også Prescottt 1994). Funksjonalisme som idé tar utgangspunkt i at samfunn har egne iboende behov, behov som på forhånd er definert. Det er hvordan disse behovene blir tilfredsstilt som forklarer hva som skjer i et sosialt system (Olsen 1997:133). Funksjonalismen fikk sitt uttrykk hos Brøgger ved at den materielle kulturen ble forstått som en passiv refleks av tilpasningen til naturmiljøet. Det er altså nære sammenhenger mellom ideene om tilpasning, funksjonalisme og evolusjonisme. Dette var ideer Brøgger ble talerør for og som la grunnlaget for ny-evolusjonismen i norsk arkeologisk forskning (Helliksen 1996). Paradoksalt nok dannet dette sannsynligvis grunnlaget for videreføring av ideer om kulturdualisme, ideer Brøgger selv var negativ til.

Nettopp fordi evolusjonismen var innarbeidet i arkeologien, kom ikke ny-evolusjonismen i konflikt med det etablerte syn på kultur. Økologi og naturlige forutsetninger hadde allerede en determinerende rolle i de arkeologiske forklaringsmodellene. I skandinavisk forskningspraksis var det evolusjonistiske aspektet ofte sterkt tilstede uten at det ble problematisert. Ny-evolusjonismen var også en sentral del av Ny-arkeologien eller den prosessuelle arkeologien hvor den økologiske og teknologiske determinismen ble enda mer uttalt enn tidligere. Flere har jo også påpekt at Ny-arkeologien i virkeligheten ikke medførte noe grunnleggende nytt i norsk arkeologi. Det oppsto bare et mer sofistikert verktøy til å si det samme som før (Christophersen 1989, Myhre 1989, Olsen 1987).

2.3 SØRSKANDINAVISKE MODELLER

I 1974 skrev Klavs Randsborg artikkelen "Social Stratification in Early Bronze Age Denmark". Randsborg beskriver her et stratifisert bronsealderssamfunn, basert på redistribusjon, prestisjevarer, og ledelse som går i arv,- altså et høvdingdømme. Til forskjell fra tidligere i forskningshistorien, hadde Randsborg et teoretisk verktøy som bakgrunn for å beskrive et slikt høvdingdømme. Med denne artikkelen introduserte han Elman Service sin ny-evolusjonære modell for nivåer av sosial organisasjon for bronsealderforskningen i Sør-Skandinavia. Service skiller mellom grupper (bands), stammer, høvdingdømmer og tidlige stater (Service 1972). Innenfor et høvdingdømme kan ulike regioner produsere ulike varer utifra sine økologiske betingelser, altså en form for spesialisering. Andre varer bytter de så til seg fra andre områder, men det er høvdingen som administrerer dette. En bofast jordbruksbefolkning vil f.eks. bytte til seg varer fra andre økologiske soner (Service 1972:135-136).

Ved å bruke kvantitative metoder på bronsefunn fra gravhauger og depoter i eldre bronsealder, kunne Randsborg vise til regionale forskjeller vedrørende sosial stratifisering og kjønnsrelasjoner. De regionale forskjellene hadde sin basis i ulikt ressursgrunnlag. De gode jordbruksområdene hadde størst befolkningstetthet og mer kompleks sosial stratifisering

(Randsborg 1974:60).

Det var ikke noe nytt at man så for seg et lagdelt samfunn i bronsealderen. Dette er et av aksiomene som har fulgt enhver omhandling av perioden siden J.J.A. Worsaae og Sophus Müller. Worsaae mente de store gravhaugene i bronsealder måtte være oppført for høvdingsektene, og videre at “... en sikkert begyndende Samling af større Jordeiendomme i enkelte, mægtigere Hovdingers Hender...” (Worsaae 1881:77). På samme sted synliggjøres påvirkningen fra evolusjonistisk tankegang når Worsaae skriver at bronsealderen var en høyere kultur, både verdslig og åndelig, enn steinalderens mer primitive kulturer. Müller trodde at samfunnet besto av “...fremragende Slægter, som gravlagdes i den anseelige Mindehøi...(og)... en anden og lavere befolkning, hvis Grave vi ikke kjende” (Müller 1897:401).

I et av arbeidene som ble gjort om østnorsk bronsealder på 1970-tallet, finnes også spor av påvirkning fra Service sin høvdingdømmemodell (Johansen 1981). Likevel plukker Øystein Johansen først og fremst opp hansken etter Brøgger, Shetelig og Gjessing. Nok en gang ble spørsmålet stilt om det virkelig var en bronsealder i Norge sett på bakgrunn av den beskjedne mengden bronsegjenstander sammenlignet med Sør-Skandinavia. Johansen legger vekt på økonomiske ressurser og befolkningstetthet i områdene med bronsefunn. Ifølge Johansen var det bare områder med naturlige forutsetninger til å gi produksjonsoverskudd, som hadde muligheter for å tilegne seg bronse. Slike områder var jordbruksområder, og her oppstod det stratifiserte samfunn. Det sosiale behovet for bronse som prestisjegjenstander var bare tilstede i disse områdene. Johansen hevder videre at skinn eller pels var bytemidler mot bronse. Disse produktene mener han kom fra innlandet (Johansen 1981:62). Skinn fra innlandet gikk i bytte mot jordbruksprodukter, og bronse fra Sør-Skandinavia i bytte mot skinn. Bildet Johansen gir ligner på Service sin høvdingdømmemodell, men det er noe uklart hva forholdet var mellom de “med” og de “uten” bronse.

Christopher Prescott har tidligere antydnet at Johansen er talerør for den siste rest av det han kaller det “kultur-evolusjonistiske” paradigmet i norsk bronsealderforskning (Prescott 1994:97). Det er kan hende riktig at Johansen er den siste “kultur-evolusjonist”, men han er etter min mening ikke den siste “kulturdualist”. Egil Mikkelsen tolker materialet fra sen-neolitikum/bronsealder i Telemark dit at det var høvdingdømmer i sentrale strøk som byttet til seg skinn fra egalitære stammegrupper i innlandet. Disse gruppene var likevel ikke rene jeger/sankere, men drev også noe korndyrking (Mikkelsen 1989:319-322). Tanken om kulturdualismen lever også videre i en nyere studie som Kalle Sognnes har gjort i Trøndelag, basert på en sentrum/periferi modell. Trøndelag var en periferi i forhold til den sørskandinaviske bronsealderen, ifølge Sognnes. I denne periferien mener han det var en konflikt mellom jordbrukere i sentrale strøk og jeger/sankere i andre områder, fordi begge gruppene ville ha adgang til de samme utmarksområder for beite og jakt/sanking. Helleristningene og veideristningen i disse områdene oppsto bl.a på grunn av sosialt og økonomisk stress. Rituelle handlinger var en måte takle dette på (Sognnes 1993:183). Det er påfallende hvordan Sognnes forsøker å bortforklare funn av frø og bein fra domestiserte dyr i områder som benyttes av jeger/sanker-befolkningen. Funnene tolkes som indikatorer på at jeger/sanker-befolkningen har byttet til seg sekundærprodukter fra jordbruksamfunnet. Det blir enda tydeligere hvordan Sognnes tviholder på kulturdualismen når han påstår at bronsen

ikke kan ha spilt den samme symbolske rollen hos jeger/sankerne som hos jordbrukerne, på tross av spor etter bronsestøping (op.cit. 182).

Konsekvensen av denne modellbruken er at ideen om dualisme i norsk bronsealder opprettholdes. Det handler nå om to sosiale systemer på ulikt nivå, nemlig høvdingdømmer i sentrum og stammer i periferien. Det er altså ikke snakk om ulike folk eller kulturer, men om to ulike nivåer av sosial organisasjon. Dette underbygges som tidligere med den ulike geografiske spredningen av bronsegenstander, helleristninger og gravrøyer.

En annen som tar fatt i forholdet sentrum-periferi er Prescott i arbeidene sine fra Vest-Norge (Prescott 1995a og 1995b). I studien fra indre Sogn viser han hvordan den sosiale og økonomiske organiseringen i periferien fikk et annet uttrykk enn i sentrum av den sørsandinaviske bronsealderen (Prescott 1995b:184). Samfunnet i indre Sogn tolkes som agropastoralt i sen-neolitikum/bronsealder. Folk flyttet seg sesongvist fra lavlandet hvor de dyrket korn og holdt husdyr, og opp i fjellet hvor dyrene beitet og hvor det også ble jaktet, fisket og sanket. Denne organiseringen ligner på det historisk kjente seter-bruket, men Prescott knytter dette teoretisk til ideen om sekundærprodukter fra dyra (ull, melk, ost o.l.). Prescott legger også vekt på at den pastorale ideologien virket annerledes strukturerende for bl.a. arbeidsdeling og sosialt hierarki i periferien enn i rene jordbrukssamfunn i Sør-Skandinavia. Modellen blir mer dynamisk enn den "megalittiske tvangstrøye" fordi den er kontekstuellet rettet. Kultur-dualismen er forlatt som forklaring, og det evolusjonistiske sterkt nedtonet. Prescott mener at det ikke skjer noen lineær utvikling mot et mer stratifisert samfunn i Vest-Norge, men at det er et ustabilisert samfunn hvor graden av hierarkisering veksler (Prescott 1995b:186).

Sognnes og Prescott har som det framgår nokså ulike oppfatninger av bronsealderens samfunn. Prescott er et eksempel på det som har skjedd innenfor bronsealderforskningen på 1990-tallet på tross av kulturdualismens lange og sterke tradisjon. En rekke hovedfagsoppgaver har de senere årene omhandlet bronsealder, som heller ikke passer inn i rekken av kulturdualistiske tolkninger (f.eks. Innselset 1995, Kleiva 1996, Vevatne 1996, Vogt 1998).

Det er påfallende i hvor liten grad bronsealderforskningen i Norge ble påvirket av europeiske strømninger som søkte å utfordre "kultur-evolusjonismen", bl.a. gjennom marxistisk teori (Prescott 1994:97). Jeg vil nedenfor vise hvordan marxismen fikk gjennomslag i sørsandinavisk bronsealderforskning på 1980-tallet. Dette mener jeg er viktig fordi denne forskningen fortsatt er premissleverandør for norsk bronsealderforskning. Kristian Kristiansen spiller her en hovedrolle.

2.4 NY-MARXISME I BRONSEALDERFORSKNINGEN

En marxistisk inspirert materialisme ble i sørsandinavisk forskning særlig eksponert gjennom Kristian Kristiansens og Thomas B. Larssons struktur-marxistiske studier på 80-tallet. Kristiansen påpekte hvordan de generelle, ny-evolusjonære skjemaene ble brukt som sjekklister for å angi nivå av sosial organisasjon i et samfunn (Kristiansen 1984:72). Denne "sjekklister-sosiologien" førte også til et statisk syn på forhistorien. Kristiansen etterlyste et klart teoretisk rammeverk for forståelsen av hvilke prosesser som virker i et samfunn, og som kan føre til endringer. Han mente marxismen kunne gi et slikt bidrag, fordi marxismen gir

muligheter for å se sammenhengen mellom materiell kultur og ideologi. Innenfor en marxistisk historieforståelse blir ideologien sett på som en aktiv faktor som brukes i sosiale strategier mellom individer eller sosiale grupper.

Innenfor denne historieforståelsen blir også religion og åndelig atferd sett på som drivkrefter i historien. Religion sees på som en del av ideologien, og for Kristiansen ble det vesentlig å undersøke om ideologiske endringer hadde sin bakgrunn i grunnleggende sosiale og økonomiske endringer. Den materielle kulturen, spesielt intensjonelt nedlagte gjenstander, kan dermed belyse maktforhold og maktstrategier. Den materielle kulturen kan brukes både til å legitimere og uttrykke makt, men også til å tilsløre reelle maktforhold. I Kristiansens arbeider er derfor ideologi og høvdingers strategier for makt det sentrale temaet.

Både Kristiansen og Larsson hadde et eksplisitt marxistisk og konfliktorientert syn på bronsealderens samfunn. Det skulle dermed være grunnlag for å forvente nye og annerledes fortolkninger av bronsealderssamfunn i Sør-Skandinavia. Likevel sitter jeg igjen med det bestemte inntrykk at bronsealderen oppfattes på samme måte som tidligere. Kristiansen virker å ha mer til felles med den prosessuelle arkeologien enn den post-prosessuelle, til tross for (eller er det på grunn av?) det ny-marxistiske perspektivet. Hovedårsaken tror jeg ligger i det evolusjonistiske aspektet som er innbakt i denne formen for ny-marxisme. I studiet av bronsealderen kommer det evolusjonistiske aspektet tilsyne hos Kristiansen på følgende måte: *“The introduction of bronze finally released the evolutionary potential of the segmentary tribes that had developed in the preceding period, based on pastoral economy...”* (Kristiansen 1984:85).

Selv om Kristiansen legger vekt på ideologi, tillegges økonomi og teknologi fortsatt en determinerende rolle. Den menneskelige påvirkningen som Marx inkluderte, har blitt borte underveis i ulike redefineringer av marxismen. Dette til tross for at faktorer som økonomi og ideologi er menneskeskapt størrelser (Trigger 1989:347). Marx og Engels brukte materiale fra før-klassedelte samfunn som et bevis for at classesamfunn var et flyktig fenomen. Klassedeling er dermed ikke grunnlagt i en evig konkurrerende menneskelig natur (op cit. 343). Marx idealistiske mål var å finne tilbake til et klasseløst samfunn, selv om konflikter ble ansett som nødvendig på veien dit. Kristiansen og Larsson var først og fremst opptatt av konfliktdelen i marxismen, konflikten og konkurransen mellom (de mannlige) høvdingene. Jeg synes deres implisitte menneskesyn, at vi av natur er konkurrerende og søker å dominere andre, er problematisk. Dette vil jeg diskutere mer i kapittel 3.

2.5. FORSKNINGSHISTORISK SAMMENFATNING

Jeg sitter igjen med et inntrykk av at synet på bronsealderen ikke har endret seg stort i løpet av årene. Dette til tross for at forskningsarbeidene er skrevet under innflytelse fra forskjellige forskningshistoriske tradisjoner som den kulturhistoriske arkeologien, den funksjonalistiske, den prosessuelle eller den marxistiske. Årsaken tror jeg ligger i det deterministiske synet på mennesket, som styrt av et sosialt, kulturelt eller økologisk system. Kulturer synes å leve sine liv uavhengig av mennesker. Dette mener jeg også har sammenheng med det grunnleggende evolusjonistiske i arkeologisk kunnskapsproduksjon.

Hele det modernistiske prosjekt er en idé om et skille mellom subjekt og objekt, individ og samfunn, kultur og natur, altså egentlig mellom ånd og materie. Innenfor dette har evolusjonismen oppstått og virket. Bjørnar Olsen påpeker at evolusjonismen er det “vannet” alle moderne vitenskapelige disipliner og samfunnsteorier svømmer i (Olsen 1997:125). Hastrup peker på at evolusjonismen oppstod bl.a. som et resultat av oppdagelsen av “de andre” i tid, ikke bare i rom. Det oppstod en dualitet både i tid og rom. *Det er her jeg mener sammenhengen mellom evolusjonismen og kulturdualismen ligger.* På den ene siden finnes de materielt rike og/eller komplekse samfunnsformene (f.eks. høvdingdømmer), på den andre siden de materielt mindre rike områdene med enklere samfunnsformer (f.eks. egalitære grupper eller stammer). Denne direkte sammenkoblingen mellom det materielle og samfunnets kompleksitet, mener jeg har sin idémessige bakgrunn i evolusjonismens barndom, skillet mellom “oss” og “dem”. Kulturfolk kjennetegnes ved bronsegjenstander og et stratifisert samfunn, mens de egalitære, steinbrukende gruppene er naturfolk. Dikotomien “oss” og “dem” gjenfinnes i dikotomiene kultur:natur og subjekt:objekt. Naturen og “naturfolkene” blir objektet som subjektet, kulturen, distanserer seg fra.

3.0 TEORETISK DISKUSJON OG GRUNNLAG

I kapittel 2 rettet jeg søkelyset på evolusjonismen og hvilken innflytelse det fikk på bronsealderforskningen. I denne studien av bronsealderen, er mitt utgangspunkt at drivkreftene i skapelsen av kultur er menneskers relasjon til hverandre og sine omgivelser. Mennesker handler, men hva er bakgrunnen for deres handlingsmønstre? Hvilke strukturer ligger til grunn for handlingene, og hva er forholdet mellom handling og struktur? Jeg skal nedenfor gjennomgå teorier og begreper jeg mener er fruktbare for mitt formål. Dette er deler av Pierre Bourdieus handlingsteori, Dag Østerbergs diskusjon rundt begrepet dialektikk og Daniel Millers tolkning og bruk av objektiveringsbegrepet til Hegel.

Både Pierre Bourdieu og Anthony Giddens har vært referanse for mange arkeologer de senere årene. Forskjellen mellom dem er kanskje ikke stor, begge er opptatt av dialektikken mellom menneskers handlinger, rammene for disse handlingene, og forholdet mellom handlingens hensikt og dens resultat. Bourdieu og Giddens er tilsynelatende upåvirket av hverandre, og eventuelle forskjeller mellom dem kan skyldes at Giddens står i en anglo-amerikansk forskningstradisjon, mens Bourdieu kommer fra den franske filosofiske og sosiologiske skolen. Håkon Glørstad har påpekt at Bourdieus teorier er mer rettet mot sosiologisk og antropologisk praksis, mens Giddens i større grad er teoretiker (Glørstad 1994:28). Mitt valg av Bourdieu bygger ikke på en sammenligning mellom de to, hvor den ene har blitt foretrukket. Jeg velger Bourdieu fordi jeg betrakter hans handlingsteori som operasjonell og fordi jeg synes hans forståelse av menneskers handlinger er troverdig.

3.1 PIERRE BOURDIEU SINE BEGREPER

Pierre Bourdieu avviser den kartesianske virkelighetsoppfatningen som går på skillene mellom ånd og materie, subjekt og objekt (Bourdieu og Wacquant 1995:108), en dualisme eller dikotomi jeg ovenfor har ment bør kunne unngås. Det er ikke enten subjekt eller objekt, det er både/og fordi det er relasjonene mellom subjekt/objekt som er viktig. Bourdieu tenker alltid i relasjoner, og sentrale begreper i hans handlingsteori er agent, habitus, felt og kapital.

Bourdieu bruker feltbegrepet i studier av moderne samfunn. Ulike *felt* kan være det kulturelle, religiøse, økonomiske og sosiale feltet. Innenfor hvert felt finnes det en spesifikk logikk. Det betyr at f.eks. innenfor det økonomiske feltet, finnes spesielle “normer og regler” for hvordan man skal oppnå posisjon i dette feltet. Mennesker som befinner seg i dette feltet tilegner seg eller blir tildelt en posisjon, en posisjon som alltid står i en relasjon til andre posisjoner innenfor feltet. Feltet er et konstruert system av relasjoner mellom hierarkiske posisjoner. Feltene selv har også ulike relasjoner seg imellom. Derfor er det viktig for Bourdieu å forstå et felts relasjon til maktfeltet, hvilke system av relasjoner som finnes innenfor feltet (som også innebærer hierarki og makt) og *agentenes habitus* (Bourdieu og Wacquant 1995:90).

Agent-begrepet til Bourdieu er ikke det enkelte individ, det henspiller på en gruppe mennesker. Alle mennesker, agentene, har relasjoner til hverandre og til feltet. Agentene konstrueres utifra hvordan de handler, utfra praksis innenfor feltet. Den sosiale konstruksjonen som agenten foretar, foregår både individuelt og kollektivt. Agentene er aktive og handlende i et felt ved at de har de nødvendige egenskapene (bl.a. kjennskap til “normer og regler”) for å kunne virke der, og for å kunne skape virkninger (Bourdieu og Wacquant 1995:92). Ordet agent peker på at menneskene er handlende. De spiller ikke roller og de er heller ikke fristilte subjekter.

I *habitus* ligger det føringer for hvordan vi skal handle, fordi habitus er historien (eller feltet) gjort til kropp (Bourdieu og Wacquant 1995:112-114). I Bourdieus handlingsteori dekker begrepet habitus det han kaller et sosialt kroppsliggjort skjema av persepsjon, vurdering og handling. Fordi habitus er nedfelt i kroppen gjennom historien, har handlingene en tendens til å reproducere historien og feltet. “*Verden omslutter meg, og jeg forstår verden fordi den omslutter meg*” (Bourdieu og Wacquant 1995:113). Det betyr at mennesker handler på den måten som er kjent for dem, som de er opplært til i sosialiseringen. Siden denne verden er kjent, vil agentene handle i samsvar med den. Habitus er ikke en biologisk egenskap hos mennesket, men en sosial egenskap. Dette betyr også at habitus er sosialt variabel, fordi agentene har evnen til å endre praksis i møte med feltet. Habitus er derfor ikke en determinerende faktor for handling. Handling blir til i møtet mellom de sosialt inkorporerte disposisjonene, habitus, og feltet det handles i. *Det er relasjonen mellom habitus og felt som strukturerer handlingen.*

Kapital hos Bourdieu er verdier, tilganger eller ressurser, og et felt kjennetegnes av en bestemt type kapital. Spesifikk kapital er de egenskapene som gjør at man kan tre inn i et bestemt felt og delta der (Bourdieu og Wacquant 1995:93). Det betyr f.eks. at for å bli arkeolog, må man kjenne til eller lære de egenskapene som skal til for å lykkes. Da er det ikke bare tale om å lese mange arkeologibøker, men også tilegne seg akademiske “koder” som er kapitalen i det akademiske feltet.

Et felt er en konstruksjon som gjøres av forskeren i studiet av et samfunn. Bourdieu sier at skal man konstruere et felt, må man identifisere de formene for spesifikk kapital som virker der, og da må en også kjenne den spesifikke logikken i feltet. Agentene innenfor et felt er bærere av spesifikk kapital. *Symbolsk kapital* er én form for spesifikk kapital. Symbolsk kapital henger sammen med hvilke ting og handlinger som har verdi innenfor det aktuelle feltet. Det å ha mange dyr i et pastoralt samfunn, er ikke bare en økonomisk fordel, men også en form for

symbolsk kapital. Begrepet symbolsk kapital vil være med på å nyansere de ulike typene av kapital i forhistoriske samfunn (Glørstad 1994:40).

Hvilken interesse agentene har i et felt, er en historisk konstruksjon som ikke kan identifiseres uten en historisk analyse og ved empirisk observasjon. I arkeologisk praksis er vi avskåret fra å studere levende samfunn. Arkeologer må konstruere en fortid utfra empirisk materiale, metode og teori. Vi kan altså ikke observere et felt og de prosessene som virker der. Det betyr likevel ikke at prosessene ikke har vært virksomme, eller at vi ikke kan finne levninger av dem.

Dynamikken mellom agentenes praksis nedfelt i habitus og feltet er etter min mening praksisteoriens styrke, fordi den unngår både strukturell og individorientert determinisme. Dette er mulig fordi teorien ikke postulerer overbyggende strukturer i samfunnet som menneskene er underlagt og ikke kan unnsnippe. Individene er heller ikke frie til å handle uavhengig av det samfunnet de lever i. Det er i relasjonen mellom habitus og felt at praksisen konstitueres.

3.2 BRUK AV BOURDIEU SIN TEORI

Ved å bruke Bourdieus begreper, mener jeg det er mulig å nyansere det jeg har pekt på som et problem i bronsealderforskningen. Dette gjelder særlig det sterke skillet mellom subjekt og objekt, altså dualismen. Bourdieu forfekter at de sosiale strukturene konstitueres gjennom praksis, i møtet mellom habitus og felt. Med en slik innfallsvinkel unngås det å se på samfunnet som en gitt helhet, som noe som lever for seg selv og som menneskene trer inn i. Forholdet mellom habitus og felt er et relasjonelt forhold som skapes gjennom praksis, hvor den symbolske kapitalen har betydning. Forholdet mellom Bourdieus begreper og tid kan framstilles slik; habitus/fortid, felt/nåtid og virkningene av praksis/framtid.

I Bourdieus studium (1973) av det kabylske samfunnet blir de sosiale forholdene analysert som én struktur, og dermed som ett felt fordi dette samfunnet var lite spesialisert. Det forhistoriske samfunnet bør også sees på som ett felt, da det er problematisk å dele opp det i ulike institusjoner som for eksempel økonomi og religion.

I denne avhandlingen skilles det mellom spor av rituelle aktiviteter og spor etter økonomiske aktiviteter, men uten at handlingene separeres. Forholdet mellom gjenstander, helleristninger og gravrøyser i landskapet, vil her forstås som uttrykk for en strukturerende struktur. Disse forholdene er også uttrykk for hvordan det blir handlet innenfor en slik struktur, nedfelt i agentenes habitus. For det er i agentenes praksis i møte med feltet, at det sosiale konstitueres. Hva som har verdi i dette feltet av ting eller handlinger, er knyttet til begrepet symbolsk kapital. Denne kapitalen kan f.eks. være rituell handlemåte og kunnskap.

Endring er knyttet til det som foregår i feltet. Hvordan agentene handler i et felt, er avhengig av hva slags posisjon de har i feltet og fordelingen av den spesifikke kapitalen, som i denne sammenhengen er den symbolske kapitalen. Agentene har strategier for å sikre eller styrke sin posisjon. Selv om det innenfor feltet og i habitus ligger føringer for hvordan man kan handle for å oppnå noe, er det i dynamikken mellom agentenes spesifikke kapital, habitus og relasjonene i feltet at mulighetene for endring ligger.

Praksis i feltene kan ikke reduseres til intensjonelle handlinger eller strategier hvor hensikten er å maksimere nytten. Handlingene er likevel forståelige innenfor feltet, som f.eks. rituelle handlinger. Rituelle handlinger kan synes å være ulogiske, men virker innenfor det spesielle feltet med sin logikk, uten at logikken er noe prinsipp for handlingen (Bourdieu og Wacquant 1995:106). Det er gjennom agentenes forestillinger at ritualet får en funksjon. Disse forestillingene er ikke nødvendigvis like (se kap. 3.5). På samme måte kan man argumentere for at ritualene har sin funksjon, uten at de må knyttes til en spesiell materiell kategori (les metall).

3.3 HANDLING, HENSIKT OG DIALEKTIKK

Fortid, nåtid og framtid møtes i habitus. Habitus er med på å strukturere handlingen, både som historisk oppbygd, nåtidig relasjon til feltet og ved at handlingen er framtidsrettet, den har muligens et mål. Men har en handling en hensikt, et mål, i seg selv? Å lete etter "hensikten bak handlingen" er et villspor, fordi det gir et galt bilde av forholdet mellom hensikt og handling, mener Dag Østerberg (1993:18). Han skiller mellom to typer handling, den *umiddelbare* og den *middelbare*.

Gjennom den *umiddelbare handlingen* virkeliggjøres hensikten gjennom handlingen. Handlingen er dermed både hensiktsbestemt og hensiktsbestemmende, den er tvetydig. Det er ved refleksjon at hensikten med handlingen framtrer. Gjennom refleksjon entydiggjøres en flertydig handling. En slik entydiggjørelse kan aldri bli endegyldig, fordi den enkelte handling inngår i en handlingskjede som ennå ikke er avsluttet og derfor fremdeles flertydig (Østerberg 1993:20-21). Alle disse handlingene er den prosessen som kalles Historien. Den *middelbare handlingen* er en handling der hensikten er kjent på forhånd. En slik handling kan f.eks. være et rituale. Likevel vil det alltid være en forskjell mellom tanke og handling, fantasi og praksis, dvs. at hensikten ikke alltid oppnås selv om en slik handling tilsikter entydighet (Østerberg 1993:22). Det er fordi det ikke er mulig å unnsnippe det umiddelbare i handlingen. Isåfall hadde det ikke lenger vært en handling, men en refleks.

Hvorfor er det nødvendig å skille mellom disse to handlingstypene? Det er fordi det er en *dialektikk* mellom middelbare og umiddelbare handlinger. Vi forstår de middelbare som noe annet og forskjellig fra de umiddelbare, og omvendt. Det ville ikke være mulig å forstå et rituale eller oppfatte at det var et rituale, en middelbar handling, hvis man ikke forsto det i motsetning til de umiddelbare handlingene. De middelbare handlingene ville isåfall være totalt fremmede for oss, mener Østerberg.

Handlingen er et flertydig forhold mellom fortid (habitus), nåtid (praksis i feltet) og framtid (handlingens virkning). Vi forstår fortiden i lys av framtiden og framtiden i lys av fortiden, eller hensikten ved handlingen og handlingen ved hensikten. Dette er også dialektiske forhold. Utfoldelsen og beskrivelsen av slike forhold kalles dialektikk. Dialektikk er flertydighetens logikk (Østerberg 1993:22).

Arkeologens empiriske materiale er spor etter fortidige handlinger. Sporene er ting som ikke taler for seg selv, og tingene tolker ikke oss. Dette kaller Østerberg et *pseudo-dialektisk* forhold, fordi vi tyder tingene som noe vi står overfor, men som andre har skapt (Østerberg 1993:29). Tingene eller sporene er formidlere av andres handlinger. Uten disse materielle

minnene, uten spor, ville de eneste fortidsminnene være vår egen hukommelse. Uten sporene etter handling ville dialektikken med fortiden bli borte, og Historien med den (Østerberg 1993:32). Historien er en dialektikk mellom nåtid og fortid, mellom handling og spor.

3.4 RITUALER OG INTENSJONER

Dialektikken gjør det mulig å se på forholdet mellom handling og tid. Handling kan som påpekt ovenfor, både være hensiktsbestemt og hensiktsbestemmende hvor fortid, nåtid og framtid møtes. Fortidens spor må derfor sees på som spor etter praksis, en praksis som ikke er en avsluttet handling, men en prosess mellom det som har vært og det som kommer. Dette betyr å fokusere på virksomheten, og ikke på verket, og ved å se på virksomheten blir også det sosiale mer flertydig. Handling og hensikt er flertydige, en flertydighet som også bør gjenfinnes i arkeologen sin tolkning av fortidens handlingsspor.

Gjennom Østerberg har jeg vist sammenhenger mellom handling og intensjonalitet. Bourdieu har sagt at selv om en kan finne en rasjonell og fornuftig forklaring på en handlings hensikt, behøver det ikke å ha vært en intensjonell hensikt bak handlingen. Bourdieu begrunner dette med sin habitus-teori (Bourdieu og Wacquant 1995:115). I et felt er agentenes handlinger tilpasset nettopp dette feltet, gjennom det sosialt kroppsliggjorte, i habitus. Agentene handler forstandig, dvs. i tråd med hva man kanskje kan kalle kotyme, uten at det ligger en rasjonell kalkyle bak - "*jeg kan ikke annet*". Men det finnes også handlinger som er basert på rasjonelle kalkyler. De gjøres på bakgrunn av den orientering som habitus bringer med seg, ved at det som ligger i habitus løftes opp på et bevisst nivå. Østerberg utdyper dette forholdet med sine begreper om middelbare og umiddelbare handlinger.

Disse utlegningene har betydning for hvordan jeg vil tolke sammenhengen mellom rituell praksis og sosiale forhold. Blir helleristninger hugget, gravrøyser bygget og offer nedlagt, i den bevisste hensikt å oppnå sosiale fordeler? Disse materielle kategoriene kan sees på som symbolsk kapital, enten i seg selv eller gjennom kunnskapen om betydningen av de rituelle handlingene, altså de middelbare handlinger. Slike handlinger kan som nevnt ikke forstås uavhengig av de umiddelbare handlingene, fordi det er et dialektisk forhold mellom disse to. Det betyr bl.a. at et rituales virkning i et samfunn ikke er det samme som den mulige tiltenkte hensikt. Det blir gjerne hevdet at ritualer, som del av en ideologi, er med på å skape og styrke sosiale forskjeller, at de inngår i en strategi for å opprettholde og legitimere disse forskjellene (f.eks Kristiansen 1984, Larsson 1986, Sognnes 1993, Bertilsson 1987). Noen lar seg altså "lure", de fremmedgjøres. Med bakgrunn i dette kapitlet, mener jeg man kan nyansere et slikt bilde. Østerberg sier: "*...Den dialektiske forståelse gjør ikke uten videre fremmedgjørelsen til det mest nærliggende, den holder situasjonen åpen og viser oss dens valgkarakter.*" (Østerberg 1993:25).

Jeg tror det er mulig å forstå ritualers mening og virkning på menneskene i et samfunn på en annen måte enn som maktlegitimering. Et grunnlag for dette er som jeg har vist i gjennomgangen av Bourdieu og Østerberg, hvordan forholdet er mellom mennesker, handlinger og det feltet hvor praksis foregår. Hvilken plass fremmedgjøringen har, vil jeg ta for meg i kapittel 3.5. Der vil jeg diskutere om søken etter makt og posisjoner er en grunnleggende menneskelig væremåte. Hos Bourdieu konkurrerer agentene om posisjoner innenfor et felt og mellom feltene. Han

snakker om de dominerte og de dominerende, om symbolsk vold, selv om dette ikke er noen fast urokkelig relasjon. Underkastning er forankret i det ubevisste samsvaret mellom agentenes habitus og det feltet de virker innenfor. Det er en kroppsliggjøring av de sosiale herredømmeforholdene (Bourdieu og Wacquant 1995:39). Det ligger implisitt at mennesket av natur er et konkurrerende vesen, om det nå kjempes om økonomiske verdier eller andre verdier som ære eller anerkjennelse. For å nyansere dette menneskesynet vil jeg kort vise hvordan Daniel Miller tolker Hegels begrep om objektivering, og dernest hvordan Daniel Miller har overført dette til en teori om kultur.

3.5 OBJEKTIVERING SOM KULTUR

Ifølge Daniel Miller var spørsmålene omkring dualismen subjekt-objekt, og hvordan vi kan vite noe utenfor oss selv, sentralt for Hegel (Miller 1987:20). Det er Hegel som tar i bruk begrepet dialektikk. En dialektisk prosess er noe som skjer mellom motsetninger. Disse motsetningene ligger i forholdet mellom tese:antitese:syntese. Det er i dette dialektiske forholdet at mennesket kan få vite noe utenfor seg selv. Daniel Miller beskriver prosessen slik: Subjektet skaper noe utenfor seg selv ved eksternalisering, eller *utvendiggjøring*. En slik utvendiggjøring kan for eksempel skje gjennom å bearbeide materien, mener Miller. Subjektet plasserer seg selv som objekt, det har utvendiggjort seg og det lærer seg selv å kjenne gjennom den objektiverte praksis. Men det betyr jo samtidig at subjektet skiller seg fra seg selv, fra sitt objektiverte jeg. Mennesket blir *fremmedgjort* overfor det det selv har skapt og dermed seg selv. Dette fører til en misnøye som gjør at subjektet hele tiden vil forsøke å inkorporere det objektiverte tilbake, ved *tilbakeegnelse* (sublasjon). Dette er en stadig pågående prosess, som for Hegel vil nå sin grense ved *absolutt viten* - et Utopia hvor differensieringen mellom subjekt og objekt er borte, som også er det punktet hvor subjektet realiserer at det selv er et produkt av denne prosessen. Dette kan skjematisk framstilles slik: 1) tese: mennesket, 2) antitese: mennesket utvendiggjør seg, 3) syntese: mennesket tilbakeegner seg sitt objektiverte jeg, sitt produkt.

Det som i denne forbindelse er viktig med teorien til Hegel, er at han forfekter at det ikke finnes noe før-subjekt, subjektet blir først til i prosessen hvor det tilbakeegner sitt eget skapte objekt (Miller 1987:27). Subjekt, objekt og prosess kan ikke skilles fra hverandre. Subjekt og objekt eksisterer kun som deler av en prosess, *en dialektisk prosess som kalles objektivering*.

Miller mener at subjektet er menneskelig og kollektivt (Miller 1987:28). Han anvender Hegels teori for å undersøke sammenhengen mellom subjektet på den ene siden, og kulturen som alle eksterne former og gjenstander som menneskelige produserte objekter, på den andre siden. Subjektet skaper altså noe utenfor seg selv, det utvendiggjør seg gjennom *materielle objekter*, mener Miller. Miller definerer kultur som eksternalisering av samfunn, og det må derfor være en sammenheng mellom menneskelig utvikling og *eksterne former* (Miller 1987:33). Det er altså ikke noe før samfunnet, subjektet, fordi dette skapes i den dialektiske prosessen mellom subjekt og objekt. Derfor kan det heller ikke være noen absolutte skillelinjer mellom subjekt og objekt. Dette betyr at hverken individet eller samfunnet kan være grunnlaget for kulturen hver for seg, begge konstitueres i og konstituerer kulturen. Denne prosessen, som aldri er statisk, er det samme forholdet som mellom habitus og felt (se kap 3.1). Eksternaliseringen fordrer heller ikke at individene selv er bevisste denne prosessen, at det ligger en tankeprosess bak som er eksplisitt eller refleksiv, *det er en grunnleggende menneskelig væremåte*. Miller knytter

objektiveringingen til materien, til materiell kultur.

Dette er sentralt i Miller sin teori om kultur som objektivering (Miller 1987:33). Økende kompleksitet i en kultur kan sees i det materielle uttrykket. I hvor stor grad kompleksiteten øker, er historisk og kulturelt bestemt. I det moderne samfunnet får dette sitt uttrykk i den store og økende mengden materiell kultur. I tradisjonelle samfunn får kompleksiteten større virkning på ritualer og sosiale strukturer (Miller 1987:180). Ettersom gjenstander (og landskap, se kap. 3.8) er *midler til objektivering*, midler som kan bli brukt i f.eks. ritualer, mener jeg teorien kan brukes på forhistoriske samfunn.

Det ligger i denne objektiverings-prosessen også en iboende mulighet for konflikt og fremmedgjøring. For Hegel var fremmedgjøringen et positivt aspekt, fordi den førte til subjektets mistrivsel, og dermed tilbakeegnelse. Men hvis tilbakeegnelsen ikke skjedde, var prosessen negativ, menneskets viten ble ikke større. Og det var denne negative variasjonen av prosessen som Marx la vekt på i kapitalistiske samfunn, subjektets fremmedgjøring gjennom produksjonsforholdene. Det materialistiske perspektivet var Marx sin definering av Hegels teori om objektivering (Miller 1987:36). Det er når enkelte får kontroll over de media som brukes til objektivering, at Marx mente konflikt oppsto. Subjektets mulighet for tilbakeegnelse kan altså være begrenset eller umuliggjort, fordi interessegrupper kan ha kontroll over de media som brukes til objektivering (Miller 1987:82). Miller knytter dette til *bruken og konsumet av gjenstander*, og bevarer Marx sitt materialistiske perspektiv. Gjenstandene er multivokale og midler til objektivering. Ulike grupper kan legge forskjellig betydning i dem - på bakgrunn av sosiale klasser, gender osv. Dette behøver ikke føre til åpen konflikt, fordi de ikke selv er klar over at andre legger en annen betydning i gjenstandene. Flere betydninger kan leve side om side, den ene behøver ikke dominere den andre (Miller 1987:107). Dessuten er det ikke slik at gjenstander bare refererer til ulike sosiale grupper. Gjenstander kan også skille mellom grupper av individer uten sammenheng med ulik plassering i et sosialt hierarki (Miller 1987:158). Gjenstandene *rekontekstualiseres*, mener Miller. De kan få en annen mening gjennom *konsum og bruk* enn det som var tiltenkt i produksjonen eller i en annen sammenheng. *Mange forskjellige former gjør samme nytten* - det er sammenhengen mellom det materielle objektet og den sosiale gruppen som er viktig å analysere, ifølge Miller. Miller legger altså vel så mye vekt på konsumet av gjenstandene, som selve produksjonen.

Gjenstandene er brobyggere mellom det bevisste og det ubevisste. De er bundet til det ubevisste; til følelser, stemninger og til en grunnleggende orientering i verden. Gjenstander kan markere forskjellige former for sosial realitet på grunn av sin tilknytning til det ubevisste, samtidig som de bevisst kan inngå i sosiale sammenhenger. Ved hjelp av Bourdieu kan jeg forstå dette slik at gjenstandene er bundet til et *habitus*, samtidig som de er bundet til et *felt*. Men objekter brukes ikke bare for å referere til en gitt sosial gruppe, de kan selv være konstituerende for spesielle sosiale relasjoner (Miller 1987:122). Gjenstandene er dermed ved sin materialitet, sin synlighet, et element i kulturelle endringer fordi de er knyttet til praksis. Det er vanskelig å gripe den viktige rollen materiell kultur har i forhold til sosiale relasjoner, sier Miller, fordi de er usynlige i all sin synlighet (Miller 1987:108). Miller påpeker altså at sider ved gjenstandenes rolle og mening er umiddelbart usynlig. Objektene kan uttrykke det som ellers ikke kan sies, de er kraftfulle både ved sin synlighet og usynlighet.

Det er viktig å ha med seg at teorien om objektivering er en måte å forstå historiske prosesser på. Dette kan sammenlignes med Bourdieu, der relasjonen mellom habitus og felt er historisk gitt, i tid og rom.

3.6 RITUALER OG MENING

Millers teori om objektivering som kultur søker å oppheve skillet mellom subjekt og objekt. Objektiveringen er en dialektisk prosess mellom subjekt og objekt, og ingen av dem er til før den andre. Det er altså ikke noe før mennesket eller før samfunnet, begge blir til i prosessen. Dermed settes søkelyset på *praksis*. *I denne praksisen, gjennom utvendiggjøring og tilbakeegnelse, skapes kulturen*. Kultur er eksterne former, f.eks. gjenstander, som brukes eller konsumeres i objektiveringsprosessen.

I denne avhandlingen vil det bli framholdt at ulike materielle media brukes/konsumeres i ritualer. Ritualenes handlingsmønster er for de involverte kjent på forhånd. Hva slags verdi som tillegges ritualene og hvem som tillegger dem verdi vil derimot være ukjent, fordi slike media kan rekontekstualiseres. Det betyr ikke at de flyttes på, men at betydningen kan skifte i forhold til hvem som betrakter ritualen, eller det synlige mediet (helleristningen, gravrøysa). Mediet er kraftfullt både ved sin synlighet og sin usynlighet. *Tanken om rekontekstualisering mener jeg kan brukes til å fjerne dikotomien mellom ulike geografiske områder i sen-neolitikum/bronsealder*. Dette fordi ulike gjenstander kan tillegges samme verdi på ulike steder, forskjellige former kan gjøre samme nytten. På samme måte kan like gjenstander tillegges ulik verdi. Det er hele tiden det relasjonelle forholdet mellom objektet og den sosiale gruppen, subjektet, som er viktig.

Miller legger også vekt på potensialet for “ikke-konflikter”, selv om konflikt ligger som en mulighet i teorien. Jeg tror, i likhet med Miller, at mennesket kan unngå å bli fremmedgjort ved å velge alternative former til objektivering. Dette innebærer at hvis midlene for objektivering kontrolleres av enkelte grupper, vil andre grupper i de fleste tilfeller finne alternativer. Dette kan kanskje bli oppfattet som en naivistisk harmoni-modell, men min mening er å vektlegge mennesket som aktivt handlende, og ikke passivt underlagt determinerende strukturer. Konflikt, fremmedgjøring og falsk bevissthet kan selvsagt også være framtrepende aspekter ved gitte historiske situasjoner.

3.7 DET RELASJONELLE

Det ovenstående viser at teorien om objektivering rommer mulighet for å vektlegge fremmedgjøring og konflikt, men også at den åpner for at menneskers ulike oppfatninger av seg selv og andre kan leve side om side. Handlingsteorien til Bourdieu, Østerbergs avklaring omkring dialektikken og Millers bruk av Hegels teori om objektivering, kan medvirke til å løse opp det jeg spesielt opplever som en “tvangstrøye” i bronsealderforskningen, nemlig høvdingdømmemodellen. Høvdingdømmemodellen har blitt brukt som en sjekkliste for å avdekke om visse aspekter ved et samfunn er tilstede. Hvis disse aspektene er tilstede, kan man si noe om prosessene i dette samfunnet. Dette må etter mitt skjønn innebære at modellen forutsetter subjektet, dvs. samfunnet, som på forhånd skapt og definert. Ved derimot å fokusere på virksomheten som en prosess, at det ikke finnes noe før subjektet (ikke noe før samfunnet) og at de materielle objektene er multivokale, tror jeg på en mer nyansert

bronsealder. Alle de tre teoretikerne som er gjennomgått, legger dessuten vekt på det dialektiske og relasjonelle i studier av menneskers samhandling med hverandre og med det materielle.

Konsum av materielle objekter ble ovenfor sett på som en viktig del av menneskenes tilbakeegnelse i objektiveringsprosessen. Her vil jeg se på hvordan praksis rundt offernedleggelse, nedleggelse i graver og ristning eller bruk av helleristninger kan være viktige sider ved objektiveringen. Dette vil jeg gjøre ved å se på disse kategoriens tilknytning til landskapet, og hvilken plass og mening landskapet har hatt i denne praksisen. Jeg vender meg derfor nå mot landskapet.

3.8. LANDSKAPET: EN EKSTERN FORM

Forskningshistorien i kapittel 2 viste hvordan naturomgivelsene ble sett på som bestemmende for menneskelig handling og hvordan man mente tilpasning til naturen førte til samfunnsendringer. Innenfor denne forskningstradisjonen hadde landskapet en determinerende virkning på mennesket.

I tråd med det teoretiske utgangspunktet som er gjennomgått ovenfor, kan landskapet sees på som en ekstern form. Landskapet kan derfor være et like viktig medium for objektivering som gjenstandene. Landskapet tillegges mening av mennesker, det har ikke en på forhånd gitt mening. Denne meningstilleggingen vil sannsynligvis være ulik for ulike grupper eller individer. Likevel kan en mening følge flere generasjoner, f.eks. når et fjell eller et landskapsområde blir gitt et mytologisk innhold knyttet til forfedre. Det er viktig å fastholde at det er et relasjonelt forhold mellom subjektet, samfunnet og objektet, landskapet.

Det er gjennom praksis i et landskap at det sosiale konstitueres. Christopher Tilley mener landskapet kan sees på som et rom for handlinger. Handlinger finner sted i dette rommet, stedet er medium for handlinger og et resultat av handlinger. Stedene har distinkt mening og verdi for folk, fortsetter Tilley, og både personlig og kulturell identitet er bundet til sted (Tilley 1994:15). Med Bourdieus sitt begrepsapparat kan man si at stedets mening ligger som en del av habitus. Steder sees og forstås alltid i relasjon til andre steder. Stedene selv inneholder lag av mening, utfra de handlinger og hendelser som har funnet sted i dem (Bradley 1997:152, Tilley 1994:27). Stedene er multivokale på samme måte som den materielle kulturen kan være.

Tilley bruker handlingsteori i sitt forsøk på å finne en metodologi som ikke bare baserer seg på en ren fenomenologisk oppfatning av landskapet, men som tar hensyn til at det foregår en praksis der. Det er viktig for Tilley at siden erfaringen av landskapet er ulik, kan landskapet inngå i dominans-strategier. Noen kan kontrollere tilgangen og omstendighetene for en handling - og dette gir noen grupper eller individer kontroll over andre (Tilley 1994:26). Det kan for eksempel være adgangen til rituelle handlinger og til kunnskapen om dem (se også Barth 1990). Fortidens mytologiske forståelse av landskapet var nært knyttet til kroppslig praksis og rutine i landskapet (Tilley 1994:22). Richard Bradley kaller dette en "kulturering" av landskapet, menneskene får kontroll over det siden landskapet er en del av den rituelle praksisen. Naturlige landskapsformer blir utnyttet og brukt for at for eksempel helleristninger og monumenter skal

få ønsket virkning og uttrykk (Bradley 1997:153).

I kapittel 3.5. om objektivering ble det understreket at ulike oppfatninger kan leve side om side. Det vil jeg også hevde i denne sammenhengen. Ulikheter behøver ikke føre til kontroll og makt, siden det er en indre konflikt i selve objektiveringsprosessen. *Stedet* og kjennskapen til stedet er viktig for objektivering. Ulikheter kan oppstå ved ulik kjennskap til handlingene på stedet. Det samme kan skje hvis det som faktisk finner sted tillegges ulik mening av deltagere, tilskuere og de som eventuelt er satt utenfor. Landskapet kan skille agentene sosialt og fysisk, det virker inkluderende eller ekskluderende (Gansum 1995:90). Ekskluderingen/inkluderingen er et resultat av praksis, av handlinger. Handlingene er, som jeg refererte til, noe som skjer i relasjonen mellom habitus og felt. Handlingene kan dermed føre til virkninger som ikke er intensjonelle. Ekskluderingen/inkluderingen behøver derfor ikke være resultat av bevisste strategier.

Ved framstillingen av teorien i dette kapitlet har jeg framholdt at mennesker objektiverer seg igjennom det materielle, og ved konsumet av det materielle. Det er altså gjennom praksis at objektivering skjer. Praksisen etterlater seg materielle spor i landskapet. Hvor i landskapet disse sporene finnes, er ikke tilfeldig. Landskapet kan derfor også være en del av det empiriske grunnlaget. Stedene er knyttet til ulike agents handlinger, handlinger som er en del av den prosessen som skaper kultur.

4.0 RITUELT NEDLAGTE GJENSTANDER

Begrepet “rituelt nedlagte gjenstander” er hentet fra Per Karstens avhandling (1994) om neolittiske offerfunn fra Skåne. Kategorien “rituelt” kan være problematisk å operere med. Det blir derfor svært viktig å avklare begrepsbruken når det gjelder rituelle funn. I dette kapitlet vil jeg foreta en slik begrepsavklaring og utlede en definisjon for rituelle funn som er operasjonell for både stein- og bronsegjenstander.

Depotfunn ble tidlig i bronsealderforskningen utskilt som en egen kategori, og ble da oppfattet som bortgjemte skatter, vareforråd eller tapte gjenstander. Worsaae var den første som antydte at deponeringene var av religiøs karakter (Worsaae 1866:322). Siden har diskusjonen pågått om depotene hadde en sakral eller profan betydning. Ordet depot kommer fra det latinske *depositum*, som betyr noe som er nedlagt. Begrepet i seg selv avklarer ikke om gjenstandene er nedlagt for alltid, for kortere oppbevaring eller om det har vært noen annen intensjon bak nedleggelsen (Karsten 1994:22). Depot må derfor forstås som en nøytral betegnelse for nedlagte gjenstander.

Øystein Johansen (1993:127) opererer med begrepet depotfunn, og definerer det slik: “ Med depot forstås funn av én eller flere gjenstander som er fremkommet under slike forhold at de må være forsettlig lagt ned uten primærtilknytning til grav eller boplass”. I sin studie fra Skåne viser Karsten (1994:145ff) at det er funnet depoter på boplasser. Spesielt gjelder dette i sen-neolitikum, hvor det er funnet gjenstander som er lagt ned i stolpehullene og som tolkes som offerfunn (Karsten 1994:163). I tilknytning til boplassen i Skrivarehelleren, ble det funnet en flintdolke type 1B fra sen-neolitikum I. Dolken var stukket ned i bakken, og tolkes også som et offerfunn (Prescott 1991:118). Depot- eller offerfunn kan med andre ord være knyttet til

boplassen/huset.

Berta Stjernquist framholder at depotfunn er intensjonelt nedlagte gjenstander som ikke forekommer i sammenheng med *graver* (Stjernquist 1989:59). Dette synes heller ikke å være entydig, da gravplasser også har fungert som offerplass. Karsten nevner for eksempel at det i forbindelse med megalittgraver er gjort funn av gjenstandstyper som kan tolkes som offerfunn fordi disse ellers ikke opptrer i sikker gravsammenheng (Karsten 1994:140).

Det avgjørende grunnlaget for bestemmelsen av funn som et depot, må altså være at det er intensjonelt nedlagt og ikke tilfeldig mistet. Stjernquist (Stjernquist 1989:59, fig.1) har utarbeidet et bestemmelsesskjema for depotfunn hvor hun skiller mellom tekniske funn, skattefunn og religiøst betingede funn. Hennes teoretiske definisjoner følges opp med operative definisjoner. Samlede funn, det vil si enkeltnedleggelse med flere gjenstander, kan etter hennes mening forstås som depotfunn. Det samme kan flere funn på samme sted være, fordi det viser til *gjentatte handlinger*. Funnomstendighetene blir avgjørende for bestemmelsen av enkeltfunnene, ifølge Stjernquist.

Stjernquist mener videre at det er mulig å skille ut religiøst betingede funn, og at gjentatte handlinger på samme sted indikerer depotfunn. Inge Bodilsen påpeker at gjentatte handlinger kan være spor av rituelle handlinger. Et mønster i gjentagelsene viser at dette kan være en stereotyp, normbundet handlingsrekke, som er kjennetegnet på et rituale (Bodilsen 1989:88). Ritualer forstås som handlingsaspekter ved en religion (Eriksen 1994:257).

Gjentatte nedleggelse av gjenstander kan utfra dette tolkes som rituelt nedlagt, og spesielt hvis nedleggelsene kan vise til et mønster. Spørsmålet blir hvilke mønstre man må avdekke for å tolke depotfunn som rituelt nedlagt.

Enkeltgjenstander kommer ofte inn til de arkeologiske samlingene uten at funnstedet har blitt undersøkt av en arkeolog. Finnerens opplysninger om hvor og hvordan gjenstanden ble funnet kan likevel gi en indikasjon på funntype. I tillegg kan selve funninholdet også indikere dette, f.eks. synes enkelte bronsegjenstander å være forbeholdt depoter mens andre bare finnes i graver (Johansen 1993:88). Dette har nok gyldighet for bronsegjenstandene, men for steingjenstander fra sen-neolitikum/bronsealder er ikke dette avklart. Løsfunn av steingjenstander utgjør den største kategorien av gjenstander fra perioden, og en differensiering av denne store funngruppen ville ha stor analytisk betydning. Det betyr at det må utarbeides kriterier for å skille ut rituelt nedlagte funn fra ikke-rituelle funn.

Janet E. Levy (1982) skiller mellom rituelle og ikke-rituelle depoter i sin avhandling om de danske depotfunnene. Levy tar kun for seg samlede funn, og utelater enkeltfunnene i analysen fordi hun mener det er for stor usikkerhet rundt tolkningen av disse (Levy 1982:13). De ikke-rituelle depoter er ifølge Levy (1982:24-25) personlige verdisaker som er gjemt bort, skrapmetall-depoter og varelager. Kriteriene for ikke-rituelle funn er også basert på funnkontekst. Levy sin analyse bygger på hennes egen gjennomgang av etnografisk litteratur som viser at rituell deponering av gjenstander og mat er vanlig blant ulike grupper over hele verden. Likevel er Per Karsten kritisk til at Levy ikke kan vise til etnografiske eksempler som

støtter opp om kategorien ikke-rituelle depoter. Han tror dette kan skyldes at slik praksis faktisk ikke er vanlig. De ikke-rituelle depotene viser også til gjentatte handlinger, altså til et mønster for hvordan de deponeres. Dette støtter heller opp om en religiøs tolkning enn en påstått ikke-rituell sfære (Karsten 1994:29).

Mye krefter brukes altså på å argumentere for at funn kan være levninger av rituell praksis. Hva som er det viktigste kriteriet av funnkontekst eller gjenstandstype, er et stridsspørsmål blant arkeologene som har jobbet med temaet (se f.eks. Bodilsen 1989:91). Neste kapittel vil avklare hvilke kriterier som vil ligge til grunn i denne avhandlingen, hvor også funn av enkeltgjenstander inngår.

4.1. KRITERIER

Gro Mandt (1991:431) har utarbeidet et bestemmelsesskjema for depotfunn som inkluderer steingjenstander og enkeltfunn. Depotfunn betyr også for henne både profane og sakrale nedleggelse, men i praksis bruker hun dette skjemaet for å bestemme bronsealderfunn som sakrale offerfunn (op.cit. 477). Dette er et skjema som vil bli brukt her, med noen tillegg. Mandt sine kriterier er disse:

- 1) Flere gjenstander - samme eller forskjellige typer - funnet samlet evt. i funnkontekst under punktene 3 - 7.
- 2) Enkeltgjenstander funnet i funnkontekst under punktene 3 - 7.
- 3) Gjenstand(er) funnet i bestemt orden eller oppstilling.
- 4) Gjenstand(er) funnet innpakket eller i en form for beholder som ikke tolkes som gravrom.
- 5) Gjenstand(er) funnet like ved stor stein eller helle, i ur eller ved bergvegg.
- 6) Gjenstand(er) funnet i kilde, bekk eller lignende vanntilknytning.
- 7) Gjenstand(er) funnet i myr.
- 8) Gjenstand(er) funnet på en slik måte at funnforholdene utgjør en kombinasjon av funnkontekstene under punktene 1 - 7.

Disse kriteriene utelater enkeltgjenstander som ikke tilfredstiller kriteriene for funnkontekst. En gjennomgang av de norske depotfunnene fra bronsealder viser at enkelte bronsegjenstander kun finnes i depoter og ikke i graver, og vice versa. Dette har gitt grunnlag for å bestemme, med en viss grad av sannsynlighet, løsfunn av enkeltgjenstander med ukjent funnkontekst (Johansen 1993:88). Funnkontekst er ikke uviktig, men skikken med å ofre en eller flere bestemte gjenstander synes å være viktigere (Bodilsen 1989:94). Mandt (1991:436) benytter også en slik tilnærming for å bestemme enkeltfunn som depotfunn, men gjør ikke dette eksplisitt i sine 8 punkter. Dette er en mangel ved Mandt sitt skjema, og derfor tilføyes ett punkt til Mandts liste:

- 9) Gjenstand(er), som ikke er kjent funnet, eller er uvanlig, i grav eller boplasskontekst, og som ikke dekkes av funnkontekstene under punktene 3 - 7.

Dette punktet støttes også av at funnenes *uvanlighet* kan brukes som et kriterium for et rituell funn (Karsten 1994:28). Det siktes da til gjenstandstypens uvanlighet, men hva er en uvanlig funnkontekst? I en studie fra Sogn har Trond K. Lødøen vist at et stort antall bergartsøkser fra

eldre og yngre steinalder opptrer i indre og midtre strøk av Sognefjorden, uten at det i dette området har blitt funnet spor etter boplassaktivitet fra de samme periodene. Likevel er det funnet samme øksetyper i områder med boplasser, og tildels på boplasser (Lødøen 1995:69). Lødøen argumenterer for at *økser som finnes i områder som ikke har spor etter boplassaktivitet, kan forståes som offerfunn*. Han har derfor utarbeidet to tilleggspunkter til Mandts definisjonsliste:

- 10) Gjenstand(er) funnet i kontekster, eller på steder som ikke kan knyttes til hverdagens sfære og som ikke dekkes av kontekstene under punktene 3-7.
- 11) Gjenstand(er) funnet i kontekster som pkt. 10, og som viser til gjentatte handlinger (Lødøen 1995:84).

Øyunn Kleiva mener det må være et kriterium at gjenstandene som tolkes etter punkt 10 og 11 er kjent fra grav eller offerfunn (Kleiva 1996:107). Kleiva inkorporerer gravfunn, fordi hun mener det er vanskelig å skille disse to når funnkonteksten er ukjent. Problemerkene med å avgjøre hvorvidt et funn uten kontekstopplysninger er et grav- eller offerfunn, er nettopp bakgrunnen min for benytte betegnelsen rituelt nedlagt gjenstand.

Konsekvensen av ovennevnte kriterier, blir at min tolkning av funnene fra Telemark består av tre ledd:

- 1) For det først forholder jeg meg til punktene 1-9 over. Disse punktene gjør det mulig å skille ut *offerfunn*. I de fleste tilfellene vil det likevel ikke være mulig å skille grav fra offer. Der hvor det ikke er mulig vil jeg bruke betegnelsen *rituelt nedlagte gjenstander*.

- 2) For de ulike gjenstandskategoriene blir det deretter viktig å undersøke om det finnes et mønster i forholdet mellom deponering og gjenstandens *beskaffenhet*. Det betyr at etter å ha bestemt funnene utifra de 9 punktene, vil jeg undersøke om det utpeker seg noen forskjeller mellom gjenstandene som er tolket som rituelle og de som ikke er det. Beskaffenhet går på om gjenstanden er hel eller fragmentarisk. Bakgrunnen for dette er at Karsten (1994:111) fant at det var ulikheter i fragmenteringen i hans depotfunn (flere gjenstander) og enkeltfunn. Han mener at for enkelte gjenstandstyper er dette et mønster som tyder på bevisst fragmentering før nedleggelse. Hvis beskaffenheten i materialet fra Telemark viser et mønster, vil enkeltfunn uten funnopplysninger kunne tolkes utifra dette. Med bakgrunn i mitt materiale og Karsten sin avhandling, vil jeg diskutere en slik tilnærming for hver enkelt gjenstandsgruppe i neste kapittel. Enkelte gjenstander kan likevel ikke gis noen tolkning etter disse to leddene. De vil bli kalt for nøytrale funn.

- 3) Det vil også framgå av materialgjennomgangen at rituelle funn kan komme fra boplasser. Dette understreker betydningen av sammenhengen til andre funn som et viktig kriterium (pkt. 10 og 11). I praksis betyr dette f.eks. at én nøytral gjenstand i et funnmiljø med flere boplassindikatorer, kan tolkes som et boplassfunn. Eller at den samme gjenstanden blir tolket som rituell, i et miljø med andre rituelle gjenstander. Det vil likevel være et krav at det er to eller flere ulike gjenstandstyper som allerede er definert som rituelle i dette funnmiljøet. Hva som er boplassindikatorer framgår i neste kapittel.

Begreper og kriterier er altså:

Offerfunn	-funn som tilfredsstillter kravene i punktene 1 - 9 over.
Rituellet nedlagte funn	-funn som ikke kan bestemmes som grav eller et offerfunn
Nøytrale funn	-funn som ikke kan tolkes utfra punktene 1 - 9 eller beskaffenhet.

5.0 DET ARKEOLOGISKE MATERIALET

I dette kapitlet vil presentasjon av gjenstandsmaterialet og tolkning følge hverandre. Det innebærer en bestemmelse av hvorvidt gjenstanden/e skal betraktes som indikasjon på boplass, rituell nedleggelse eller begge deler.

Gjenstandsmaterialet er hentet fra katalogen til Egil Mikkelsen i "Fra jeger til bonde" (1989). Jeg har ikke gått inn på noen ny klassifisering av materialet, men i noen få tilfeller er gjenstander omdefinert. Dessuten er katalogen supplert med funn innkommet etter Mikkelsen laget sin og fram t.o.m. 1997. Det har likevel vært nødvendig å gjennomgå Oldsaksamlingen i Oslo sin tilvekst for hver enkelt gjenstand for å finne opplysninger om funnkontekst. Egil Mikkelsens private kartotek med opplysninger om gjenstander i lokale museer og i privat eie er også gjennomgått. I dette kartoteket fantes det ekstra opplysninger om slitespor, skader og fragmentering. Funnene er sortert etter sogn. Funn fra andre samlinger enn Oldsaksamlingen er henholdsvis merket med; K (Kragerø museum), TGM (Telemark og Grenland museum, nå Fylkesmuseet i Telemark), B (Bergen museum).

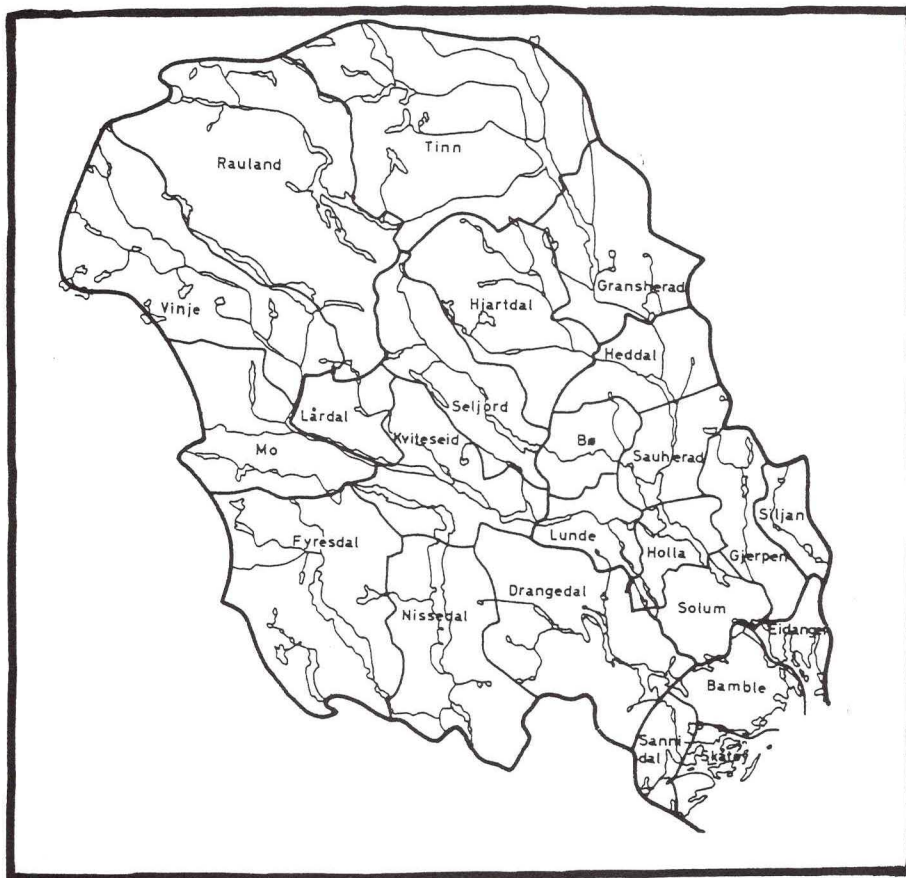

Fig.2. Den administrative inndelingen av Telemark (Kart fra Mikkelsen 1989:25).

5.1 ENKLE SKAFTHULLØKSER

De enkle skafthulløksene av bergart utgjør en stor funnmengde, særlig i Øst-Norge og Sverige. De aller fleste er løsfunn, og lite er kjent om hva slags type deponering de representerer. Kommer de fra graver, depot og/eller boplasser? Den manglende funnkonteksten har også gjort det vanskelig å tidsbestemme skafthulløksene. Ann Segerbergs gjennomgang (1978) av de svenske, danske og norske sluttede funnene, gir likevel en klar tidsbestemmelse til sen-neolitikum, og i enkelte tilfeller eldre bronsealder. Einar Østmo (1977:185) har kommet til lignende resultat. Den største mengden daterbare funn er fra svenske hellekister (Segerberg 1978:167), men øksetypen opptrer også på boplasser og i depotfunn. De fleste såkalte boplassfunnene er løsfunn og ikke fra arkeologiske undersøkelser.

Telemark

Alle 101 øksene fra Telemark er enkeltfunn. Utover at øksene gir et bilde av en geografisk spredning og utover rene funksjonsanalyser, hva kan denne store funngruppen bidra til?

Endel skafthulløkser funnet i Østfold kan ikke ha vært bruksøkser utfra råmateriale og størrelse (Østmo 1977:163). Dessuten var hele 34% (102 stykker) uten bruksspor, og Østmo antyder øksenes mulige sosiale funksjon (op.cit. 187-188). Kunne det være slik at øksenes form/størrelse og funnomstendigheter antyder noe om funntype? Jeg foretok en visuell sammenligning av økser med lik funnkontekst, som i/ved vann, i/ved fjell/berg/stein/ur og de som er oppgitt funnet ved pløying. Problemet med dette åpenbarte seg raskt. Det er svært få økser med gode funnopplysninger. De få øksene som hadde likelydende funnkontekster, viste seg dessuten å være ulike når det gjaldt form og størrelse. Likheter/ulikheter opptrådte på tvers av funnkontekstene. Formålet var at ved å utskille distinkte typer, kunne økser uten funnkontekst klassifiseres som offer, grav eller boplassfunn utifra form og størrelse. Dette gav altså negativt resultat. Den neste muligheten var å se på øksenes beskaffenhet (jmf. 2.ledd i min tolkningskjede i kap. 4.1.).

Når det gjelder andre neolittisk økser, har øksenes beskaffenhet (slipt/uslipt, fragmentert/hel) og funnkontekst, vært et kriterium for tolkningene som offer, grav eller boplassfunn (se f.eks. Mikkelsen 1984:103-104). Karstens studie (1994:116-117) fra Skåne viser at om øksen er slipt/uslipt, brukt/ubrukt har betydning for hvordan og hvor øksene er ofret. Egg-deler av økser og meisler dominerer i offerfunnene fra neolitikum i Skåne. Alle enkeltfunn av enkle skafthulløkser fra Skåne er funnet i våtmark, og 13% av disse var fragmentariske (op.cit. 77). Av totalt 101 økser fra Telemark (appendiks 1) har jeg klassifisert 87 som hele, det vil si *med skafthull og ikke fragmentert* (jeg har ikke regnet avskallinger som fragmentering). Det vil si at nesten 88% er hele skafthulløkser. Det er bare funnet 7 eggfragmenter og 4 nakkefragmenter, omlag 11% av øksene. 2 økser er delt på langs, mens én er delt på tvers ved skafthullet og begge delene er funnet. 55 stk. eller i overkant av 55% er uten funnopplysninger. Resten av øksene fordeler seg på følgende funnopplysninger:

I åker	14 økser
Vanntilknytning	12 økser
I jorda	9 økser, hvorav 4 med nærmere angivelse av dybde
I/ved fjell/berg/stein/ur	5 økser
Sekundær kontekst	5 økser

Både de som er funnet i åker og de som er funnet i jorda viser et noe broket bilde, de er både hele og fragmentariske. De i/ved vann og i/ved fjell/berg/stein/ur er alle hele. Disse funnkontekstene indikerer etter definisjon i kapittel 4.1. offerfunn. Det vil være noe dristig å utlede at alle hele skafthulløkser er offerfunn. Derimot kan det antas at de enten representerer *graver eller offerfunn*. De 55 skafthulløksene fra gravene som Segerberg har gjennomgått (se over), er nesten alle hele. 3 økser er delt, men delene ligger sammen. 3 økser er fragmentert, men ligger sammen med hele økser. Bare 2 graver inneholdt kun én del eller fragment av en skafthulløks, men da sammen med en annen gjenstandstype (Segerberg 1978:193-209). En flatmarksgrav er faglig utgravd, og denne inneholdt én hel skafthulløks (op.cit. 196). Dette tilsammen gir klart inntrykk av at hele skafthulløkser er rituelt nedlagt. På bakgrunn av dette er det berettiget å spørre om løsfunn av enkle skafthulløkser har noen sammenheng med boplasser.

Boplasser?

Det er få boplasser fra sen-neolitikum/bronsealder som er fagmessig utgravd. Av utgravde boplasser med funn av skafthulløkser fra Norge kjenner jeg til Kirkhelleren (Gjessing 1943:113) og Skrivarhelleren (Prescott 1991:54-55). En øks er funnet ved Stegaros, Mårvatn på Hardangervidda. Øksen ble funnet på motsatt side av elven for den utgravde boplassen fra sen-neolitikum/bronsealder ved Stegaros (se kap. 8.1). Fra Østfold er det gjort funn av enkle skafthulløkser fra mulige boplasser. Dette er heller ikke utgravde boplasser, men oppsamlinger av funn fra overflaten. I Østmos gjennomgang er det 6 funn av enkle skafthulløkser fordelt på 5 boplasser. 5 av disse øksene er fragmentariske. Den ene hele øksa er funnet på samme sted som en fragmentarisk skafthulløks og et flintdolkfragment, men uten annet daterende gjenstandsmateriale fra samme periode (Østmo 1988:194). På boplassene Sundby i Rygge (Østmo 1988:149) og Dyrøy på Onsøy (op.cit. 153) er det funnet flere daterende gjenstander fra sen-neolitikum/bronsealder. På den førstnevnte var det et nakkefragment av en enkel skafthulløks, og på den andre et eggfragment. Segerberg (1978:209-211) nevner ikke noe om forfatningen til de øksene hun tolker som boplassfunn.

På bakgrunn av dette kan jeg med en viss grad av sannsynlighet si at fragmentariske økser er fra boplasser, mens de hele med større grad av sannsynlighet er fra graver eller offer, altså rituelt nedlagte gjenstander.

Dette er en forskjell fra Karsten sin Skåne-studie, som viste at de rituelt nedlagte enkeltfunnene i overveiende grad besto av eggfragmenter.

5.2 ANDRE STEINØKSER

I tillegg til de enkle skafthulløksene, finnes det også andre steinøkser som dateres til sen-neolitikum/bronsealder. De fleste funnene fra Telemark lar seg ikke tolke fordi antallet er for lite til å vurdere funnkontekst og beskaffenhet. Her vil bare punktene 1-9 være bestemmende. Funn som ikke kan bestemmes kalles nøytrale.

Nakkebøyde stridsøkser og rombiske økser (porfyrøkser).

Sverre Marstrander har studert de norske øksene og følger Globs typologiske skjema, men skiller mellom økser med skafthull og økser med skaftfure. Øksene tidsbestemmes i hovedsak

til yngre bronsealder, men enkelte kan tilhøre seneste del av eldre bronsealder eller tidlig førromersk jernalder (Marstrander 1983:60). Mikkelsen har klassifisert to økser fra Telemark som nakkebøyde stridsøkser (Mikkelsen 1989:363). Disse faller utenfor Marstrander sitt type-skjema. Den ene er av en såkalt vestnorsk type:

Fig. 3. Nakkebøyde stridsøkser

TINN				
C-nummer	FUNNSTED	FUNNKONTEKST	FUNNTYPE	TYPE
22388	Gøynes, Atrå	Under oppbrytning av jord	Nøytralt	Vestnorsk

Den andre er en spesiell type nakkebøyd øks, den såkalte Hagebyhögatypen, som tidsbestemmes til senere del av sen-neolitikum (Mikkelsen 1989:231):

Fig. 4. Hagebyhögøkser

BAMBLE				
C-nummer	FUNNSTED	FUNNKONTEKST	FUNNTYPE	TYPE
20010	Kjørstad	Ukjent	Nøytralt	Hagebyhöga

For de rombiske øksene kan Marstrandertypeskjema benyttes, og øksetype i fig. 5 henspiller på hans oppdeling (Marstrander1983:58):

Fig. 5. Rombiske økser

C-nummer	FUNNSTED	FUNNKONTEKST	FUNNTYPE	ØKSETYPE
SOLUM				
36286	v/ Gisholtholmane. I vannet, Norsjø		Offer	B
SAUHERAD				
28294	Gvannes	Ved nybrottsarbeid på et jorde	Nøytralt	C
HEDDAL				
13390	Heibø, Meheia	Ukjent	Nøytralt	C
DRANGEDAL				
24532	Nesland	Ved gravning på tunet	Nøytralt	B

Videre finnes det også økser med skaftfure som ikke har bøyd nakke. Disse er for Sør-Norges del gjennomgått av Bergljot Solberg, og tidsbestemmes i likhet med de nakkebøyde til yngre bronsealder (Solberg 1989:282):

Fig. 6. Skaftfureøkser

GJERPEN				
C-nummer	FUNNSTED	FUNNKONTEKST	FUNNTYPE	TYPE
34148	Bøle	Ukjent	Nøytralt	—

Flintøkser

Enkelte typer av flintøkser er i bruk i sen-neolitikum. Mikkelsen regner i sin katalog med de tykknakkede, tykkbladete flintøksene med utsvaiet egg (rettegget) som hørende til sen-neolitikum (Mikkelsen 1989:231, etter Hinsch 1956:137). Evy Berg (1988:253) deler flintøksene opp i firsidige og tosidige, hvor de firsidige deles opp i tykkbladet/tynnbladet og i

rettegget, tverregget, hulegget og bredegget. Av disse tidsbestemmes både tykk-og tynnbladet øks med bred egg til sen-neolitikum. Dette samsvarer med den klassifiseringen Mikkelsen har gjort. De tosidige øksene finnes i 4 varianter, som enten er rettegget eller tverregget, og kan alle tidsbestemmes til sen-neolitikum (Berg 1988:257). Det finnes én tosidig øks i Telemarksmaterialet.

I Skåne er alle enkeltfunn (74 stk.) av disse øksetyperne funnet i våtmark, og følgelig tolket som rituelle funn. Ingen er kjent i gravsammenheng (Karsten 1994:81). Den største andelen av disse øksene er slipte. Kun 11% er fragmentariske, og 4 depoter er funnet i boplassmiljø (op.cit. 82). Depotfunnene (altså flere gjenstander samlet) fra tørr mark består stort sett av uslipte øksler (op.cit. 118). Hvorvidt øksene er slipt eller uslipt har med andre ord betydning for hvordan de deponeres. De fleste øksene fra Telemark er løsfunn uten funnkontekst-opplysninger. Alle øksene er hele og slipt på bredsidene, og delvis slipt på smalsidene. Kombinasjonen hel øks som er slipt kan altså indikere et rituelt funn, i henhold til Karstens materiale. Øksene er dessuten uvanlige i Telemark. Dette skulle borge for at de kan tolkes som

Fig. 7. Flintøkser

C-nummer	FUNNSTED	FUNNKONTEKST	FUNNTYPE	SLIPT/USLIPT
SOLUM				
TGM 1919-	Tollesskogen	Ukjent	Nøytralt	Slipt bredsider, noe slipte smalsider
SAUHERAD				
TGM 3413	Flathus	Ukjent	Nøytralt	Slipt bredsider uslipt smalsider
HEDDAL				
30272	Løken	Ukjent	Offer	Slipt bredsider
30273	Løken	Ukjent	Offer	Slipt bredsider
Disse to er ikke oppgitt å være funnet sammen, men på samme gård. Gjentatt handling.				
TINN				
19349	Rui, Atrå	Funnet i åker	Nøytralt	Slipt bredsider, uslipte smalsider
GRANSHERAD				
24449	Digerud, Hovin	Like i fjæren, Tinnsjøen (Flintdolk, C24448, og flintsigd C24449b funnet like ved)	Offer	Tosidig, slipt egg
VINJE				
27711	Sessvatn	Funnet ved Ø-enden av vannet ved lav vannstand	Offer	Slipt bredsider, noe slipte smalsider
MO				
TGM 3204	Åmli, Skafså	Ukjent, men er funnet sammen TRB-øks av "Blandebjergtypen"	Offer	Slipt bredsider, noe slipte smalsider

rituelle funn, men det er uklart om øksene i tillegg indikerer boplass. Derfor blir funnkontekst og om de eventuelt er funnet sammen med andre gjenstander, bestemmende for tolkningen her.

Når det gjelder C24449 er det flere gjenstander i dette funnet. De er ikke funnet samlet, men gjenstandene er hele og funnet like ved hverandre i vannkanten. Øksene finnes sammen med flintdolker og enkle skafthulløkser i skånske depotfunn på tørr mark (Karsten 1994:82). Dette er den eneste tosidige flintøkseren i materialet, og oppfyller *uvanlighets-kriteriet*. Den våte konteksten og sammenhengen med de andre gjenstandene gjør at den tolkes som et sikkert offerfunn.

5.3 FLINTDOLKER

De flateretusjerte flintdolkene kan tidfestes til sen-neolitikum og bronsealder periode I/II. Bakgrunnen for det er den typologisk-kronologiske gjennomgangen av Ebbe Lomborg (1973), som er bygget på sluttede funn og stratigrafi i hellekister. Selv om det har vært stilt spørsmål om grunnlaget for disse stratigrafiske iakttagelsene (Segeberg 1978:183), har den typologiske inndelingen blitt stående. Dette gav også Lomborg grunnlag for å dele sen-neolitikum opp i tre deler; A, B og C. Vandkilde mener sen-neolitikum A og B kan slås sammen til perioden sen-neolitikum I, mens C-delen blir sen-neolitikum II. Lomborgs kronologi bygger på dolkene, men Vandkilde mener det ikke er noe kronologisk skille mellom dolkene I, II og III. Dolktypene I, II og III hører dermed til sen-neolitikum I, mens type IV og VB er fra sen-neolitikum II. Type VI hører hjemme til bronsealder periode I og II, mens dolctype VA synes å være fra bronsealder periode I (Vandkilde 1996b:13-14).

Dolkene finnes altså i gravfunn og offerfunn, men påtreffes også på boplasser. Spørsmålet blir om det er noen sammenheng mellom forfatning og funnkontekst.

En hel flintdolk funnet i nærheten av Skriverhelleren er tolket som offerfunn (Prescott 1991:118). Av de 8 lokalitetene Østmo (1988:210) mener er boplasser fra sen-neolitikum/eldre bronsealder i Østfold, er det bare funnet hele flintdolker på én av dem. Dette er Sundby i Rygge, hvor det er funnet 2 hele og 2 fragmentariske dolker (op.cit. 149). Selv om Østmo knytter disse funnene til boplasser, antar han samtidig at storredskapene er depot- eller gravfunn (op.cit. 127). Utgravningene i Thy på Jylland viser at dolker er uvanlig på boplassene fra sen-neolitikum/eldre bronsealder (Earle et.al. 1998:11).

I en utgravd boplass fra sen-neolitikum/bronsealder på Fosie IV er det funnet et flintdolkfragment (Björhem & Säfvestad 1989:56). I en flatmarksgrav ved det samme boplassområdet ble det dessuten funnet en hel flintdolk type I (op.cit. 120). I det skånske flintdolk materialet forøvrig er 39% av enkeltfunnene fragmentariske, mens dette bare gjelder for 15% av dolkene i depoter. Nesten alle de enkeltfunne dolkene er funnet i våtmark, og de fragmenterte har spor etter å ha vært benyttet som ildflint. I depotfunnene virker det som om spissene er slått av før deponering (Karsten 1994:83).

Flintdolkene er grunnlaget for Segerbergs tidsbestemmelse av de enkle skafthulløksene fra graver (Segeberg 1978). Tilsynelatende er så godt som alle de 125 dolkene hele, bortsett fra 9 stykker. Det er likevel grunn til å se på dette med forsiktighet. Mange er oppgitt å være nedslippte eller omhugget, men det er ikke sikkert at Segerberg har lagt noe særlig vekt på opplysninger om dolkens forfatning utover dette. Bortimot halvparten av dolkene er ikke typebestemt (56 stk), og det går ikke fram av katalogen om det skyldes om de er fragmenterte eller bare oppskjerpet/omhugget.

Neste side: Figur 8.

C-nummer	FUNNSTED	FUNNKONTEKST	FUNNTYPE	DOLKTYPE
SOLUM				
28604	Nenseth sandtak	I sand fra øverste lag av sandtaket	Boplass	I, avbr. i skaft
32852	Rokstad	I leirholdig mark	Boplass	VI B, skaftparti
GJERPEN				
25047	Fjellrønningen	Ukjent	Boplass	I A-B, avbr. odd
8093	Skienseggen	Ukjent	Rituell	V A, hel
EIDANGER				
23660 a	Rød	Ca. 12-14 moh	Boplass	?, oddparti
24552 a-b	Ramberg	I åker, 30 cm, under overflaten	Boplass	III A, avbr. odd
		a og b kan være til samme dolk		III A? midtparti
24713	Rognlien	Oppsamlete løsfunn, ca. 20 moh	Boplass	?, midtparti
29523	Rognlien	Oppsamlete løsfunn, ca. 6-22 moh	Boplass	?, omhugget
30890 i	Rødskjær	Oppsamlete løsfunn	Boplass	?, oddparti
BØ				
7389	Bø	Ukjent	Rituell	III F, hel
11981	Åsland	Ukjent	Rituell	I B(?), hel
11982	Åsland	Ukjent, usikkert funnet med 11981	Rituell?	I B?, odd
16774	Bø?	Ukjent	-	?, hel?
33209	Grivi	Åker	Boplass	?, skaftparti
SAUHERAD				
7551	Gunheim	Ukjent	Boplass	?, midtparti
11499	Hallen	Ukjent	Boplass	?, avbr. odd
28722 a	Hegna	Ukjent	Boplass	?, midtparti
HEDDAL				
TGM 3415	Smedsrud	Ukjent	Rituell	VI, hel
TGM 3227	Ukjent	Ukjent	-	I, avbr. skaft
TINN				
34199a	Graveide	På stranden	Boplass	?, skaftdel
34125	Graveide	På stranden	Boplass	?, odd
34119b og c	Graveide	På stranden	Boplass	?,?
Rjukan				
museum	Stegaros	?	Rituell	I, hel
RAULAND				
7915	Sporaneset	Ved stranden, Totak. Nær helleristn.	Rituell	VI A(?), hel
18802	Jørusdal	Ukjent	Rituell	V A, hel
24448	Digerud	Torv, 25cm dypt, 1m fra Tinnsjøen	Offer	VI, hel
TGM 3411	Ukjent	Ukjent	-	I, hel
BAMBLE				
19257	Ukjent	Ukjent	-	??
23855	Vinje	Ved pløying	Boplass	?, odd
28518	Stokke østre	Lå i dagen - f. ved nybrottsarbeid	Boplass	III B, avbr. odd
TGM 1915:	Sota, Langesund	I hagen	Rituell	I, hel
Privat	Vinje	På et jorde	-	III,?
Privat	Vinje	Som over, men ikke sammen(?)	-	??
SKÅTØY				
2444	Gumøy	"...ganske nært Søn..."	Offer	VI? avbr. odd
19833	Jomfruland	Ukjent	Rituell	I B, hel
20062	Oterøy	"...sted...staaet under vand..."	Offer	I B, hel

Fig. 8 Flintdolker forts.

C-nummer	FUNNSTED	FUNNKONTEKST	FUNNTYPE	DOLKTYPE
LUNDE				
29209	Sandstå	I en bakke, 10m over sjøen Langen	Boplass	?, odd
SANNIDAL				
28232	Eidet	Bakkeskråning ned mot Kilsfjorden	Boplass	VI A, hel
35958 h	Eidet	I et kullag ved utgravning.	Boplass	VI, avbr. odd
		Muligens fra samme boplass, men ikke funnet samtidig.		
DRANGEDAL				
Privat	Hamnøy	Funnet i Bjorhusbukten	Rituell	VI, hel
GRANSHERAD				
18802	Jørudal	Ukjent	Rituell	V A, hel
24448	Digerud	Torv, 25cm dypt, 1m fra Tinnsjøen	Offer	VI, hel
TGM 3411	Ukjent	Ukjent	-	I, hel
VINJE				
29948b	Dragarosen I	Boplass-utgravning	Boplass	?, odd

Oversikten over materialet fra Telemark i figur 8, viser at dolkene som er funnet ved utgravninger av boplasser er fragmentariske. Videre viser gjennomgangen ingen klar sammenheng mellom dolketype og om de er funnet i rituell eller ikke-rituell sammenheng. Det synes likevel å være grunnlag for å hevde en tendens til at hele dolker er rituelt nedlagt. Mange av enkeltfunnene fra Skåne er riktignok fragmentariske, men disse er funnet i en sikker depotkontekst som våtmark. Hele dolker kan være rituelle nedlegginger og samtidig opptre på eller ved boplass.

Konklusjonen blir at hele dolker representerer rituelle nedleggelse, men som også opptre på boplasser. Fragmentariske dolker representerer boplasser.

Dolken fra Digerud (C24448) er del av et større offerfunn (se kap 5.2). C2444 er funnet så nær sjøen at den opprinnelig må ha vært deponert i sjøen. C7915 er funnet ved helleristningsfeltet på Sporaneset (se kap. 5.10). Det er uklart om dolken er fra boplassen på Sporaneset. Dolken som finnes i Rjukan museum har jeg tolket som flintdolctype I på bakgrunn av tegning i top.ark. ved Universitetets Oldsaksamling.¹

En oppsummering viser at det totalt er funnet 43 hele og fragmenterte flintdolker i Telemark. 18 lar seg ikke typebestemme, men resten fordeler dolkene seg slik:

TYPE I	TYPE III	TYPE VA	TYPE VI
10 stk.	5 stk.	2 stk.	8 stk.

Sen-neolitikum I er representert med 15 dolker, sen-neolitikum II med 2 og bronsealder per. I/II med 8 dolker. Sen-neolitikum II er svakt representert, men en feilkilde kan være at nesten halvparten ikke kan typebestemmes. 8 av de typebestemte dolkene er tolket som boplassfunn,

¹ Notat i top.ark 23/9-1973 av Lil Gustafson, kan være den samme dolken som er nevnt hos Bugge 1926:59.

3 som offerfunn og 11 som rituelle nedleggelse. Periodevis fordeler kategoriene seg slik: 5 av de bestemte fra sen-neolitikum I er boplassfunn, 1 representerer et offerfunn mens 6 funn fra denne perioden er tolket som rituelle. De to funnene fra sen-neolitikum II er tolket som rituelle, mens det fra bronsealder per. I/II er 3 boplassfunn, 2 offerfunn og 3 rituelle.

5.4 FLINTSIGDER

De flateretusjerte flintsigdene tidsbestemmes til sen-neolitikum/bronsealder per. I/II (Lomborg 1960:164ff) utfra sluttede funn. Flintsigdene er sjeldne i graver, men finnes i depoter og på boplasser. Det er ingen sikre belegg for at de brukes i yngre bronsealder (Lomborg 1968:166).

Fig. 9. Flintsigder

C-nummer	FUNNSTED	FUNNKONTEKST	FUNNTYPE	FORFATNING
SOLUM				
28630	Rokstad	I hagen på gården	Boplass	Midtparti
BØ				
15378-9	Kåsa u. Vreim	Funnet sammen	Offer	Hele
SAUHERAD				
7549	Gunheim,Kåsa	Ukjent	Boplass	Hel
25161	Gvarv	Ukjent	Boplass	Halvdelen
3238	Holte	Sammen med en lignende	Offer	Hel
26750	Høgom	Ukjent	Boplass	Hel
HEDDAL				
32196	Flåten(?)	Ukjent	Boplass	Avbr. ende
EIDANGER				
27901a-b	Bjørketvet	På en knaus sammen med avslag etc.	Boplass	Avbr. ende+hel
GRANSHERAD				
24449b	Digerud, Hovin	Like i fjæren, Tinnsjøen (Flintdolk C24448, og Flintøks C24449a funnet like ved)	Offer	Hel
25556k	Guriby u.Li	Delvis undersøkt boplass	Boplass	Hel,(Kvartsitt)
SANNIDAL				
27884	Øvre Åsen	Ukjent	Boplass	Avbr. ende
35958i	Eidet	Utgravd boplass	Boplass	Hel
DRANGEDAL				
29763	Vølestad	Hellersvasshelleren	Boplass	Avbr. ende
30896	Vefald	Ved jordarbeide	Boplass	Brukket
KVITSEID				
12915-17	Heggtveit	3 stk. under en helle	Offer	2 hele,1 halv
LUNDE				
21052	Bua u. Bjerve	Ukjent	Boplass	Avbr. ende
KRAGERØ				
50200	Berø	Myrlendt jorde	Offer	Hel
UKJENT STED I TELEMAR				
25755	Ukjent	Ukjent	?	Avbr. ende

Flintsigdene har tradisjonelt blitt oppfattet som indikasjon på korndyrking (f.eks. Gjessing 1945:422), men en funksjon som løvkniv har også vært foreslått. En funksjonstest av Axel Steensberg (1943:26) viste at de var like gode som jernsigder til kornskjæring, men han avviste heller ikke muligheten for løvskjæring (op.cit. 144). På boplasser datert til eldre bronsealder i Thy på Jylland er det funnet svært mange flintsigder (Earle et.al. 1998:23). Sigdene oppfattes først og fremst som et redskap for fôrinnsamling til husdyrene, selv om det også ble dyrket korn. På utgravde boplasser i Skåne er det funnet flintsigder (Björhem & Säfvestad 1989:24 og 26-27). I Telemark er 4 sigder funnet på utgravde boplasser.

Løsfunn av flintsigder synes derfor å være boplassindikatorer. Flintsigder som ikke tolkes som offerfunn etter punktene 1 - 9, blir her tolket som boplassfunn.

Det er totalt 18 flintsigdefunn med tilsammen 23 sigder i Telemark, 12 fra boplasser og 5 offerfunn (ett er ubestemt, se figur 9).

5.5 ILDFLINT

Ildflint tidsbestemmes til bronsealderens per. I-III, og er av Lomborg inndelt i 5 typer (Lomborg 1960:158-164). Ildflint ble også laget av kasserte flintsigder eller flintdolker. På grunnlag av form er det umulig å skille ildflint type A fra type VI dolk, her er det størrelsen som avgjør. Lomborg (1973:26-27) regner eksemplarene som er 13 cm eller lengre som dolker. Et offerfunn fra Tinn, Telemark, består av to ildflint som er omhugde flintsigder (Mikkelsen 1989:230). Ellers tolker jeg ildflint som et boplassfenomen hvis funnkonteksten ikke tilfredstiller punkt 1 - 9.

Fig. 10. Ildflint

C-nummer	FUNNSTED	FUNNKONTEKST	FUNNTYPE	TYPE
HOLLA				
TGM 1932-	Øvre Romnes	Ukjent	Boplass	Av flatehugget redskap
TINN				
19399-400	Mellom Lurås	Ved gravning	Offer	Av flintsigder
34110	Kalhovd, lok. 986	Overflateregistrering	Boplass	
EIDANGER				
21003	Langangensæter	Ukjent	Boplass	C/D
27122	Langekra	Ukjent	Boplass	Av flekke/avslag
27815	Sandøya	Ved harving, 20 m.o.h.	Boplass	E
SKÅTØY				
23064	Levang	I dyrket mark, 1,25m. dypt	Boplass	C/D
SELJORD				
17406	Klomset øvre	I jorda	Boplass	C

5.6 SPYD

De flateretusjerte spydspissene adskilles fra dolk type I ved at de har rett eller konkav basis. Det er derimot ikke mulig å avgrense type VI dolk fra spydspiss, slik at flintblad med form som dolk type VI, regnes som dolker (Lomborg 1973:26). Spydspissene avgrenses fra pilspissene (kap. 5.7) på lengden ved at spydspissene må være 8 cm eller lengre (Ebbesen

1985:26). Ebbesen har videre delt spydspissene opp i 4 typer, og typene dateres utfra depotfunn hvor de er funnet sammen med flintdolker. Samlet dekker de 4 typene sen-neolitikum og eldre bronsealder.

På bakgrunn av disse kriteriene er det 3 flintspyd som er funnet i Telemark.

Fig. 11. Flintspyd

C-nummer	FUNNSTED	FUNNKONTEKST	FUNNTYPE	ØKSETYPE
SOLUM				
30774	Nenset	Under harving	Nøytralt	Rett basis, 12,7 cm
GJERPEN				
23415	Ved Skotfoss	Lå i en veigrøft	Nøytralt	Rett basis, 10 cm
FYRESDAL				
17164	Vik nordre	Ved rydningsarbeid	Nøytralt	Konkav basis, 14 cm

5.7 FLINTSPISSER

Pilspisser av flint klassifiseres etter formtypene bladformede, triangulære og hjerteformede. Det er gjort få typologisk-kronologiske studier av dette antallsmessige store materialet. Mange spisser er funnet ved utgravninger, men sjelden i en så god stratigrafisk kontekst at man kan utlede noe om kronologi.

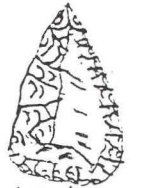
Fra utgravningene ved Nyset/Steggje i Årdal har Prescott (1987) utarbeidet et typologisk-kronologisk skjema for de overflateretusjerte spissene i dette området. Det trekkes ikke klare skiller, men Prescott kan vise til en utvikling fra eldre til yngre former i løpet av det som kalles sen stenbrukende tid. De tidligste spissene har konkav basis og tanger, men tangene kan også være rette. Disse spissene er relativt symmetriske, sidene er avrundet og største bredde er ovenfor basis. De tidlige spissene er forholdsvis like i form og størrelse og "...leave an impression of fine workmanship..." (op.cit. 153). Disse tilhører sen-neolitikum og tidlig eldre bronsealder. I yngre kontekst er basisen rett eller konveks, og største bredde er ved basis. Sidene er også rette eller konvekse, spissene blir større og mer ulike. Teknikken blir også noe dårligere. Dette tilsvarer perioden fra sen eldre bronsealder til tidlig førromersk jernalder (op.cit. 165). Det skjer med andre ord en utvikling fra dårligere utførelse og en økning i formvariasjon fra de eldre til de yngre formene. Denne typologiske inndelingen samsvarer bra med funnene fra Skrivarhelleren som ligger i det samme området. Det er likevel ikke den samme variasjonen i form blant de sene spissene her som i Nyset/Steggje (Prescott 1991:47).

Kan denne typologien og kronologien ha gyldighet utenfor Årdal? Prescott mener at resultatene Svein Indrelid har fått fra Hardangervidda i hovedsak samsvarer (op.cit. 45). Det kan være grunn til å se nærmere på én av de utgravde boplassene fra Hardangervidda for å undersøke dette. Denne boplassen er en heller som ligger ved Stegaros, Tinn i Telemark. Helleren ligger like i osen av Mårvann. Den ble gravd ut i 1972-74 og bærer navnet lok. 1058. Boplassen ble gravet mekanisk. 14C dateringen fra bunnivået er datert til 2350 ±190 f.Kr. (kalibrert). Denne prøven ble tatt i bunnen av kulturlaget under en blågrop som er datert til 610 ±190 f. Kr. (kalibrert hos Indrelid 1994:167). Lil Gustafson mener at lok. 1058 har vært i kontinuerlig bruk i perioden 2350 - 610 f. Kr., altså hele sen-neolitikum/bronsealder

Lag 2

(Gustafson 1978:31). Hun mener videre at lagene 3 til 7 i kulturlaget fra utgravningene i 1973 ikke er omrotet. I disse lagene ble det tilsammen funnet 13 overflateretusjerte spisser eller fragmenter av slike (av totalt 17 i fra helleren). Kun 8 av disse er i en slik forfatning at de lar seg sammenligne med Prescotts typologi, og er fra lagene 4 til 6B (fig. 12, én spiss fra lag 2 er også tatt med).

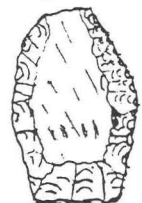
Lag 4

Figuren viser en utvikling som ligner den som er vist fra Årdal (Prescott 1991:48). Spissene fra lag 6B og 6 har de attributtene som kjennetegner de eldste spissene i Prescotts typologi. Fra lag 5B er det en spiss av bergkrystall som er en yngre form, mens det i laget over (lag 5) er en flintspiss som peker mot eldre former, siden største bredde er på midten. Spissene i lag 4 og den fra lag 2 har alle yngre preg og er laget av kvartsitt. En utvikling mot utstrakt bruk av lokale bergarter i yngre kontekster er også påpekt av Indrelid (1994:203) og Prescott (1987:159).

Lag 4

På denne bakgrunnen mener jeg det er mulig å skille mellom eldre og yngre pilspisser i materialet fra Telemark. De eldre er i hovedsak fra sen-neolitikum/tidlig eldre bronsealder, og de yngre fra siste del av eldre bronsealder-førromersk jernalder (men overgangen er kronologisk glidende). Alle spissene fra Telemark er vurdert mot en slik typologi, både funnene fra boplasser/hellere og løsfunn (fig. 13).

Lag 5

5.8 BRONSEGJENSTANDER

De østnorske bronsefunnene er behandlet og publisert av Øystein Johansen (1981 og 1993). Det har ikke kommet inn nye bronsefunn til Universitetets Oldsaksamling fra Telemark etter Johansens gjennomgang. I Telemark er det gjort totalt 16 bronsefunn med totalt 29 bronsegjenstander. Ett av 5 samlede funn bidrar alene med 1/3 av disse gjenstandene, nemlig Nystad-funnet fra Gjerpen.

Lag 5b

Johansens tidsbestemmelse av gjenstandene opprettholdes her (Johansen 1981), med unntak av randlistøksene. Dette har sin bakgrunn i Helle Vandkilde sin nye gjennomgang av metalløksene fra sen-neolitikum I/II og eldre bronsealder I i Danmark (Vandkilde 1996b).

Lag 6

Randlistøkser

Vandkilde deler øksene opp i 4 hovedtyper, med flere undertyper. Øksene innenfor hver undertype er samtidige, men kan ha ulik proveniens og spredning. Vandkilde redegjør videre for funnkonteksten de ulike typer økser opptrer i i Danmark. I denne sammenhengen er dette spesielt interessant.

Lag 6

Lag 6b

Fig. 12. Flintspisser fra lok. 1058, Mår, Stegaros, Tinn i Telemark. Tegning: Lars Groseth.

Neste side: Fig. 13. Flintspisser. I tabellen er enkelte "ubestemt", det skyldes at spissen er for fragmentarisk eller uferdig. Enkelte spisser ble ikke gjenfunnet i magasinet, de er merket "ikke sett".

C-NR.	FUNNSTED	FUNNTYP	BERGART	Antall	TIDSANG.
BØ					
TGM 3059	Grivi	Løsfunn	Flint	1	Eldre
SAUHERAD					
7550	Gunheim	Løsfunn	Flint	1	Yngre
51125 a	Luksefjell, Fjellvann	Boplass	Flint	1	Eldre
51124 a	Luksefjell, Fjellvann	Boplass	Flint	1	Eldre
51124 b	Luksefjell, Fjellvann	Boplass	Flint	1	Ubestemt
TINN					
34104c-e	Mår, Stegaros, lok 1058	Heller	Flint	7	Se tekst
			Kvartsitt	9	
			Bergkrystall	1	
32070	Mår, Stegaros, lok. 1058	Heller	Kvartsitt	1	Yngre
34132	Mår, Stegaros, lok.1006	Heller	Kvartsitt	7	Ikke sett
			Flint	5	Ikke sett
34102	Mår, Stegaros, lok 1056	Boplass	Kvartsitt	1	Yngre
34108	Mår, lok. 981	Boplass	Kvartsitt	1	Yngre
34128	Kalhovdfjorden, lok. 991B	Boplass	Flint	1	Eldre
34113a	Kalhovdfjorden, lok. 991 A	Boplass	Flint	1	Yngre
32071	Kalhovdfjorden, Stegaros seter	Boplass	Kvartsitt	1	Ubestemt
34110 b	Kalhovdfjorden, lok. 986	Boplass	Flint	1	Eldre
34110 e	Kalhovdfjorden, lok. 986	Boplass	Flint	1	Yngre
3472	Atrå, Skardfjell	Løsfunn	Kvartsitt	1	Yngre
51505a	Kalhovdfjorden, Graveide	Boplass	Kvartsitt	1	Yngre
27445	Kalhovdfjorden, Graveide	Løsfunn	Kvartsitt	1	Yngre
34117	Kalhovdfjorden, Graveide,	Boplass	Kvartsitt	1	Yngre
34105	Mår, Stegaros, lok. 1061	Boplass	Flint	1	Yngre
EIDANGER					
30890 In	Rødskjær u. Halvarp	Boplass	Flint	1	Eldre
29594 b	Lerstang	Heller IIa	Flint	1	Eldre
29565	Åsetre u. Håøya	Løsfunn	Flint	1	Eldre
SANNIDAL					
35958 e	Eidet	Boplass	Flint	1	Eldre
VINJE					
30080 d	Vinjevatn I	Boplass	Kvartsitt	1	Yngre
29974 c	Store Vrålsbuyatn	Heller	Flint	1	Ikke sett
29979 b	Nordre Sandvika, Kjelavatn	Tuft	Kvartsitt	1	Ikke sett
29981 d	Søndre Sandvika, Kjelavatn	Boplass	Kvartsitt	1	Ubestemt
29981 e			Flint	1	Eldre
29978 a	Bordalsvatn	Heller	Kvartsitt	3	Yngre
29978 b			Kvartsitt	1	Yngre
29978 c			Kvartsitt	3	Ubestemt
29982 a	Langesæ	Heller	Kvartsitt	1	Yngre
31546 b	Holmevatn, Turisthytta	Tuft I	Kvartsitt	1	Ubestemt
RAULAND					
23949a-b	Møsvatn, Hovden	Boplass?	Kvartsitt	2	Yngre
30089f-g	Møsvatn, Mogatangen	Boplass	Kvartsitt	2	Yngre
24125	Sporanaset	Boplass	Flint	1	Ikke sett

Fig. 13 Flintspisser forts.

GRANSHERAD				Antall	TIDSANG.
29445	Tråervelta	Boplass	Flint	1	Ubestemt
25764 I	Guriby u. Li	Boplass	Kvartsitt	1	Yngre
26242 a	Agneturda, Holmevatn	Boplass	Kvartsitt	1	Eldre

Øksen C7978 fra Sauherad har jeg klassifisert som en klasse A-øks (se appendiks 4). Disse øksene bestemmes alle til sen-neolitikum II av Vandkilde. C7978 synes å ligge nærmest undertypene A2 (Vandkilde 1996b:71, fig. 55 no. 134) eller A3 (op.cit:74, fig. 58 no. 158). Der det foreligger funnopplysninger, er *ingen slike randlistøksker funnet i grav og flertallet er enkeltfunn*. Type A3 er lokalt produsert, mens type A2 har likheter med sveitsisk-sydvesttyske øksker (op.cit. 72). Dette gjelder bl.a. eksemplaret som øksen fra Sauherad har likheter med (no. 134). Det er interessant at typologisk tidlige bronseøksker også opptrer i det norske materialet.

Randlistøksen fra Enggrav, C29179, er tilhørende i Vandkildes undertype C1 eller C3 av klasse C-øksker. Type C3 er en vanlig øks over hele Nord-Europa, men Vandkilde mener likevel at de danske er lokalt produsert. Disse arbeidsøksene har få spor av oppsliping. Det betyr at øksene har hatt en kort omløpstid før omsmelting eller deponering (Vandkilde 1996b:107-108). Det viktigste her er at de to undertypene *kun finnes som enkeltdeponeringer, og hoveddelen i våtmark. De kan også finnes i gravhauger*, men en stor andel av funnene er uten funnopplysninger (Vandkilde 1996b:112 og 121).

C18795 er også en klasse C-øks, men av undertype C5. Dette er en sen type, fra bronsealder periode II. Øksotypen er lokalt produsert, og synes først og fremst å være en dansk spesialitet. *Ved siden av enkeltfunn, er denne typen funnet i gravhauger* (Vandkilde 1996b:128-9).

De fleste randlistøksene i Danmark tolkes altså som rituelle nedleggelses av Vandkilde (op.cit. 39, 208 fig. 215 og 220 fig. 234).

Andre bronsegjenstander

Holkøksker opptrer både i graver og depoter, men er mest vanlig i depoter og som løsfunn (Johansen 1993:88 og 90). Holkøksen fra Menstad, Skien (C21393, figur 14), ble funnet 6 meter over elvas nåværende overflate (Brøgger 1918:54). Funnomstendighetene er grundig behandlet av W.C. Brøgger (1918), som mente at funnstedet lå under vann da holkøksen ble mistet, som Brøgger tolker det. Nyere strandlinjedateringer bekrefter at funnstedet lå under vann på dette tidspunktet (se appendiks 5). I Danmark er de fleste holkøksene fra enkeltdepoter (Jensen 1993:156). Holkøksker og randlistøksker med funnopplysninger synes altså enten å være offerfunn eller gravfunn, og det er derfor godt belegg for å tolke dem her som *rituelle nedleggelses*.

Ifølge Johansen opptrer sverd, dolker, spydspisser, holkøksker, støpeformer, kniver, armringer, tutuli, fibler, nåler og knapper i depoter og graver. Av disse igjen er enkelte gjenstander oftere funnet i én type kontekst enn i en annen, slik at ifølge Johansen er det egentlig bare *sverd*,

dolker, tutuli, fibler og nåler som er vanlig både i graver og depoter, - altså rituelle nedleggelse. Johansen sier videre at wendelringer utelukkende er funnet i depoter (Johansen 1993:88). Dette synes ikke å være helt riktig ettersom to slike skal være funnet i en gravrøys i Østfold (Hagen 1954:114). Wendelringer er også funnet i graver i Sør-Skandinavia (Johansen 1981:59). Det er dermed grunnlag for å tolke dem som rituelle nedleggelse.

Av funnene med metallgjenstander fra Telemark er 9 funn tolket som rituelle nedleggelse, 5 som offerfunn og 2 som gravfunn (det ene usikkert). Sen-neolitikum II og alle bronsealderens perioder er representert og funnene fordeler seg antallsmessig jevnt over hele tidsrommet.

Fig. 14 Bronsegjenstander

C-nummer	FUNNSTED	FUNNKONTEKST	GJENSTAND	FUNNTYPE	DAT.
SOLUM					
30268	Gråten	I en gravhaug, sammen med sverdet (A 304).	Dobbeltknapp "Slagsverd"	Grav	BA II
GJERPEN					
29179	Enggrav	15 cm. dypt i muldjord	Randlistøks	Rituell	BA IB
25686	Nystad	I ur	Kniv 4 fibulaer 2 halsringer Ørering Hengekar Kopp	Offer	BA III BA IV BA IV BA IV BA IV BA IV
21393	Menstad	I leire, 6 moh.	Holkøks	Offer	BA IV/V
HOLLA					
9312	Ukjent	Ukjent	Wendelring (?)	Rituell	BA VI
BØ					
18795	Lien	Ukjent	Randlistøks	Rituell	BA II
19147	Nordbø	Ukjent	Holkøks	Rituell	BA IV
SAUHERAD					
7978	Berge,Nes	Funnet i åker	Randlistøks	Rituell	SN II
12297-8	Åse	I torv fra myrlendt bekkedrag	2 spydspisser	Offer	BA II/III
3336	Holte	Fra røys	Holkøks	Grav(?)	BA III
HEDDAL					
5150	Bentsrud	I ur	Hengekar Kupa	Offer	BA V BA V
EIDANGER					
26788	Porsgrunn	På en ås, i sandleire	Greptungesverd	Rituell	BA IV
27060	Gunnkleivfj.	I ur	2 halsringer	Offer	BA V
KVITSEID					
23668	Eikland	1 fot under jorden	Holkøks	Rituell	BA III
DRANGEDAL					
21345	Holte	I åker	Holkøks	Rituell	BA IV/V
UKJENT STED I TELEMARK					
B 5315	Ukjent	Ukjent	Wendelring	Rituell	BA VI

Funnenes fordeling på perioder vises her i kolonne 1, og kolonne 2 antall gjenstander i den enkelte perioden:

SN II	BA I	BA II	BA II/III	BA III	BA IV	BA IV/V	BA V	BA V/VI	BA VI
1	2	1	1	2	3	1	2	1	2
1	2	2	2	3	11	1	4	1	2

Oppstillingen viser at flest gjenstander er fra yngre bronsealder. Spesielt gjelder det periode IV, noe som skyldes det store Nystad-funnet fra Gjerpen (C 25686).

5.9. BRONSEALDERRØYSER

Røyser som er bygd opp av større steiner og ligger på høyder med utsikt mot kysten, såkalte åsrøyser, har blitt innarbeidet som en egen kategori (Bøe-Sollund 1996:9-14), og tidfestes vanligvis til bronsealder. Bøe-Sollund har utledet følgende definisjon av åsrøyser på basis av forskningshistorisk begrepsbruk: "*Åsrøys: Gravminne som består av mellomstor og stor stein uten synlig innblanding av løse jordarter. Den har en hvelvet til toppet profil. Den ligger på fjellgrunn eller i områder der det er mye berg i dagen*" (op.cit. 35). Ås betyr her fjellknaus eller oppstikkende berg, ikke glasiøse åser som er oppbygd av sand, grus og stein. Betegnelsen ås er egentlig villedende, for i denne definisjonen er også røyser på nes, odder, bergnabber e.l. inkludert, dvs. *alle røyser på fast fjell*. Her er altså *form og beliggenhet* avgjørende for tidsbestemmelsen.

Funn fra noen av disse åsrøysene er fra bronsealderen, og det er bakgrunnen for at de er tidfestet til bronsealder. Bøe-Sollunds gjennomgang av funn fra åsrøyser i kystkommunene omkring Oslo-fjorden, har vist at enkelte "klassiske" åsrøyser har inneholdt gjenstander fra jernalder (op.cit. 63). Derfor er det problematisk å datere enhver åsrøys til bronsealder. Beliggenheten eller røysenes omkrets eller høyde har ingen klar kronologisk relevans, ifølge hennes undersøkelse. Likevel er det et forhold ved gravrøysenes *indre oppbygging* som kan indikere om røysa er fra jernalder eller bronsealder. Dette er om det finnes et gravgjemme oppbygd i tørrmurr eller av kantstilte heller med overliggere av store heller. De aller fleste røysene har krater etter plyndring, og slik er det mulig å se f.eks. et gravkammer. I de 12 røysene med gjenstandsfunn fra bronsealder, foreligger det opplysninger om gravkammer/gravkiste i 10 av dem. Ingen av de 4 åsrøysene med jernalderfunn har dette (Bøe Sollund 1996:64).

Gravrøyser kjennes altså både fra bronsealder og jernalder, og kan være vanskelig å tidsbestemme uten utgravning. Likevel kan kriteriene *indre oppbygning, form og beliggenhet* gjøre det mulig å skille dem fra hverandre.

Jernalderrøyser?

4 av røysene i Bøe-Sollunds materiale er altså datert til jernalder på grunnlag av funn som hun mener er fra primærbegravelser. Dateringsgrunnlaget er jerngjenstander (en kniv, C8254 og en spydspiss, C8255) og keramikk som får en generell datering til eldre jernalder. 3 av røysene er sterkt utkastet og hverken gjenstandene eller keramikken kan settes i forbindelse med en

gravleggelse. I en røys på Elle (1/123, Frogn k. i Akershus), ble det funnet en spydspiss (C35790) fra eldre jernalder. Ingen andre gjenstander eller brente bein ble funnet her (se forøvrig Bøe Sollund 1996:61-62).

Det kan være på sin plass med en kritisk vurdering av om disse funnene stammer fra primær- eller sekundærbegravelser. Det er kjent flere tilfeller der røyser er gjenbrukt i jernalder (Cullberg 1970:10, Olsson 1970:201). Hvis en røys med kammer fra bronsealder brukes på nytt i jernalder, vil en kanskje vente at kammeret er intakt. Det er likevel ikke slik at alle bronsealder røyser har hatt kammer. Steinlegninger kan også være fra bronsealder, både de som ligger på åskroner eller lavere i terrenget. Fra Sverige kjenner man en rekke ulike typer steinlegninger som kan dateres både til bronsealder og jernalder. Spesielt gjelder dette "oregelbundne stensättningar", spesielt karakteristiske for Göteborgsområdet og Bohuslän, men finnes også på Östersjøkysten (Hyenstrand 1979:92). De er som regel 5-8m i diameter og 0,2-0,3m høye, ikke velvet og tildels overtorvet. Steinlegningene finnes enkeltliggende på åskroner, flate åsrygger og på små impedimentkuler nede i daler. De har sjelden daterbart materiale, selv om keramikk i noen tilfeller kan være til hjelp. Ellers inneholder steinlegningene flint og brente bein (Andersson 1982:164-165). Også fra Norge er det kjent slike steinlegninger, f.eks. på Gunnarstorp i Østfold (Wangen 1998).

Denne gjennomgangen viser et mangfold av gravrøyser som kan dateres til bronsealder, men hvor jernalder også er representert. Mangfoldet gjelder ikke bare ytre og indre utforming, men også beliggenhet i forhold til andre røyser og i landskapet. Jeg skal utfra dette mangfoldet forsøke å finne noen kriterier for klassifisering og tidfesting av gravrøysene i Telemark. Langt de fleste år røysene med funn som Bøe-Sollund har gjennomgått, inneholdt materiale fra bronsealder. Av de 4 røysene med gjenstander fra jernalder, har jeg vist at det enten er usikkerhet om konteksten gjenstandene lå i, og/eller dateringen av gjenstandene. Man kan heller ikke se bort fra sekundærgraver eller gjenbruk av eldre røyser. For ordens skyld; Fra røysene i Telemark kjenner jeg ikke til noen funn bortsett fra holkøksen C3336. Den er funnet i en røys, men kildene sier ikke om det er en gravrøys (men se kap. 5.8).

Kriterier

Min utskillelse av bronsealder røyser i Telemark baserer seg på lesning av ØK-registreringene i fornminneregisteret. Første ledd i utvelgelsen er:

- Røyser lagt på fjell som ikke er jordblandet. Her utelates likevel de med 1-3 lag stein hvor midtpartiet synes urørt og hvor det ikke finnes opplysninger om at røysa har vært større. Disse klassifiseres som steinlegninger (Bøe Sollund 1996:43). Selv om altså enkeltliggende steinlegninger kan være fra bronsealder, synes de å opptre like hyppig i jernalder.

De røyslokalitetene jeg har plukket ut til nå inneholder rene steinrøyser som ligger på fast fjell. Jeg har ovenfor vist at enkelte av disse røysene kan være fra jernalder. Andre ledd i utvelgelsen blir en oppdeling av røyslokalitetene i 2 kategorier, *sikker* og *usikker bronsealder røys*:

Kategori 1 - Sikker: Røyser med intakt eller delvis intakt gravkiste/gravkammer og/eller steinheller liggende i krateret. Dessuten røyser hvor det er opplyst at store steinheller ligger på/inntil røysa, som kan stamme fra et utkastet gravgjemme. På bakgrunn av det ovenstående, kan røyser med kammer som ligger på fast fjell med stor sannsynlighet bestemmes til bronsealder.

Kategori 2 - Usikker: Røyser uten noen av de foregående kjennetegn.

I denne siste kategorien er det mulighet for at enkelte røyser fra jernalderen er representert, selv om jeg mener flertallet av disse ble utskilt i første ledd. Begrepene sikker og usikker er analytiske begreper, som innebærer at det er store eller mindre sannsynlighet for at røysa er fra bronsealder.

Resultat

Fra Telemark er det ØK-registrert 182 lokaliteter med gravrøyser. 77 lokaliteter ble forkastet etter tekstlesning. Her ble særlig Bø kommune rammet da 25 av lokalitetene ble forkastet herfra. Årsaken til dette var at mange av ØK-registreringene omhandlet røyser som var fjernet, uten nærmere beskrivelse av dem. Det betyr at jeg står igjen med 105 av totalt 182 lokaliteter etter første ledd av utvelgelsen. Av disse 105 lokalitetene (se appendiks 2) er det 25 som inneholder sikre bronsealderrøyser og 80 lokaliteter er usikre. Benevnelsen "lokalitet" betyr her ett registreringsnummer i fornminneregisteret. Lokaliteten kan inneholde flere røyser. Det betyr at det kan være usikre røyser på en lokalitet med sikre røyser. Jeg har selv besøkt 18 lokaliteter i Skiensområdet (Solum og Gjerpen) som stod igjen etter første ledd av utvelgelsen. 3 av disse ble forkastet ved besøk. 7 av de 15 resterende lokalitetene ble omdefinert fra *usikker* (kategori 2) til *sikker* (kategori 1) ved befaring. I appendiks 2 er det markert hvilke lokaliteter dette gjelder. Ingen ble omdefinert den andre veien.

Registreringene synes å fungere tilfredsstillende til utvelgelse av røyslokaliteter som ligger på fast fjell, har intakt gravkammer og ikke er jordblandet. Derimot er det mer ujevnt i hvilken grad registrator har observert løse heller i røysa. Det er denne siste observasjonen ved besøk på lokaliteten som i de fleste tilfellene førte til en omdefinering.

Det er en del kommuner som ikke er ØK-registrert og følgelig ikke representert i røysmaterialet fra Telemark. Dette gjelder Kragerø, Siljan, Vinje, Tinn, Heddal, Gransherad, Rauland, Fyresdal, Nissedal, Kviteseid, Seljord og Hjartdal.

5.10.HELLERISTNINGER

I arkeologisk sammenheng har det gjennom forskningshistorien oppstått et skille mellom veideristninger og jordbruksristninger/skålgroper, hvorav de første antas å ha sammenheng med jeger/samler-samfunn i eldre og yngre steinalder og de andre med jordbrukssamfunn i sen-neolitikum/bronsealder. Det kan være uheldig å tvinge ristningene inn i en økonomisk, geografisk og evt. sosial kategori som begrepene jordbruksristninger eller veideristninger antyder. Jeg velger derfor å bruke det jeg oppfatter som en objektiv kategori og et innarbeidet begrep for symboler som er hugget i fjell, nemlig helleristninger. Hellemalinger skiller seg fra helleristningene ved at det er malte symboler på berg. Helleristninger omfatter her alle typer

figurer og motiver som er hugget, også skålgroper.

I Telemark er det totalt 30 felt med helleristninger (se appendiks 3). Av disse 30 feltene har 11 kun skålgroper, 7 av skålgropfeltene er flyttblokker eller større steiner med groper. De eneste feltene uten skålgroper er Sporneset i Vinje og Løberghaugen i Gjerpen. 17 av helleristningsfeltene ligger i Gjerpen. Av katalogen i appendiks 3 framtrer det forøvrig at feltene fordeler seg på flere steder i fylket; Porsgrunn, Sauherad, Nome, Bø, Vinje, Heddal og Tinn. Feltene i Tinn, Sauherad, Porsgrunn og Bø er rene skålgropfelt, mens feltene i Nome og Heddal er blandet.

Et av hovedpoengene i denne avhandlingen er hvordan de ulike feltene er plassert og fordeler seg i landskapet, lokalt og regionalt. Generelt ligger feltene i Telemark i tilknytning til beite eller dyrka mark. 12 av feltene i Gjerpen ligger inntil eller ved mark som er dyrka idag. De andre feltene ligger i gårdsnær utmark (som antagelig har vært beite tidligere) eller ved bebyggelse som gjør det vanskelig å avgjøre tidligere landskapsbruk. Beliggenheten for de andre feltene i Telemark er samsvarende med bildet fra Gjerpen. Skålgropsteinen fra Oksum i Porsgrunn er vanskelig å bestemme beliggenheten på utfra ØK-beskrivelsen, men ligger uansett ikke langt unna dyrka mark eller beite. En nylig funnet skipslinje med stevn ligger ved dyrka mark i Solum. Helleristningen på Romnes i Nome ligger ved Norsjø, mens ristningene på Tinholt i samme kommune ligger ved dyrka mark. Sporneset-ristningen ligger ut mot Totakvannet i Vinje. Feltet i Heddal ligger midt på gårdstunet, ikke så langt unna dagens beite og dyrka mark. Skålgropsteinen i Tinn ligger i gammel beitemark og det ene skålgropfeltet på Årås, Sauherad, ligger ved dyrka mark. Det andre skålgropfeltet på Årås ligger på en grunnlendt liten kolle, men tilknytningen til beite/dyrka mark er uviss. Begge skålgropfeltene i Bø har tilknytning til dyrka mark. Det er altså en klar sammenheng med dagens beite/dyrka mark for de fleste helleristningsfeltene. I hvilken grad dette var tilfelle i bronsealder vil jeg komme tilbake til i kapitlene 8 og 9. En foreløpig slutning er likevel at det er en forskjell ved at det finnes rene skålgropfelt i en region, mens det i en annen region også er felt med andre figurer.

Katalogen (appendiks 3) viser videre at de fleste feltene er hugget på bergflater som vender i nordøstlig retning. Dette gjelder hele 13 av de 14 feltene hvor bergflatens retning er kjent. Dette er ikke bestemt av geologiske forhold som f.eks. at svaberg som “egner” seg for ristning er vendt mot nordøst. Jeg har besøkt alle feltene i Gjerpen, og observert at det finnes alternative flater å hugge på, av samme bergart, men som vender andre veier. Dette er tydeligst på feltene Løberghaugen, Vattenberg, Gjerpen skole og Venstøp S. For de rene skålgropfeltene er det få opplysninger, men det er en klar tendens til at de ligger på tildels horisontale flater. Denne observasjonen får likevel ingen betydning i min videre analyse.

5.10.1. TIDSBESTEMMELSE AV HELLERISTNINGER

Enkelte av helleristningsfeltene i Skiensområdet (Gjerpen) er tidligere forsøkt tidsbestemt av Sverre Marstrander (1969), noe som bygger på hans eget arbeid fra Skjeberg i Østfold (Marstrander 1963). Det er en rekke problemer med tidsbestemmelse av helleristninger generelt, og dermed også Marstrandens arbeid fra feltene i Skien. Det er derfor nødvendig å se grundigere på argumentasjonen i “Østfolds jordbruksristninger” (Marstrander 1963).

Marstrander mener at ristningenes stil og ikke typologi må være grunnlaget for en kronologisk vurdering (Marstrander 1963:79). Det betyr f.eks. at skipene ikke kan dateres utifra om de er enlinjet eller tolinjet, enlinjete og tolinjete skip kan opptre samtidig. Det som skiller ristningene fra hverandre i tid er det stilistiske uttrykket. Her skiller Marstrander mellom “den enkle stil” (stil A) og “den rike stil” (stil B) (op.cit.:76-78).

Grunnlaget for tidsbestemmelser av helleristninger

Mjeltehaugen fra Giske på Sunnmøre står sentralt i dateringsdebatten, og er et holdepunkt for Marstrandens datering av stil A. Steinkisten i denne graven skal ha bestått av 8 steinheller med dekor (Marstrander 1969:318). Bortsett fra en skipsfigur, er steinene ornert med siksak og bølgelinjer som ofte knyttes til neolittisk linjeornamentikk. Men i og med at Mjeltehaughellerne også har et skipsmotiv, mener Marstrander at graven må være fra bronsealderens periode I. Skip av denne typen tilhører derfor per. I, og representerer etter Marstrandens mening et mislykket forsøk i eldre bronsealder på å utvikle steinalderens enkle skinnbåt til et mere sjødyktig fartøy. Han tenker seg altså ikke muligheten for at slike båter kan være eldre enn bronsealder. Gro Mandt (1991:275) mener også at Mjeltehauggraven er fra eldste del av bronsealderen, muligens eldre, utifra samme argumentasjon som Marstrander. Muligheten for at den kan være eldre, understøttes av flere. Et skip på Ausevikfeltet, et felt som er datert til sen-neolitikum, har ifølge Eva Walderhaug (1994:70-71) store likhetstrekk med skipet i Mjeltehauggraven. Jostein Aksdal har også argumentert for at Mjeltehaugen er fra sen-neolitikums andre periode (Aksdal 1996:105).

En annen grav som brukes i dateringsspørsmålet er Kivik-graven fra Skåne i Sverige. Graven har vært vanskelig å datere pga. de fragmenterte gjenstandene som er funnet i den, men Marstrander mener at den er fra bronsealderens periode III (Marstrander 1963:329-333). En ny gjennomgang av materialet fra graven er gjort av Klavs Randsborg. Han daterer den til periode II (Randsborg 1993:57). På de dekorerte hellene fra Kivik-graven finnes det bl.a. skipsfigurer som ligner på skipene på Rørby-sverdet og Wismar-hornet. Mats Malmer mener at sammenfallet mellom dateringene av Rørby-sverdet, Wismar-hornet og graven underbygger at skipstypen som er avbildet på hellene fra graven er fra periode II eller III (Malmer 1981:33). Jeg skal nedenfor komme tilbake til dateringene av de to nevnte gjenstandene.

For Marstrander er avbildningene av lur i Kivik-graven et problem. Han mener at periode III-datering passer med at lurene synes å være av eldre former enn bronselurene som er kjent fra periode IV og V (Marstrander 1963:331). Han blir dermed nødt til å postulere at det finnes eldre lurformer som ikke er kjent. David Vogt har videre påpekt en inkonsekvens i forhold til bronselurenes datering og Marstrandens “stil A”. Stil A dateres til per. I - IV av Marstrander. På et felt i Østfold er lurblåsere med lur fra periode IV-V avbildet sammen med et skip som skal være av stil A. Lurene må da i beste fall oppfattes som en overgangssform mellom de to stilarter, og setter en bestemmelse av et felt til enten stil A eller B i tvil (Vogt 1998:51).

Helleristningene på Kårstadsteinen blir også brukt som grunnlag for datering av Marstrandens stil B (Marstrander 1963:325). Her er det hugget flere båter sammen med to rune-rekker. Marstrander mener at det på denne steinen finnes to forskjellige båttyper som utgjør to kronologiske lag. Et eldre lag er av Mikkelsborgtypen (type 13, se appendiks 6) og

kan sammenlignes med Hjortspringbåten, dvs. før-romersk jernalder. Et yngre lag skipsfigurer ligner på en av båtene fra Nydam, og denne typen dateres til 1.-4. århundre. Mandts datering av Kårstadristningen avviker ikke i noen særlig grad fra Marstrandens. Hun mener det eldste skipet er fra 3-200 f.Kr., også basert på likhet med Hjortspringbåten (hennes type A4). Den yngre båten daterer hun til engang mellom 3-200 f.Kr. og 300 e.Kr. Hun mener at båten representerer en overgangsform mellom Hjortspringbåten og Nydambåten (hennes type A3). Mandt maner forøvrig til forsiktighet med å trekke linjer til Nydam og Hjortspringbåten, bl.a. ettersom Hjortspringbåten, ifølge Mandt, er delvis rekonstruert på grunnlag av båtavbildningene (Mandt 1991:277). David Vogt har på sin side vist at båter av den såkalte Mikkelsborgtypen hos Marstrander er svært lik den båten som er hugget inn i en av steinene på Sagaholmgraven i Sverige. Hos Marstrander tilhører Mikkelsborgtypen stil B, den yngste båttypen. Sagaholmgraven er datert til bronsealderens per. II eller III (Vogt 1998:50-51). Dette gjør dateringen av stil B til per. V-VI enda mer usikker. Kårstadsteinen som grunnlag for tidbestemmelse vil jeg hevde er ubrukelig, både på bakgrunn av likheten med Sagaholmgraven og sirkelslutningen omkring Hjortspringbåtens utseende.

De vanligst brukte *gjenstandene* for datering av helleristninger er Wisamarhornet og Rørbysverdet. Dette er gjenstander som ikke er funnet i noen daterende kontekst, og de er derfor datert på grunnlag av stilistiske kriterier, som likheter i linjedekoren med andre gjenstander. Dette har gitt grobunn for en viss uenighet om dateringen. Wisamarhornet blir av Marstrander datert til periode IV, og kan ifølge Marstrander ikke være yngre siden ornamenteringen er ulik den som er typisk for periode V (Marstrander 1963:338). Malmer referer til P. V. Glob og samstemmer i hans datering til periode III (Malmer 1981:33), noe som også Klavs Randsborg bifaller (Randsborg 1993:99). Rørbysverdet blir datert til periode I/tidlig periode II på bakgrunn av likheter i ornamentering på bronseskafthulløkser av Fårdrup-typen, selve grepknappens design og likhet i form med et krummet flintsverd fra Farskov (Marstrander 1963:334, Mandt 1991:327, Malmer 1981 :31-21).

På begge disse bronsegjenstandene finnes det skipsfigurer som var et grunnlag for Marstrandens datering av den enkle stilen til eldre bronsealder. Det er riktignok ikke stor dissens i dateringen av gjenstandene. Likevel mener jeg det er grunnlag for å utvise forsiktighet med bruken da de kun er datert utifra stildekor. Det foreligger så vidt jeg vet ikke liknende gjenstander fra sluttet kontekst, som kunne ha underbygget dateringen bedre.

5.10.2. HELLERISTNINGER = GJENSTANDER?

Marstrandens stilinndeling bygger på en rekke implisitte oppfatninger om stil og stilutvikling som han ikke utdyper. En oppfatning er for eksempel at kompliserte former følger etter enkle former i tid, altså en stilistisk evolusjon som følger den materielle og sosiale evolusjonen fra det enkle til det kompliserte (problematisert i kap. 2). Videre bygger Marstrandens stiler på hans egen subjektive oppfatning, og han problematiserer hverken dette eller sitt eget stilbegrep. Flere har satt spørsmålsteget ved om det virkelig er noen klare stilistiske ulikheter mellom stil A og B, og om de isåfall er adskilte i tid (se Gjessing 1970:96-98, Hagen 1970:109-110). Arkeologien som vitenskap er bygd opp på idéen om at gjenstandenes stil og/eller form er knyttet til en bestemt tid eller et bestemt rom. Dette har forholdsvis ukritisk blitt overført også på helleristninger. Helleristninger er et billedlig uttrykk, og jeg mener derfor det skiller seg

fra gjenstandsstudiet.

Marstrander mener at motivenes utforming må søkes i konkrete forbilder, de må være avbildninger av noe - forankret i virkelighetens verden - og dette må avklares før man kan vende seg til mer abstrakte fortolkningsmuligheter (Marstrander 1963:205). Eksemplet med lurene mener jeg viser problemet med å påvise samtidighet mellom gjenstander og helleristninger. Selv om det er likheter mellom avbildninger på gjenstander eller selve gjenstanden og helleristningsmotiver, er de ikke nødvendigvis samtidige. Dette er to ulike media i form, materiale, størrelse og ikke minst det faktum at gjenstander kan forflyttes. Helleristninger og gjenstander kan også ha ulik sosial mening, særlig fordi gjenstandene som personlige eiendeler kan være mer knyttet til individet. Dessuten kan de ulike motivene være tilpasset gjenstanden de er på, og på den måten få et ulikt formspråk (Nordbladh 1980:27). Richard Bradley bemerker at gjenstander som er yngre enn de irske megalittgravene, har ornamenteringer som ligner ristningene i megalittene (Bradley 1997:152). Det blir dermed to muligheter for sammenhengen mellom gjenstander og helleristninger: Enten kan motiver på gjenstander være avbildninger fra eldre helleristninger, eller helleristninger er avbildninger av motiver på eldre gjenstander. Hva som faktisk er tilfelle er umulig å avgjøre. Et eksempel fra Norge viser at motiver kjent fra helleristninger kan opptre på yngre gjenstander. På et leirkar fra en eldre romertidsgrav fra Hunn-feltet i Østfold er det innstemplet en fotsåle, kretstegn og groper (Herteig 1954:55, Resi 1986:68).

Dette mener jeg viser at *like symboler kan opptre i ulike kontekster til forskjellig tid*. Hvis stilbegrepet skal benyttes, mener jeg det må løses fra tid. Stil kan f.eks. være knyttet til en konvensjon, en region eller en individuell praksis.

5.10.3. TIDSBESTEMMELSE AV HELLERISTNINGENE I SKIEN

Jeg vil etter denne generelle gjennomgangen gå tilbake til helleristningene i Skiensområdet (Gjerpen). Marstrander har datert enkelte av feltene her, og han mener de spenner fra et tidsrom fra 9. århundre til Kr. f., det vil si fra yngre bronsealder og fram til romertid (Marstrander 1969). Jeg skal se nærmere på hvert enkelt felt. Nedfotograferinger av kalkeringer fra helleristningsfeltene finnes i appendiks 6.

Fossumfeltet dateres til 9. - 7. århundre av Marstrander ut fra de tre skipene på feltet, som han mener tilhører den enkle stil, stil A. Dette feltet domineres av kretstegn (også kalt solkors, hjulkors). Ifølge Marstrandens begreper er dette *kompliserte* kretstegn (Marstrander 1963:271 og 267 fig.63). De er etter hans oppfatning kun å finne på felt med den rike stils skipsfigurer, stil B (op.cit. 346). Her finnes altså på samme felt to ulike motiver som skal være fra to ulike perioder. Følgen av dette er flere: Hvis samme person skal stå bak alle figurene på et felt (som Marstrander mener), må figurene være fra samme tid. Dette feltet med figurer fra de to ulike stilperiodene kan forsåvidt bety at feltet er fra en overgangsperiode. En annen konsekvens kan bli at skipene, som i følge Marstrander er eldre enn kretstegnene, også ble hugget i senere perioder. Eller at kretstegnene fra senere perioder også ble hugget i tidligere perioder,- det er funnet gjenstander med liknende kretstegn fra eldre bronsealder (se Larsson 1997:80).

Mælafeltet er ifølge Marstrander stilistisk uensartet, men han holder likevel fast ved at det

tilhører den rike stils tidsrom, altså midtre og siste del av bronsealder. Holdepunktene for dette er lukkede stevner på skipet og totalhugging av skipsskroget, dessuten at det forekommer dobbeltspiraler på stevnene og at nettmotivet opptrer her.

Feltet på Bergheim kan dateres til samme periode som Mæla-feltet. Dette gjøres på bakgrunn av lukket stevn og dyrehodestevn på skipene og menneskefigurer som er "...karakteristisk for den rike stil" (Marstrander 1969:117). Her synes det for meg heller å være en blanding av de to stilartene. Enkelte av skipene har skrog av den enkle stils type (f.eks. nr. 10,15, 16) mens mannskapsstrekene og menneskefigurene mer er å sammenligne med den rike stils skip. Og er skip nr. 13 av Navestad-gruppen, dvs. den enkle stil? (se Marstrandens typeinndeling i appendiks 6).

På Løberghaugen domineres feltet av skip av Marstrandens "Mikkelsborgtype" (appendiks 6), som skal tilhøre førromersk jernalder, den rike stil. Jeg har tidligere i dette kapitlet henvist til Vogt (1998) som viste til likhet mellom skip av Mikkelsborgtypen og skipene på hellene fra Sagaholmgraven fra periode II/III, som er den enkle stils tid ifølge Marstrander.

Det er altså en rekke inkonsistenser i Marstrander sitt skjema for enkel og rik stil, som viser seg tydelig når man tar for seg figurene på enkelte helleristningsfelt. Begge stiler opptrer på samme felt. Grunnlaget for å tidsbestemme et helt felt blir derfor svært problematisk ved å følge Marstrandens skjema.

5.10.4 HELLERISTNINGENES PERIODE

Gjennomgangen og diskusjonen over har vist at det er allmenn enighet om at helleristningene kan plasseres i tidsrommet sen-neolitikum til førromersk jernalder. Plasseringen til romertid mener jeg er løst fundert, i og med at den bare bygger på Kårstadsteinen. Jeg har vist at grunnlagsmaterialet som er brukt for en tidsbestemmelse *innenfor* denne perioden er svakt. Det er avgjørende for at jeg ikke vil benytte meg av en finere kronologisk inndeling her. På bakgrunn av dette vil jeg i denne avhandlingen bare forholde meg til at ristningene ble laget fra sen-neolitikum og inn i førromersk jernalder, uten nærmere periodeinndelinger. Videre mener jeg det er et uavklart forhold mellom helleristninger som medium og gjenstander som medium. Dette er et problem som må diskuteres grundigere når en skal gå inn i en kronologisk bestemmelse av ulike motiver på helleristningene.

En følge av denne holdningen er at jeg i denne avhandlingen vil analysere den totale mengden felt spredt i et landskap. Derfor blir det heller ikke viktig i min sammenheng å avgjøre nærmere om et felt er "én manns arbeid" eller om det er resultat av suksessive hendelser over lengre tid. Helleristninger blir hugget i sen-neolitikum og hele perioden fram til Kristi fødsel, og feltene blir trolig brukt i hele denne perioden som steder for rituelle handlinger. Det blir ikke nødvendigvis hugget nye motiver ved hver anledning. Jeg har ovenfor hevdet at stilbegrepet må løses fra tid, og at stil heller kan ha med konvensjoner, region eller individuell praksis å gjøre. En kan for eksempel tenke seg at nye ristninger på et felt tilpasses det allerede tilstedeværende formspråket. Kanskje har det vært viktig å opprettholde typen ristninger eller stiluttrykket på ett bestemt sted, uavhengig av tid. Rommet eller stedet kan ha vært det essensielle. Kanskje stil heller skal knyttes til topografi, til stedet? Jeg tror at stil på detaljnivå ikke er knyttet til

tidspunkt, men til en dialektikk mellom den/de som lagde ristningen, kosmologien og til stedet hvor ristningen ble hugget. Det har også blitt påpekt i studiet av de franske hulemaleriene at de ikke kan isoleres fra sitt media, fra grotteveggen eller selve rommet i grotten (Conkey 1987:420).

Helleristningsmotivene uttrykker etter min mening deler av en kosmologi. Den kosmologiske betydningen har et grunnlag i det levde livet til menneskene i bronsealder. Innenfor antropologien kan kosmologi forstås som det "... å beskrive hele det systemet av kunnskap som utgjør et bestemt kulturspesifikt syn på hvordan verden ser ut, og hvorfor det har seg slik" (Eriksen 1993:250). Kosmologien, eller religionen og ritualene knyttet til kosmologien, synes å ha strukturelle likheter over store deler av Europa i bronsealder, men får regionale og lokale særuttrykk (se Larsson 1997). Særuttrykkene mener jeg gjenspeiler seg i den ulike utførelsen av helleristningsfigurene, nettopp den ulikheten som gjør tidbestemmelsen vanskelig i sammenligning mellom felt og mellom gjenstander og helleristningsfelt over store avstander. Religiøse uttrykk som rituelle regler regnes ofte for å være konstante og konservative (se kap.4.0). Men også her kan det skje og skjer endringer. Hvis man ser dette i forhold til helleristningenes stil, mener jeg man kan se på ulikhetene som en stadig dialektisk prosess mellom forandring og det konstante. Det kan foreligge konvensjoner for hvordan en figur skal se ut og hva symbolene betyr i forhold til kosmologien i bronsealder. Likevel er det rom for individuelle uttrykk gjennom helleristningene. Selve praksisen ved huggingen av ristningene er konstant, men i dette konstante mener jeg det kan være rom for endringer i utførelsen - uavhengig av tid.

6.0 FUNN, LANDSKAP, ROM

I dette kapitlet skal det beskrives hvordan boplassindikatorer, rituelle funn, helleristninger og gravrøyer fordeler seg i landskapet i Skiensområdet. Denne fordelingen vil videre sees i forhold til landskapformasjoner, kvartærgeologi og en analysert pollenprøve. I forbindelse med en visuell analyse av gravrøysenes plassering (se kap. 7.0), har jeg vært mye i området og fått kjennskap til landskapet. I sammenheng med dette kapitlet vil landskapsanalysen allikevel spille en liten rolle. Jeg vil bare skissere det overordnede landskapsrommet, det vil si de store byggeklossene i landskapet (Gansum et.al 1997:13).

6.1. ET RITUELT ROM

Det store landskapsrommet øst og nord for Skienselva hvor helleristningene og offerfunnene ligger, avgrenses i øst av bratte fjellsider. I sør avgrenses det av jevnt stigende terreng, og i vest delvis av Skienselva og de bratte fjellsidene nord for Skienselva. Landskapsrommet avgrenses i nord av jevnt stigende terreng, med oppstikkende bergknauser. Gulvet i dette store rommet består av flater med dyrka marka og lavere åskammer (fig. 15). Karakteristisk for dette området er alle helleristningsfeltene i den nordlige delen og offerfunnene i den sørlige delen. I *helleristningsområdet* er den eneste gjenstanden som er funnet en enkel skafthulløks. Denne har jeg bestemt som et rituellet funn (appendiks 1, C29181). I den sørlige delen av det samme landskapsrommet kan det avgrenses et mindre område med flere bronsefunn, og hvor alle funnene altså er tolket som rituelle nedleggelse (fig. 14). Det gjelder en randlistøks fra bronsealder periode 1B (C29179), en holkøks fra periode V/VI (C21393) og Nystadfunnet (C25686) med 10 gjenstander fra periode IV. En enkel skafthulløks (appendiks 1, C22271)

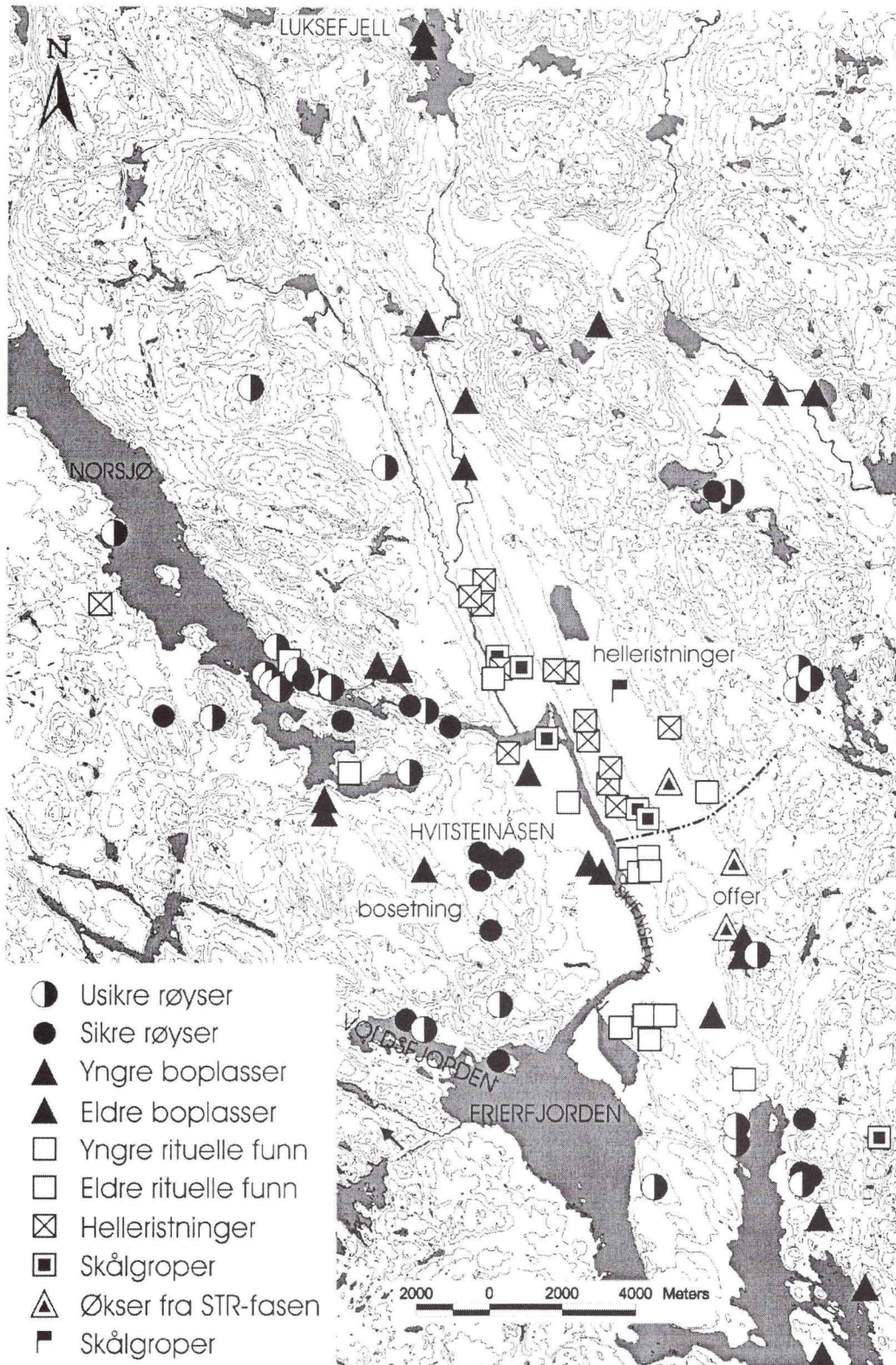

Fig. 15. Kart over et «utvidet» Skiensområde med alle funnkategorier. Kartgrunnlag: Statens Kartverk, tillatelsenr. LKS82003/H3824

herfra er også tolket som en rituell nedleggelse. En skaffureøks fra yngre bronsealder (fig. 6, C34148) er i kap. 4.2. ikke tolket, men utifra punkt 10-11 i kriteriene mine i kap. 4.1. er dette et rituelt funn. Kriteriene i punkt 10-11 sier at gjenstander som ikke kan knyttes til hverdagens sfære og som viser til gjentatte handlinger, kan være rituelle. Dette funnområdet vil heretter kalles *offerfunnområdet*. Nord og øst for dette store landskapsrommet er det totalt funnet 10 enkle skaffhulløkser spredt omkring. Bare én er tolket som boplassindikator fordi den er fragmentert (appendiks 1, C19636). De andre øksene er hele, og skulle utifra mine kriterier være rituelle nedleggelse. Men i gjennomgangen av funnkontekstene for enkle skaffhulløkser i kapittel 5.1, ble det vist at hele skaffhulløkser også opptrer på boplasser. De kan være nedlagt i en rituell sammenheng på boplassen, som *grav eller offer*. Et tilleggskriterium ble derfor at skaffhulløksene bare kan bestemmes som sikre rituelle funn på grunnlag av funnforhold eller i kontekst med andre sikre rituelle funn. Slutningen på dette blir at de 10 skaffhulløksene sees på som indikatorer for boplasser (fig. 15, "eldre boplasser").

Det er nå mulig å få et bilde av hvordan de ulike funnkategoriene ligger i forhold til hverandre i dette landskapsrommet. Spredningen av de enkle skaffhulløksene antyder at boplassene er spredd over et ganske stort område omkring helleristningsområdet. Fra yngre bronsealder er det heller ingen gjenstandsfunn i helleristningsområdet. Holkøksen fra periode V/VI og Nystadfunnet fra periode III/IV er nedlagt i samme område som randlistøksen fra bronsealderens periode 1B og de to bergartsøksene fra henholdsvis sen-neolitikum/eldre bronsealder og yngre bronsealder. Sør for offerfunnområdet er det to boplassindikatorer, en flintsigd (fig. 9, C27901) og en brukket enkel skaffhulløks (appendiks 1, C25748). Her ligger det også en gravrøys (nr. 28, appendiks 3). På grunnlag av funnkategoriene og tolkningen av dem, kan landskapsrommet øst og nord for Skienselva med helleristninger og rituelle funn sees på som et *rituelt rom*.

6.2 ET BOSETNINGSOMRÅDE

Vest for Skienselva, i gamle Solum prestegjeld, ligger det mange gravrøysen. Her var det i utgangspunktet ØK-registrert 41 røyslokaliteter. 14 av disse ble forkastet ved min gjennomgang, men flere har jeg bestemt som sikre bronsealderrøysen ifølge kriteriene i kapittel 5.9 (fig. 15 og appendiks 2). I helleristningsområdet og offerfunnområdet var det svært få ØK-registrerte gravrøyslokaliteter. Tilsammen var det 14 registrerte lokaliteter i Gjerpen prestegjeld, men alle ble forkastet ved min gjennomgang. På denne bakgrunn mener jeg at bildet av plasseringen av gravrøysene fra bronsealder er representativt på basis av de røysene som ligger der idag. Det er heller ingen åpenbar grunn til at dette ikke er representativt for situasjonene i bronsealder da det i Gjerpen og Solum er bevart mange røysen og graver fra eldre og yngre jernalder (Bøe-Sollund 1997, Munch 1965: 115, fig. 27 og plansje 2, Christensen 1971: 79 og 99).

I dette området med gravrøysen er det funnet 10 gjenstander. Det er 3 fragmenterte flintdolker (fig. 8, C28604, C32852, C25047), en fragmentert enkel skaffhulløks (appendiks 1, C27907), en hel skaffhulløks (TGM 4344) og 2 flintspyd (fig. 11, C23415, C30774), en flintsigd (fig. 9, C28630), en flintøks (fig. 7, TGM 1919) og en rombisk bergartsøks (fig. 5, C36286). Flintdolkene, flintsigden og den ene fragmenterte skaffhulløksen indikerer boplasser ifølge kriteriene i kapittel 4.1. Det er usikkert hva spydene og flintøksen representerer, de er kalt

noytrale funn i katalogen. Den enkle hele skafthulløksen er også et rituelt funn, men er her i en kontekst som tilsier at den helst er fra en boplass siden det ikke finnes andre sikre rituelle funn fra området. Spydene og flintøksten *kan* også være boplassofre utfra samme argumentasjon og funnkonteksten med andre boplassindikatorer her. Den rombiske øksen fra yngre bronsealder som er funnet i vannet, er et offerfunn. Tendensen her er at sannsynlige bosetningsindikatorer knytter seg til området med gravrøysen. Det er også en klar overvekt av gjenstandsfunn fra sen-neolitikum/eldre bronsealder. Den eneste gjenstanden fra yngre bronsealder er den rombiske øksa, mens røysene er gitt en generell datering til hele bronsealderen (se kap. 5.8).

Dermed framkommer det et bilde hvor det i nærområdene til gravrøysene er funnet sikre boplassindikatorer. I kapittel 6.1. viste jeg at det ikke er bosetningsindikatorer i nærområdet til offerfunnene eller helleristningene. Det er også viktig å påpeke røysenes perifere beliggenhet i forhold til helleristnings- og offerfunnområdet. Det er dermed grunnlag for å kalle området vest for Skienselva for et bosetningsområde.

6.3 BOSETNING, GEOLOGI, KVARTÆRGEOLOGI OG POLLENPRØVER

Det blir i de fleste sammenhenger antatt at det i bronsealderen ble foretrukket å dyrke korn på lett-drevne, middels kornete grus- og sandjordsområder, selv om dette kunne være næringsfattig jord (Bakkevig 1998, Kristiansen 1984, Larsson 1986, Løken 1998b). Denne antagelsen ligger til grunn for å beskrive de kvartærgeologiske forholdene i Skiensområdet.

Det vestlige området med gravrøysene og bosetningsindikatorerne er preget av breelvavsetninger og elveavsetninger, men også mindre områder med havavsetninger. Berggrunnen er granittisk gneis, dvs. grunnfjell. Ved forvitring avgir ikke denne berggrunnen noe særlig næring til jorda. Derfor blir løsmassenes tykkelse og kornethet viktig for om de egner seg for jordbruk. Breelvavsetningene er middels kornete og består for det meste av sand og grus, og på elveavsetningene dominerer også sandfraksjonen selv om disse er mer siltholdige. Breelvavsetningene egner seg ikke for dagens jordbruk, det gjør derimot elveavsetningene (all informasjon fra Kvartærgeologisk kart, Bøle, Skien kommune 1:10 000). På disse jordartene er flintspydet (fig. 12, C30774), flintdolk (fig. 8, C28604), flintøksten (fig. 7, TGM1919) og bronsegjenstandene fra en grav (fig. 14, C30268) funnet. Men det ligger også boplassindikatorer lenger vest på finkornet siltjord. Det gjelder en delt skafthulløks (appendiks 1, C27907), en flintdolk (fig. 8, C32852) og en flintsigd (fig. 9, C28630). En naturlig slutning av dette blir at det *ikke er entydig samsvar mellom en spesiell type kvartærgeologi og boplassindikatorer*.

Det rituelle rommet på østsiden av Skienselva er preget av silt som er noe sandblandet eller leirblandet. På denne siden av elva går den sørlige avgrensningen av det geologiske Oslo-feltet. Fjellet her består av kalkstein og skifer, kambrosilur bergarter, og ved forvitring gir dette god næring til jorda. Fjellet er tildels dekket av mektige lag med havavsetninger, dvs. leire, silt og finsand. Morene og breelvavsetninger kan ligge under havavsetningene. Idag regnes slik jordbunn som godt egnet til korndyrking, *men for bronsealderens åkerbruk var denne jorda antagelig for finkornet*. Dette er altså i området for rituelle nedleggelse og helleristninger.

Generelt viser de ulike funngruppene tilknytning både til glasifluviale, fluviale og marine

avsetninger. Men alle synes samtidig å knytte seg til jordarter som er middels kornete, slik som silt og sand. Deler jeg derimot funngruppene opp i ulike kategorier som boplassindikatorer, rituelle funn og helleristninger, blir bildet et annet. Boplasser og rituelle funn er knyttet både til marine avsetninger og fluviale/glasifluviale avsetninger. Derimot er ingen sikre offerfunn knyttet til glasifluviale eller fluviale avsetninger. Dette gjelder også helleristningene, som sammen med offerfunnene spesielt er knyttet til havavsetningene som består av leirholdig silt eller silt, dvs. finkornet jord.

Det er altså momenter som peker mot at denne jorda ikke var særlig egnet for bronsealderens åkerbruk pga. dens finkornhet (leire/silt). Likevel viser enkelte pollenprøver *kornpollen* i slike områder. Finner man kornpollen, betyr det som regel at åkeren har ligget i nærheten. Det er svært liten sjanse for å finne pollen fra de eldste og mest primitive kornsortene utenfor åkerarealene (Prøsch-Danielsen 1996:6). Spesielt slipper bygg ut lite pollen, fordi den har lukkede blomster. Bygg er den vanligste kornsorten i pollenprøvene fra sen-neolitikum og bronsealder. I pollenprøver fra myr finnes det vanligvis svært få kornpollen. Det gjelder også pollen fra smalkjempe, som er en beiteindikator. Derfor bør man også se på andre arter, og i hvilken grad de kan understøtte korndyrking og/eller beite. Typiske åkerugras vil f.eks. raskt spre seg til andre nærliggende vegetasjonstyper (op.cit. 1996:6). Derfor vil det også være spor av åkerugress i myr hvis det har vært åker i nærheten.

I helleristningsområdet er det tatt en pollenprøve fra Storemyr (fig 16). Det tidligste kornpollenet er funnet i et lag som er datert til 960 +/-150 f.Kr. (kalibrert, Mikkelsen 1989:370). Dette er ett byggpollen. Korn fortsetter å være tilstede framover i tid, men bare med ett og ett pollen, inntil det er en klar økning ved 815 +/- 125 **etter** Kristus. På dette nivået sees et klarere sammenfall mellom kornpollen og en økning i andre kulturrindikerende planter, såsom gress (poaceae), syre (rumex) og soleie (ranunculus) (se figur 16). Skogsryddingen er her også mye klarere i diagrammet. Beiteindikatoren smalkjempe (*plantago lanceolata*) holder seg også på samme nivå fra sen-neolitikum og framover. Beitingen gir seg ingen spesielle utslag i andre gress eller urter, bortsett fra på det tidspunkt hvor den viser seg for første gang, da eksploderer også mengden gresspollen. Kulturindikatorerne korn og *plantago* sammenfaller med andre ord i liten grad med andre endringer i pollennivåene. Dette bør mane til en viss forsiktighet med å anta en jordbruksekspanasjon. Korn må det likevel finnes i nærområdet i yngre bronsealder, og en kontinuitet i bruken av landskapet som beite fra sen-neolitikum og framover kan antas.

I Gjerpen rimer kornpollen i pollenprøven dårlig med at jordsmonnet omkring Storemyr som prøven er tatt fra, består av leirholdig silt. Dette er finkornet jord, som tilsynelatende ikke er særlig egnet for bronsealderens åkerbruk. Antagelig var det enda fuktigere her i bronsealder enn idag, myra ble skilt fra havet tidlig i sen-neolitikum. Idag er området grøftet opp for å kunne dyrkes. Hvis det ikke er drevet korndyrking her, hva er da årsaken til kornpollenfunn i pollenprøvene? Dagfinn Moe har i en artikkel vist hvordan frø og pollen kan spres bortsett fra ved vindspredning (Moe 1973:70). Undersøkelser har vist at pollen bevares svært godt i fordøyelsessystemet til dyr. Det betyr at pollen kan spres ved hjelp av avføring fra dyr. Det vil gå 3-4 dager fra fôr med polleninnhold eller frø har gått igjennom hele fordøyelsessystemet. Moe har brukt dette i en argumentasjon i forbindelse med funn av kulturpollen i høyfjellet.

Men dette kan bety at kulturpollen i myrer i lavlandet også kan komme fra dyr, f.eks beitende husdyr eller elg. Myr- og våtmarksområder er attraktive beiter. Pollenanalysen fra Storemyr tilsier beite og korndyrking i yngre bronsealder. Jeg mener likevel at den beskjedne mengden kornpollen og den finkornete, tildels fuktige jorda, ikke kan tas til inntekt for korndyrking på stedet. Det er like sannsynlig at kornpollen kan ha kommet dit ved hjelp av dyr eller mennesker. Dyra kan ha fått i seg kornpollen ved beite i nærheten av en boplass med tilliggende åkre.

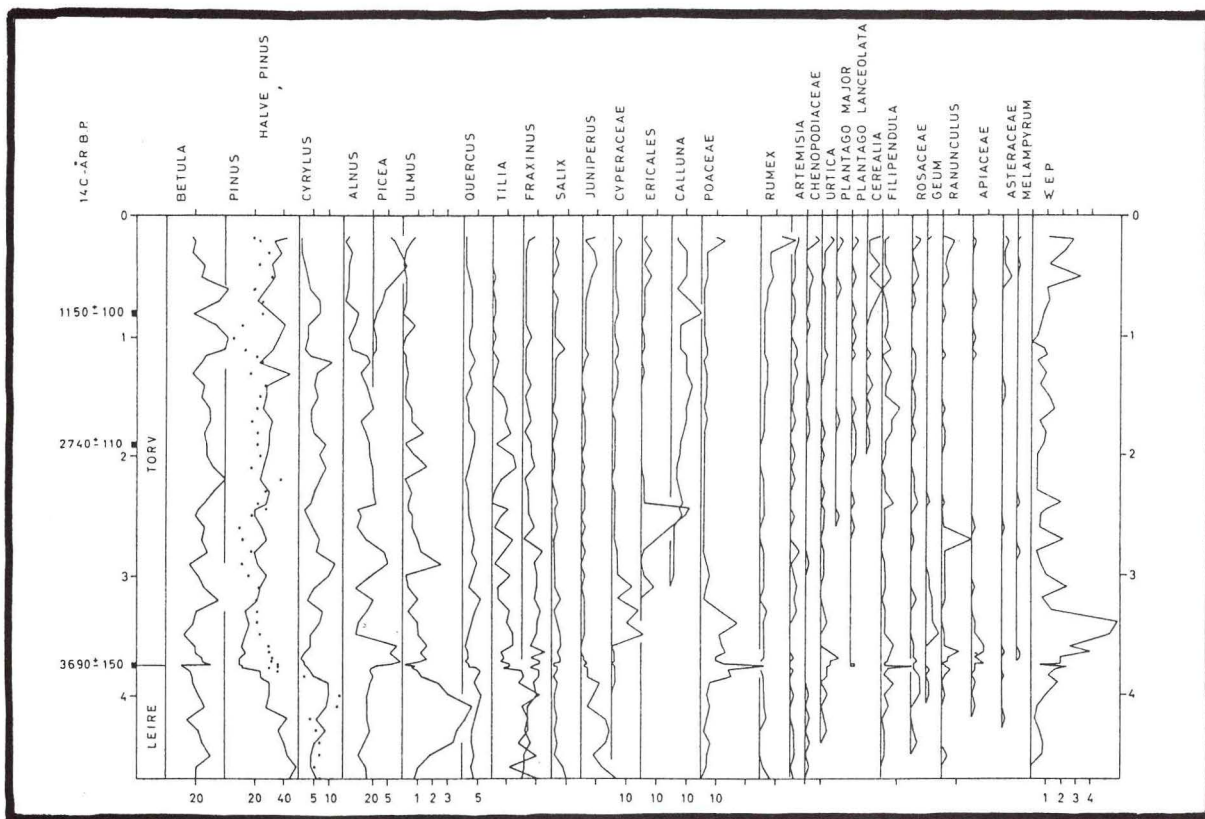

Fig. 16. Pollendiagramm fra Storemyr.(Høeg1989:390)

6.4 TO STORE, MEN ULIKE ROM

Jeg har i det foregående behandlet boplassindikatoren og de rituelle funnernes plassering i landskapet, og de to kategoriens plassering i forhold til kvartærgeologien og en analysert pollenprøve. Helleristningenes og de rituelle funnernes kjerneområde sammenfaller med et område som synes å være lite egnet for bronsealderens korndyrking. Gravene og boplassfunnene ligger i et område med større potensiale for korndyrking. I dette siste området synes det å være kontinuitet i bosetningen inn i førromersk jernalder og framover, tolket på grunnlag av gravfunn. Her er det funnet mange flatmarksgraver fra eldre jernalder (Munch 1965). Derimot er det ingen gjenstandsfunn eller graver kjent fra det rituelle rommet fra perioden mellom bronsealder og romertid (Christensen 1971:72, Munch 1965:98). Det er mulig at dette indikerer etablert bosetning i det rituelle rommet først fra og med romertid. Dette kan gi grunnlag for å oppfatte rommet som et rituelt omtåde også inn i førromersk jernalder. En slik antagelse samsvarer med at ristninger fortsatt blir laget og brukt i denne eldste jernalderperioden (kap. 5.10).

Denne delingen av landskapet i to store rom, et rituellet og et bosetningsområde, vil være grunnlaget for den videre analysen i kapittel 7.

6.5 ØKONOMISK BASIS I BRONSEALDER

Det blir vanligvis antatt at jordbruket ekspanderer og får større betydning enn før i løpet av bronsealderen. Spesielt gjelder dette i Sør-Skandinavia, men det gjelder også enkelte gode jordbruksområder i Sør-Norge. *Jordbruk forstås her som korndyrking og husdyrhold*. En slik jordbruks-ekspansjon kan få følger for bosetningsmønsteret. En større grad av bofasthet forventes ved økt vektlegging på åkerbruk. Det er i de senere årene funnet flere spor av hus fra sen-neolitikum/bronsealder i Sør-Norge, spesielt i Rogaland (Løken 1998a:107). På Østlandet kjennes det også enkelte husstrukturer fra perioden (Helliksen 1996:58 og 1997:33-38, Løken 1998b:178, Østmo 1979:80-81). Husene, og enkelte spor etter ardpløying, er funnet i gode jordbruksområder. Dette har underbygget tidligere antagelser om en bofast jordbruksbefolkning, og flere har framholdt at opprinnelsen til den historiske gården går tilbake til bronsealder (bl.a. Hagen 1987:61, Løken 1998b:190). Andre derimot mener at gården ikke kan spores lenger tilbake enn romertid. Det ser derfor ut som om at det er to ulike syn på tidfestingen av gårdens opprinnelse blant norske arkeologer (se Løken 1998b for en gjennomgang av dette).

Begrepet gård kan defineres som "...en lokalitet med bygninger der folk og husdyr har permanent opphold eller vinteropphold, med utnytting av jord og planteproduksjon" (Sandnes 1979:166 hos Løken 1998b:173). Spørsmålet blir hva som menes med permanent; er det at husene ligger permanent på samme sted eller at husene flyttes omkring innenfor et nærmere avgrenset område? Er det avgjørende om man skiller mellom områdekontinuitet kontra plasskontinuitet for å bruke begrepet gård?

Trond Løken (1998b) tar opp spørsmålet om den bofaste eller mobile bonden i bronsealderen, og mener det er regionale forskjeller her. Han framholder at i sentrale og gode jordbruksområder er det plasskontinuitet for bosetningen allerede fra eldre bronsealder (op.cit. 191). Dette gjelder f.eks. Østfold og Rogaland, men Løken tror det også kan gjelde på Romerike. Wenche Helliksen ser tvertimot for seg et Romerike med ekstensivt, labilt jordbruk med åkre som stadig flyttes helt fram til romertid (Helliksen 1997). Bosetningen stabiliserer seg først fra og med romertid, noe Helliksen også mener å finne støtte for i Dagfinn Skre sine undersøkelser fra området (Helliksen 1997:151 og 155).

Det er svært få boplassfunn fra sen-neolitikum/bronsealder i jordbruksområdene på Østlandet. Den manglende empirien kan jo være en årsak til uenigheten omkring den økonomiske organiseringen. Dissensen framstår likevel for meg som en form for skinn-uenighet. Selv med argumentasjon for et labilt og ekstensivt jordbruk, blir det likevel argumentert for områdekontinuitet når det gjelder bosetningen. Hvis bosetningen stabiliserer seg på ett sted innenfor et område, snakkes det om plasskontinuitet. Plasskontinuitet skal være det som ligner mest på den historiske gården vedrørende bosetningens organisering (Bjørhem & Säfvestad 1989:126). Kontinuitetsbegrepene virker etter min mening kun deskriptivt. Det hverken forklarer eller gir noen spesifikk forståelse av økonomisk og sosial organisasjon. Økonomisk organisering har betydning for sosiale relasjoner. Den sosiale organiseringen kan være lik enten

man bor på samme plassen, eller flytter rundt innenfor et nærmere avgrenset område. Derfor tror jeg det blir viktig å rette søkelyset på åkerbruk kontra husdyrhold. Den produktive organiseringen på den historisk kjente gården i Norge fram til langt inn i det 20. århundre er seterbruket. Husdyr og folk flytter hver vår til et sommerbeite nært eller fjernt fra gården, til setra. Denne forflytningen av hele eller deler av en gruppe vil kunne ha betydning for relasjonene innad i gruppen, og mellom gruppene. Kanskje er det først med nedleggelsen av setrene i det 20. århundret at man virkelig kan snakke om bofasthet og plasskontinuitet. Dette perspektivet mener jeg gir grunnlag for å benytte seterbruket som en analogi for organiseringen av produksjonen i sen-neolitikum/bronsealder.

6.6. ANALOGI: Gård og seter

På den historisk kjente gården i Norge har det vært drevet husdyrhold og korndyrking. Dyra har hatt en meget sentral betydning for økonomien, først og fremst gjennom de sekundære produktene som bl.a. melk, ost og ull. Seterdriften hadde en framtredd plass i husdyrholdet, og ulike former for seterbruk finnes i hele Norge. Lars Reinton definerer seterbruk slik:

“ Sæterbruk er det når ein gard (ein fast vinterbustad) har krøtera sine i sumarbeite på ein stad eit stykke frå garden der det er husvære og fast personale, så ein kan nytte ut større vidder til beite, som regel óg til slått og onnor førsanking, og så ein kan spara på heimemarkene og nå i betre beite, føde fleire krøter over vinteren og skaffe forråd til levemåten på den faste bustaden (garden)” (Reinton 1955:2).

Utifra en slik definisjon, må man altså både kunne påvise faste vinterbosteder og faste plasser for setring, med hus og folk.

Seterbrukets start har vært et tema i arkeologien, men det er vel Bjørn Hougen som har diskutert det mest utførlig (Hougen 1947). I landskapslovene fra middelalderen er det bestemmelser om seterbruket, bl.a. i Gulatingsloven (Hougen 1947:13-14, Reinton 1961:7). Denne loven slår fast at setermerkene i fjellet skal være som de har vært fra gammelt av. Det betyr at setringen må være eldre enn loven. Hougen vil helst sette den bakre grense for fjellseterbruket og setrene i dalene på Østlandet til jernalderbosetningen her, fordi han mener det først er i jernalder en finner fast bosetning. *Setra knyttes altså til oppkomsten av gården.* Likevel er han åpen for at det har sin rot i en eldre halvnomadisk driftsform som kan knyttes til det første landnåm (Hougen 1947:260). Dette siste vil isåfall bety at det har sin opprinnelse før gården. Lars Reinton mener det er grunnlag for å tro at seterbruket kom til Østlandet med indoeuropeerne. Han underbygger dette med at *setr*, *sætr* språklig har indoeuropeiske røtter, og at det er sammenfall mellom steder med seternavn og steder for gjenstandsfunn fra stridsøkskulturen (Reinton 1961:14-15). Utbredelsen av stridsøkskulturen har han hentet fra Gutorm Gjessings “Norges steinalder”. Seterbruket ble tilpasset lokale forhold og man fikk derfor ulike typer setre ulike steder i Norge, mener Reinton.

Reinton skiller mellom tre typer seterbruk, melkeseterbruket, slåtteseterbruket og fullseterbruket (Reinton 1957:31). Melkesetra er melkeplasser i nærheten av gården, mens både slåttesetra og fullsetra kan være langt fra gården. Som nevnt er det regionale forskjeller på hvilke seterbruk som dominerer. I Telemark er det vanlig med melkeseterbruk og flerseterbruk

med som regel to setre (op.cit. 51). Reinton mener at flerseterbruket, med utnyttelsen av flere økologiske soner, er det eldste setersystemet med røtter tilbake i førromersk jernalder.

Det som kan slutes av dette, er at flere økologiske soner i historisk tid har blitt benyttet for å få dyra ut på beite så tidlig som mulig om våren, og holde dem ute så lenge som mulig om høsten. I de ulike økologiske sonene har det blitt bygget hus for overnatting, og de sekundære produktene har blitt ført hjem til gården. *Det er ingenting som tilsier at en slik utnyttelse av landskapet ikke også ble benyttet i bronsealder.* Derimot er det problematisk å påvise faste bosetningsteder i de ulike økologiske sonene. Det er også vanskelig å vise at eventuelle sekundær produkter har blitt fraktet fra et beiteområde til et fast vinteroppholdssted. På denne bakgrunn oppfylles ikke Reinton sin definisjon, og det blir derfor ikke mulig å tilbakeføre seterbruket til sen-neolitikum/bronsealder slik vi kjenner det fra historisk tid.

Reinton mener det opprinnelig var kona som satt på setra, sammen med seterjenter. Det er i nyere tid at seterjenter og gjeterne har hatt ansvaret på setra alene, mens kona satt på gården. Kvinnene hadde en betydelig posisjon som følge av vektlegging av sekundære produkter. Det foregikk flere aktiviteter på setra, som spinning, veving, fiske og sanking av mat til dyr og mennesker. Dette var oppgaver som kvinnene på setra kunne ha, men som også mennene kom fra gården for å hjelpe til med. Særlig gjaldt dette førsanking, alt fra høyslått til sanking av bjørkeris og reinmose for å drøye føret om vinteren. Dette ble gjerne fraktet til gården om vinteren (se bilde hos Reinton 1957:234).

Jeg mener det er mulig å bruke seterbruket som analogi for å forstå landskapsbruken i sen-neolitikum/bronsealder. Husdyrhold og åkerbruk var, som jeg har vist, også da viktige komponenter i den økonomiske organiseringen.

6.7 PASTORALISME

Christopher Prescott (1995) diskuterer seterbruket og knytter det opp mot teorier omkring pastoralisme. Pastoralisme er en form for husdyrhold hvor dyreflokken er den viktigste sosio-økonomiske kapitalen. Pastoralisme er ikke bare nomadisme, men kan også være stasjonær eller transhuman. "Transhuman" betyr at enkelte forflytter seg langt fra den faste boplassen for å gjete dyra der det til enhver tid er bedre beite (Prescott 1995a:74). Pastoralister kan ha flere økonomiske aktiviteter, såsom korndyrking, jakt, fiske og fangst. Dette kan gjøre det nødvendig å flytte mellom ulike økologiske soner i løpet av året. Denne multiresurs-pastoralismen er økonomisk fleksibel, og kan produsere varer for eget bruk, men også varer for bytte, både lokalt og regionalt (op.cit. 74). Transhumans er også en mulighet som er nevnt av Egil Mikkelsen i en diskusjon om forholdet mellom det historiske seterbruket og driftsformer i sen-neolitikum/bronsealder i Telemark (Mikkelsen 1989:316).

Prescott ser i sin studie fra Sogn på kombinasjonen av pastoralisme og produksjon av sekundærprodukter. Denne formen for økonomisk organisering fører til konsekvenser for arbeidsdelingen innenfor en familie (Prescott 1995a:121). Prinsipper for arbeidsdeling går på kjønn og alder. I sen-neolitikum og eldre bronsealder synes kvinner å ha hatt ansvaret for den pastorale produksjonen i Sogn, spesielt i sommerhalvåret, mens menn jaktet i fjellet eller tok seg av aktiviteter i lavlandet. I yngre bronsealder var avstanden mellom de ulike

aktivitetsområdene mindre, og aktivitetene gikk ut fra en felles boplass. Dette kan indikere en sterkere sosial kontroll, med klarere definerte sfærer i husholdet og med endrede kjønnsrelasjoner (op.cit. 126). Samtidig i yngre bronsealder mener Prescott at det er en allmenn intensivering av produksjonen, både den agrare og den pastorale (op.cit. 141). Prescott mener videre at det er de samme grupper som utnytter ressursene i høyfjellet og lavlandet i Sogn, og tilbakeviser dermed ideen om kulturdualisme i dette området (op.cit. 131). Den samme gruppen dyrker korn, gjeter dyr, går på fangst, sanker og fisker i ulike økologiske soner. Prescott sin argumentasjon bygger på analogi med det historisk kjente seterbruket.

6.8 PASTORAL IDEOLOGI

Prescott beskriver den pastorale ideologien i generelle termer, basert på studier av pastorale samfunn og aspekter ved indoeuropeisk ideologi. Han mener den kjennetegnes av at dyreflokken tillegges stor verdi, noe som gjenspeiles både i sosio-økonomisk praksis og i myter. Lojalitet, allianser og ekspansjon er andre kjennetegn. Dessuten vektlegges det maskuline i kulturen. Menn kontrollerer produksjonen, og arv følger mannen. Denne ideologien legitimerte og støttet opp under agro-pastoralismen, alliansebygging, overskuddsproduksjon, gavebytte og et sosialt hierarki i sen-neolitikum. Det var denne ideologien befolkningen i Sogn hadde kontakt med, og som Prescott mener ble tilpasset lokale forhold (Prescott 1995a:137-138). Dette er sider ved pastoralismen som også har blitt vektlagt i sørskandinaviske studier av bronsealderen (Jensen 1982, Kristiansen 1984, 1986, 1987, Randsborg 1974).

Det er liten tvil om at dyreflokken har hatt stor symbolsk verdi også på den historiske gården. Dette kommer klart tilsyne slik Alexander Bugge beskriver det i bygdeboka for Tinn:

”...Ein skulde tru, at naar det var so strævalt aa faa buskapen fram, so minka dei talet til neste aar og retta seg etter fôrmængdi; men det tenkte dei visst ikkje yvi. *Det var gildt aa ha 10 kyr i fjoset, der dei burde havt 5-6*, og ei turr kyr skulde da kunne mjølke like mykje som ei feit...” (Bugge 1926:377, min utheving).

Dette sitatet peker på praksisen med sulteføring på gårdene. Slåtten gav som regel ikke nok fôr til alle dyra, og derfor sanket man også blader, kvist og mose for å drøye fôret. Einung avslører ved sin skrivemåte, at den rasjonelle forklaringen på å ha mange dyr var å sikre nok avkastning til mat for folkene på gården. Men det er til syvende og sist prestisjen, den symbolske effekten ved å ha mange dyr, som er bakgrunnen.

Jeg tror at kjennskap til teorier om transhuman agro-pastoralisme er fruktbart i studiet av bronsealderens økonomiske organisering. Den beste analogien er kanskje den historisk kjente gården med seterbruket. En slik analogi kan også brukes for å forstå en praktisk, økonomisk organisering. Den økonomiske basisen vil være en del av feltet i Bourdieus terminologi (se kap. 3.1). Bourdieu har forfektet at feltet strukturerer habitus til de menneskene som lever i feltet, og at habitus strukturerer feltet. Det kan bety at mennesker i to samfunn med forholdsvis lik økonomisk basis, også vil kunne ha likheter i habitus, fordi feltet strukturerer habitus (se også Glørstad 1997:12). Det er stor avstand i tid mellom den historiske seterdriften og sen-neolitikum/bronsealder, men romlig dreier det seg om det samme landskapet og det er det strukturerende ved måten å organisere det økonomiske på som er viktig her. Dette vil danne

bakgrunn for mine teorier om arbeidsdeling, forflytning og økonomisk og rituell bruk av landskapet i Telemark.

6.9 ØKONOMI I SKIENSOMRÅDET

Jeg har vist hvordan gjenstandsfunn, helleristninger, gravrøyser og kvartærgeologi forholder seg til hverandre. Med seterdriften som analogi mener jeg folk forflyttet seg til de beste beiteområdene i hele sen-neolitikum/bronsealder. Den analyserte pollenprøven fra Skien tyder på at korndyrkingen økte noe i yngre bronsealder, mens beiteintensiteten holdt seg på samme nivå som tidligere. Økt korndyrking kan ha ført til endringer i bosetningsmønsteret. Bosetningen synes likevel å ha vært knyttet til de samme områder i yngre bronsealder som i sen-neolitikum/eldre bronsealder i flere undersøkte områder i Sør-Norge og Sør-Sverige (Løken 1998b, Björhem & Säfvestad 1989:125-126). I Skiensområdet viste jeg at det er i bosetningsområdet betingelsene for bronsealderens åkerbruk er de beste. Det er her bosetningsindikatorene fra sen-neolitikum/eldre bronsealder ligger. Det er som nevnt ikke mobilitet innenfor et område som har betydning i min sammenheng. Vinteroppholdsstedet kan bli flyttet på innenfor et område, uten at dette får innvirkning på forflytningen til sommerbeiter. Det som har betydning er hvilke medlemmer av en gruppe som forflytter seg sammen med husdyra.

Fra historisk tid er det sparsomt med opplysninger om seterdriften fra gårdene i Solum prestegjeld, hvor det utskilte bosetningsområdet ligger. Fra Gjerpen prestegjeld, som er området for helleristninger og offerfunn, foreligger det flere opplysninger. Her var det både setre i bygda, hjemmesetre, og setring i Luksefjell og Skifjell. Luksefjell ble også benyttet som seterområde for gårdene i Sauherad (Christensen 1971:137-139 og 485). Christensen påpeker at forholdene for beite var enestående godt flere steder i Luksefjell, og at det var bra med vilt og gode fiskevann. Fra Luksefjell, omkring Fjellvann, er det gjort funn av 3 flateretusjerte spisser (se fig. 13). Disse forteller at området ble benyttet i sen-neolitikum/eldre bronsealder, kanskje også i yngre bronsealder.

Den økonomiske basisen for sen-neolitikum/eldre bronsealder er her utledet fra Prescott sin studie fra Sogn (Prescott 1995a og b), men også utifra diskusjoner av andre modeller i forrige kapittel. Modellene har så blitt sett i sammenheng med arkeologiske funn, historiske kilder, naturlige forutsetninger og naturvitenskapelige analyser fra Skiensområdet. Hovedkonklusjonen må bli at både korndyrking og husdyrhold er like viktige sider av økonomien gjennom hele bronsealder, men at det synes å være en intensivering av korndyrkingen i løpet av yngre bronsealder. Det er også sammenheng mellom økonomisk/sosial organisering og landskapsbruken. Dette blir grunnlag for den videre diskusjonen.

7.0 GRAVRØYSER OG LANDSKAP I BOSETNINGSOMRÅDET

I kapittel 6.3 kunne jeg vise til et geografisk sammenfall mellom gravrøyser og bosetningsindikatorer fra sen-neolitikum/eldre bronsealder. Gravrøysene ligger i et sannsynlig *bosetningsområde*, men det betyr nødvendigvis ikke at gravrøysene ble bygget for å markere et slikt område.

I kapittel 3.8 diskuterte jeg det teoretiske grunnlaget for landskapsstudier, med henvisninger til

Richard Bradley og Christopher Tilley. Tilley's metodologiske oppbygning forutsetter en visuell analyse av et landskap, ved å komme og ved å gå til stedet. Viktige analytiske trekk mente han var landskapets store byggeklosser og de naturlige forbindelseslinjene i landskapet (Tilley 1994:74). Terje Gansum, Gro B. Jerpåsen og Christian Keller har fulgt opp dette i "Arkeologisk Landskapsanalyse med visuelle metoder" (1997). I fellesskap har de utviklet et begrepsapparat og metodikk for visuell landskapsanalyse som i stor grad er hentet fra landskapsarkitekturen, men tilpasset arkeologien (Gansum et.al. 1997:13).

Utgangspunktet for en slik analyse er at landskap er former, og at enkelte former kan skilles ut som viktige for menneskers orienteringsevne og organisering av omgivelsene. Slike former eller struktureringselementer i landskapet kan være *kanter/grenselinjer, bevegelseslinjer/passasjer, distrikt, knutepunkt og landemerker* (Gansum et.al 1997:16).

Landskapsrommet består av *overordnede og underordnede landskapsrom* (op.cit. 13). De overordnede er de store byggeklossene i naturen. De underordnede er mindre avgrensninger i landskapsrommet, slik som åkerholmer, bekkedrag, skrenter osv.

Videre ligger det i metodikken å studere et objekts *henvendelse*, det vil si hva slags utsyn det er fra stedet. Objektet kan henvende seg til et nærområde og/eller et fjernområde. Et fjernområde kan f.eks. være en horisont. På motsatt måte vil innsynet til objektet klassifiseres utifra *virkning*, nærvirkning eller fjernvirkning, det vil si hvor kan man se det fra (op.cit. 15). Fjernvirkning vil for eksempel si at kulturminnet kan sees fra lang avstand. Denne klassifiseringen må selvsagt gjøres i felt.

I den visuelle analysen jeg har foretatt av gravrøysenes plassering i bosetningsområdet, er det kategoriene henvendelse og virkning som er sentrale.

7.1. GRAVRØYSENE'S VISUALITET

De 15 gravrøyslokalitetene i Skienområdet ligger på og i forskjellige landskapstyper, på koller uten vegetasjon, på svaberg ved vann og i skogen. Det er grunn til å anta stedet røysene ligger på har hatt eller blitt tillagt en spesiell mening, enten røysene er synlige over et større område eller ikke.

Det ligger til grunn for den visuelle metoden å se bort fra vegetasjon fordi det er nærmest umulig å rekonstruere vegetasjonen over større områder så langt tilbake i tid. Dette er et metodisk problem, både fordi det kan være vanskelig å se for seg et landskap uten trær, og fordi det heller ikke reelt var et landskap uten vegetasjon. Likevel er dette en forutsetning som man vanskelig kan gi slipp på hvis metoden skal benyttes. Røysenes forfatning er også et problem ved tolkningen av deres visualitet. Uten unntak er gravrøysene plyndret eller stein er tatt fra dem. Noen har bare et lite krater i midten og da er formen og størrelsen ganske intakt. Verre er det med de som er totalt utkastet og nærmest framstår som en steinlegning over et større område. Metodens styrke er likevel at man må ut i landskapet og se på lokalitetene. Det bør gi muligheter for å oppdage aspekter ved relasjonene mellom røysen og landskap man ellers ikke ville lagt merke til.

I det følgende presenteres de 15 besøkte røyslokalitetene og min tolkning av deres virkning og henvendelse i landskapet. Lokalitetene kan inneholde sikre (kategori 1) og usikre (kategori 2) bronsealderrøyser (se kap. 4.9). Nummereringen viser til nummer på kart (Fig. 15, 18 og 19) og til tabellen over røyser i appendiks 2. På figur 18 er det også angitt med piler i hvilken retning det er utsyn fra røysene.

Nr. **1**: 2 røyser, sikre. Utsyn til Skienselva, særlig SSØ-over, noe mindre utsyn NNV langs elva. Nærvirkning fra SSØ, fra elva, og henvender seg til et nærområde. Den øverste røysa ligger ikke på åsens absolutt høyeste punkt. Ligger nedenfor Løveid sluser på Skotfoss.

Nr. **2**: 1 røys, usikker. Utsyn mot S og V. Nærvirkning, henvender seg til et nærområde. Ligger i hellende terreng ut mot elva, og ikke på noen klar høyde. Ligger nedenfor Løveid sluser på Skotfoss.

Nr. **3**: 1 røys, sikker. Utsyn mot NV og V, ser Norsjø og Lifjell. Nærvirkning, henvender seg til et fjernområde. Ligger inntil eldre ferdselsvei som har vært kirkevei til Solum kirke.

Nr. **4**: 1 røys, sikker. Utsyn mot N, V og S. Ligger ikke på kollens høyeste punkt, og kollen stenger utsyn mot Ø. Utsyn oppover Norsjø, og fjernvirkning herfra, og henvender seg til et fjernområde.

Nr. **5**: 4 røyser, 1 sikker. De 4 røysene ligger på et sted langs Skienselva hvor den svinger litt. Røysene ligger langsetter elva, og samlet er det fra lokaliteten utsyn oppover til Skotfoss og nedover elva til Elstrøm. Utsynet stengt av fjell i S og N. Henvender seg til et nærområde, og har nærvirkning fra Ø og V i elva.

Nr.**6**: 1 røys, usikker. Utsyn i alle retninger. Henvender seg til et fjernområde, og har nærvirkning. Åsen den ligger på har fjernvirkning.

Nr. **7**: 1 røys, sikker. Flott utsyn alle retninger, bortsett fra mot S, som er videre oppover åsen den ligger på. Henvender seg til et fjernområde, fjernvirkning fra sjø og land.

Nr. **8**: 1 røys, usikker. Svært ødelagt. Flott utsyn fra stedet mot N,Ø og S, spesielt ut mot sjøen. Henvender seg til et fjernområde og har sannsynligvis hatt fjernvirkning.

Nr. **9**: Ikke sett.

Nr. **10**: 1 røys, sikker. Utsyn N (mot Norsjø) og V. Ligger NNV på åsen, og ikke på absolutt høyeste punkt. Fjernvirkning fra N, og henvender seg til et fjernområde.

Nr. **11**: 1 røys, sikker. Utsyn: Ligger på det høyeste punktet på Balsøya. Mest utsyn S-over, utover Frierfjorden, mindre mot Ø og V. Ser ikke Porsgrunn by. Henvender seg til et fjernområde, utover fjorden og har også fjernvirkning ved at den kan sees fra Frierfjorden.

Nr. **12**: Røysfelt på Hvitsteinåsen, minst 16 røyser, hvorav 6 er sikre. Noe utsyn fra feltet mot S og Ø, men svært begrenset, noe mere mot V. Utsynet er selvfølgelig avhengig av hvor i feltet jeg står. Det er feltet som helhet jeg her tolker. Feltet henvender seg til et nærområde og har først og fremst nærvirkning mot V.

Nr. **13**: 1 røys, sikker. Sammenheng med ovenstående røysfelt. Noe utsyn mot ØSØ, N og V. Henvender seg til et nærområde og har nærvirkning.

Nr. **14**: 2 røyser, sikre. Begge har utsyn Ø og SØ, og har nærvirkning, men kan ha hatt en fjernvirkning fordi åsen kan sees fra Skien og Porsgrunn. Røysene er utkastet. Henvender seg også til et fjernområde.

Nr. **15**: 1 røys, sikker. Utsyn mot N,V og Ø. N-over henvender den seg til røysfeltet, nr.12. Røysa ligger ikke på toppen av kollen. Røysa har nærvirkning, og henvender seg til et nærområde.

Nr. **16**: 4 røyser, 1 sikker, 3 usikre. Røysene ligger i mellom lokalitet nr. 12 og 13. Utsyn Ø, S og V. Nærvirkning, og henvender seg til et nærområde.

Ovenstående presentasjon kan summeres opp slik:

LOK. NR	KATEGORI		NÆRVIRKNING	FJERNVIRKNING	NÆROMRÅDE	FJERNOMRÅDE
	1	2				
1	X		X		X	
2		X	X		X	
3	X		X			X
4	X			X		X
5	X	X	X		X	
6		X	X			X
7	X			X		X
8		X		X		X
10	X			X		X
11	X			X		X
12	X	X	X		X	
13	X		X		X	
14	X		X			X
15	X		X		X	
16	X	X	X		X	
Sum virkning/område			10	5	7	8

Fig. 17 Henvendelse og virkning for røyser i Skiensområdet.

Denne gjennomgangen har vist at det på 9 lokaliteter er kun *sikre* røyser (kategori 1). Fordelingen mellom de ulike visuelle kombinasjonene på disse er:

nærvirkning + nærområde: 3 lokaliteter

nærvirkning+fjernområde: 2 lokaliteter,

fjernvirkning + fjernområde: 4 lokaliteter.

Det er 3 lokaliteter som både inneholder *sikre* og *usikre* røyser. Alle disse tre har nærvirkning + nærområde.

3 lokaliteter inneholder *bare usikre* røyser (kategori 2), og her er det også 3 ulike kombinasjoner. Det er

nærvirkning + nærområde,

nærvirkning + fjernområde og

fjernvirkning + fjernområde.

Utifra denne oversikten over de 15 lokalitetene, skal jeg trekke ut det jeg mener er interessante resultater som kan benyttes i analysen.

7.2 HENVENDELSE OG VIRKNING

Kombinasjonen av fjernvirkning+nærområde forekommer ikke på noen av lokalitetene. Det betyr dermed at alle som har fjernvirkning, også henvender seg til et fjernområde. Dette dreier seg om 5 lokaliteter tilsammen (nr. 4, 7, 10, 11 og 8), og 4 av disse er klassifisert som lokaliteter med sikre bronsealder røyser (Nr. 8 er usikker). Alle de 5 lokalitetene har til felles at de ikke ligger på kronen av åsen. Tvertimot ligger de på et platå nedenfor det høyeste punktet. Dette kan være med på å underbygge at visualiteten og hvilken vei lokaliteten henvender seg eller har virkning, har hatt spesiell betydning.

Den kombinasjonen som forekommer oftest, er at lokaliteten har nærvirkning og henvender seg til et nærområde. 4 av disse 7 lokalitetstypene er fra røysfeltet på Hvitsteinåsen (nr. 12, 13, 15

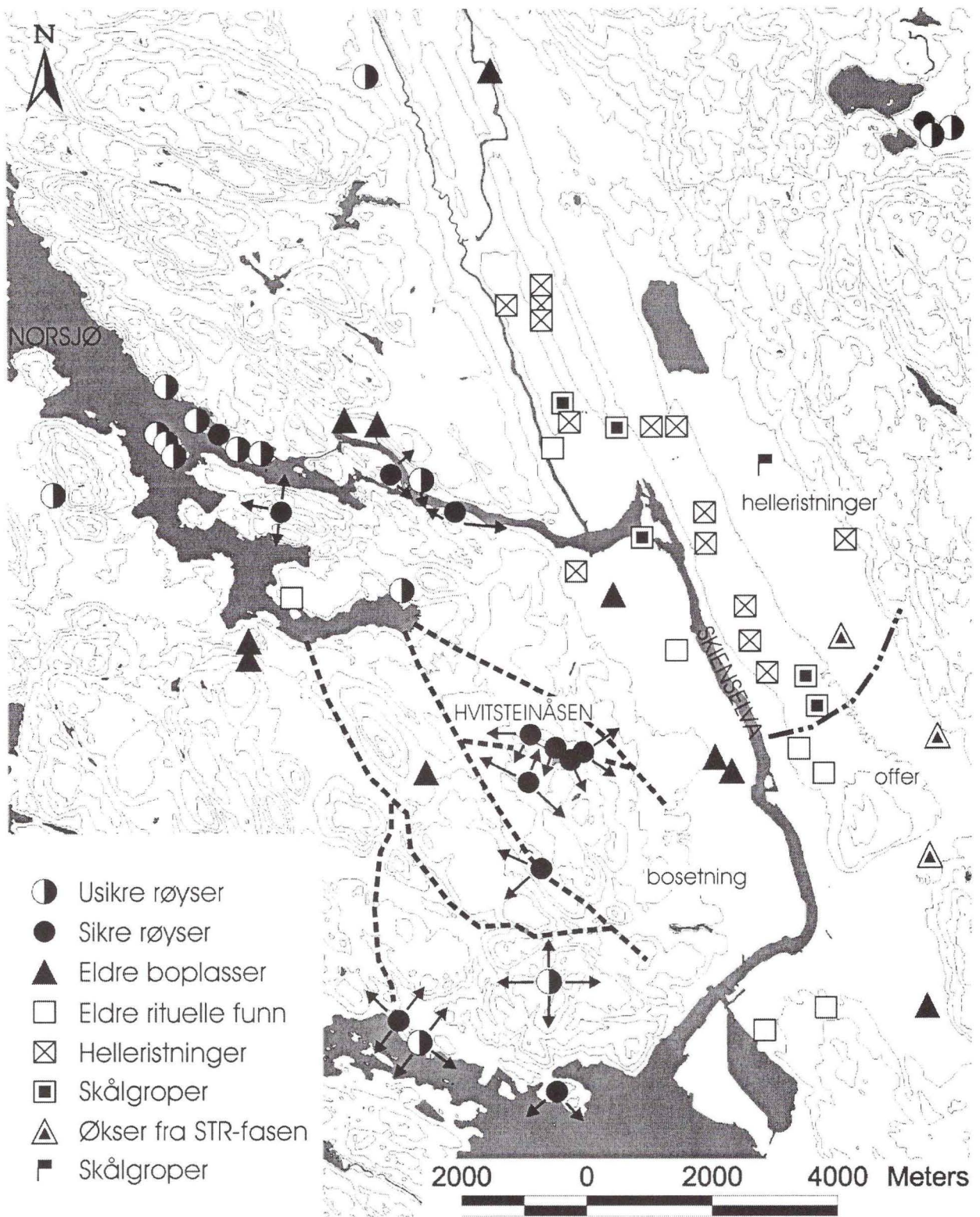

Fig. 18. Sen-neolitikum/eldre bronsealder i Skiensområdet, med gamle veifar og markering av retning for gravrøysers utsyn. Kartgrunnlag: Statens Kartverk, tillatelsnr. LKS82003/H3824.

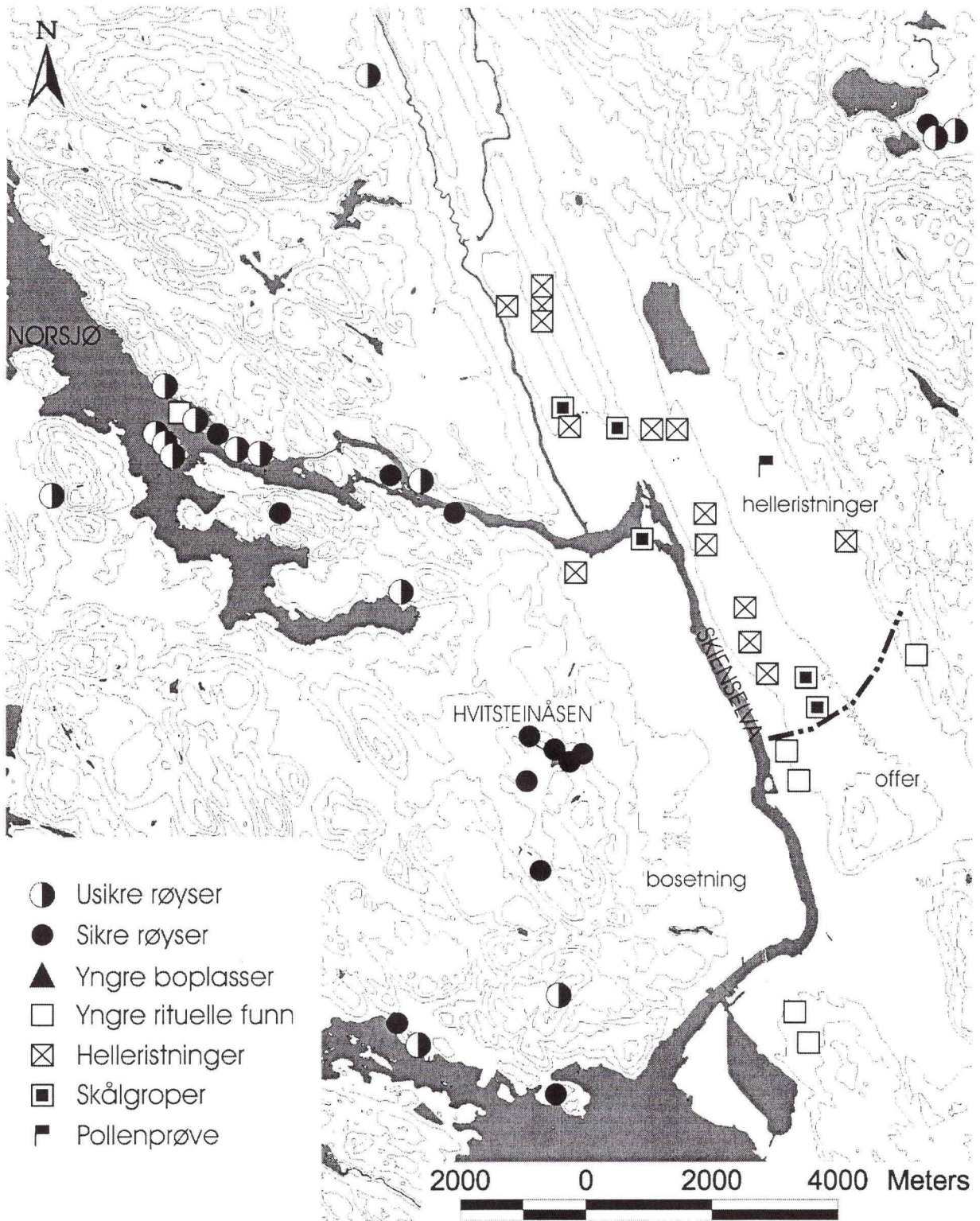

Fig. 19. Yngre bronsealder i Skiensområdet. Kartgrunnlag: Statens Kartverk, tillatelsenr. LKS82003/H3824.

og 16). Konteksten her er altså et gravfelt. På østsiden av røysfeltet ligger lokalitet 14 som også er en del av feltet på Hvitsteinåsen. Denne lokaliteten henvender seg til et fjernområde. Fjernområdet er flatene i øst på vest-siden av Skienselva. Fjernvirkningen er derimot noe usikker. Jeg har tidligere påpekt at bronsealderrøysene og bosetningsindikatorene ligger i det samme område,- det såkalte bosetningsområdet. Nå er det interessant å gå videre med dette og se på hvilken sammenheng det kan være mellom gravfeltet på Hvitsteinåsen og eventuelle boplasser. Har nærvirkningen/nærområde noe med boplasser å gjøre?

Vest for røysfeltet er det funnet en boplassindikator (fig. 18). På flatene nedenfor og i øst er det 3 funn som kan tolkes som bosetningsindikatorer (fig. 18). Det er også et bronsefunn fra en grav her (fig. 18). Boplassindikatorene ligger altså ikke inntil røysfeltet, og det synes ikke å være noen umiddelbar sammenheng mellom boplassene og røysfeltet. Derimot antyder røysfeltets virkning og henvendelse, at det er plassert i et *mellomrom* mellom bosetningsområder. Kan det være at ferdselsveier fra øst og vest hadde dette feltet som mål? Jeg skal komme tilbake til spørsmålet nedenfor, men først må resten av røyslokalitetene gjennomgås.

Det er altså ytterligere 3 røyslokaliteter med nærvirkning og som samtidig henvender seg til et nærområde. Disse lokalitetene ligger like ved hverandre langs Skienselva (fig. 18, nr. 1, 2 og 5), men er adskilt av elva. Naturmiljøet er et annet enn det som omkranser røysfeltet på Hvitsteinåsen. Røysfeltet ligger oppe på en høyde inne på fastlandet, de 3 lokalitetene her ligger i hellende terreng ut mot Skienselva. På Hvitsteinåsen henvender røysene seg til hverandre. Det samme gjør røysene ved elva, men de henvender også til elva. Kan det være slik at røysene henvender seg til elva fordi den kan ha vært ferdselsåre?

De 3 siste lokalitetene som har gjennomgått en visuell analyse har nærvirkning og henvender seg til et fjernområde (nr. 3, 6 og 14). De sees altså ikke før en kommer nært inn på dem. Men stedene de ligger på er synlige fra ulike retninger. Har disse 3 også tilknytning til ferdselsveier?

Gjennomgangen viser at nærvirkning er vanligst, uansett kombinasjon (se fig. 17). 10 av de 15 lokalitetene har nærvirkning. Dette er i motsetning til vanlige antagelser om at bronsealderrøysene kan sees fra lang avstand. Likevel synes en gammel antagelse å slå til, nemlig at røysene som ligger ved sjøen har fjernvirkning. Lokalitetene 4, 7, 8, 11 henvender seg til sjøen, og har fjernvirkning derfra. Et unntak er lokalitet 10 som har fjernvirkning selv om den ligger i innlandet. Men denne røysa har utsyn mot Norsjø. Nr. 1, 2 og 5 ligger som vist ved Skienselva, men disse har ikke fjernvirkning. Men virkningene er begrenset ved at elva svinger og bukter seg, og lokalitetene har derfor nærvirkning. De henvender seg til elva, og de sees fra elva.

Tilley har argumentert for at relasjonene mellom landskap og rituelle monumenter (megalittgraver) virker på to ulike måter: enten er det slik at landskapet gjør monumentene synlige, eller så synliggjør monumentene trekk i landskapet,- slik som landemerker, retninger på daler og bevegelseslinjer (Tilley 1994:142). Dette er forhold jeg skal se mer på i det følgende.

7.3 GRAVER OG FERDSLSÅRER

Ved gjennomgangen av de ulike lokalitetene har jeg pekt på en mulig sammenheng mellom røyser og ferdselsårer. Jeg vil undersøke dette nærmere, og samtidig se på om det kan være forskjell mellom gravfeltene og de enslige røysene eller mindre røyslokaliteter. Det blir derfor viktig definere hva som er et gravfelt. De mer enn 20 røysene på Hvitsteinåsen utgjør selvsagt et gravfelt, men hva med for eksempel lokalitetene 1, 2 og 5 ved Skienselva?

Røysene som har fjernvirkning ligger på åser som er synlige, mens røysene med nærvirkning ligger mer beskjedent plassert i terrenget. Disse siste røysene kan være med på å synliggjøre naturlige bevegelseslinjer i landskapet, som så har blitt ferdselsårer. Gjennom sin nærvirkning kan de så å si lede vei. Det melder seg to spørsmål ut av dette:

- 1) Er det slik at røysfeltet på Hvitsteinåsen henvender seg til en gjennomgående ferdselsvei?
- 2) Kan lokalitetene ved Skienselva utgjøre et gravfelt? Det betyr isåfall at det her også er et gravfelt som henvender seg til en ferdselsåre. Mer generelt kan en da spørre seg om det er en tilknytning mellom bronsealdergravfelt og ferdselsårer. At det dreier seg om lokaliteter fra bronsealderen, styrkes av at lokalitetene inneholder *sikre* bronsealderøyser i følge klassifiseringen i kapittel 5.9.

Ved ØK-registreringer blir 2-4 objekter kalt en samling fornminner, mens 5 eller flere objekter som ligger på samme lokalitet (innenfor en radius på 50 meter) danner et felt. Dette er et operasjonelt verktøy for å ha et entydig begrepsapparat ved registreringene. Ved Skienselva ligger lokalitet 1 og 2 under 50m fra hverandre, mens avstanden fra lokalitet 2 til 5 er ca. 75m. Røysene tilfredsstiller altså ikke de formelle kravene for å bli klassifisert som et gravfelt på grunnlag av avstanden. Utfra den visuelle analysen viser det seg at det er god visuell kontakt mellom de 3 lokalitetene. Dessuten dekker de tre lokalitetene samlet alle himmelretninger når det gjelder utsyn. Lokalitetene har også en virkning som dekker hele elveløpet, også der elva deler seg (se fig. 18). Selv om vannet ligger mellom lokalitetene, er det altså kontakt og nærhet imellom dem. Vann binder sammen, det er ikke bare en skillelinje. Det bør derfor være grunnlag for at lokalitet 1, 2 og 5 kan sees på som et gravfelt som "omkranser" en ferdselsåre; elva. Det samme kan gjelde lokalitetene ved innløpet til Skienselva fra Norsjø. De ligger nær hverandre og det er antagelig også her mulig å se fra lokalitet til lokalitet (men disse lokalitetene har jeg ikke selv sett!).

Jeg vil nå undersøke om gravrøysfeltet på Hvitsteinåsen virkelig har sammenheng med en ferdselvei. Det har i den siste tiden blitt gjort endel registreringer av eldre veifar i dette området, som bl.a. har ført til funn av flere hulveier. Jeg har ikke selv sett disse veiene, og det kommende bygger derfor på en artikkel av H.H. Holta (1921), en rapport fra veiregistreringer (Semb 1996) og samtaler med Kjell Henrik Semb som har registrert veiene. Alle veifarene (se fig. 18) går fra Fjærekilen, bukta i sørenden av Norsjø som ikke munner ut i en elv, til nedre del av Skienselva eller til Volls fjorden, innerst i Frierfjorden. Skienselva var ved Klosterfossen og Skotfoss umulig å forsere med båt før kanaler ble bygd omkring 1860. Det er veifar som ble brukt før 1860 som nå er registrert (Semb 1996), og som Holta beskriver (Holta 1921:5). Alderen på slike veier er genrelt vanskelig å fastslå, selv om noen finnes på kart over gamle rideveier eller er beskrevet i litteratur fra middelalderen. Hulveier blir som regel antatt å være fra jernalder/middelalder, bl.a. fordi de ofte går igjennom eller inntil gravfelt fra jernalder.

Siktemålet er ikke å finne en spesiell vei, men på basis av gamle veifar kunne anta noe om *bevegelseslinjer* i landskapet. Innledningsvis i dette kapitlet nevnte jeg at bevegelseslinjer kan være strukturerende elementer i landskapet. Dette betyr at *lineære elementer* i landskapet gir naturlige framkomstmuligheter (Gansum et.al. 1997:16), og dermed kan bli ferdselsårer. Metodisk brukes dette begrepet for å forstå hvordan landskapet oppleves fra ferdsels årene, noe som er avhengig av utsynet fra disse. Her brukes begrepet som et hjelpemiddel for å forstå røysenes plassering i landskapet i forhold til de gamle veifarene jeg mener kan indikere foretrukne bevegelseslinjer.

Det viser seg at nesten alle røysene i undersøkelsesområdet har en relasjon til en ferdselsåre. Kartet viser at det går en gammel vei opp mot Hvitsteinåsen fra øst og igjennom gravrøysfeltet mot Solum kirke. Videre kan lokalitet 3 og 6 ha tilhørighet til et veifar fra Knardalstrand til Fjære. Denne veien går forbi flere jernalder-gravfelt. Lokalitetene 7 og 8 ligger der et veifar fra Rokstad (Fjærekilen) har kommet ned til Volls fjorden.

Disse ferdselsårene forteller også at forbindelsen fra Norsjø til Skiensfjorden gikk over land og ikke bare langs Skienselva, noe man kanskje ville forvente. Men gjaldt dette i bronsealder? Fallet fra Norsjø og ned til havet er ca. 15m idag. I begynnelsen av bronsealder sto havet ca. 15m høyere, altså på høyde med Norsjø. Det vil si at båter kunne komme innover i landet. I løpet av bronsealder synker havet til ca. 8m høyere enn idag (se strandlinjeforskryvning, appendiks 5). Denne forskjellen på 7 meter vil synliggjøre seg ved Skotfoss, hvor nivåforskjellen idag er 10m. Her var det, som tidligere nevnt, umulig å forsere med båter før sluser og kanaler ble bygget på 1860-tallet (Holta 1921:5). Det betyr at i løpet av bronsealderen ble det vanskeligere å komme med båt til Norsjø, båtene måtte eventuelt bæres forbi Skotfoss. Ovenfor Skotfoss ligger røysene ved innløpet til elva fra Norsjø. Like nedenfor Skotfoss ligger gravrøyslokalitetene 1, 2 og 5, som jeg har argumentert for samlet utgjør et gravfelt. Gravfeltets plassering sammenfaller med stedet hvor det på et gitt tidspunkt i bronsealderen muligens ble nødvendig å dra båtene over land. Et slikt sted eller punkt i landskapet kan være et knutepunkt på flere måter, både rituellet og funksjonelt. Det funksjonelle følges av en annen hensikt, nemlig gravleggelse med tilhørende rituale. Røysene kan dermed ha inneholdt flere lag av mening, som rituelle møtesteder, som landemerker og kanskje territorielle markeringer.

Det har ofte blitt hevdet at bronsealderrøysene ligger ved ferdselsårer, spesielt ut mot skipsleia (f.eks. Hagen 1967:209, Magnus & Myhre 1976:142). Ovenstående analyse underbygger sammenhengen mellom bronsealderrøysene og ferdsel/forflytning. Jeg har argumentert for at forflytning er en viktig del av livet i bronsealderen. Det er derfor interessant og av betydning når røysene kan knyttes til både rituell og funksjonell praksis i landskapet.

Jeg har tidligere argumentert for at seterdriften, eller transhuman pastoralisme, som kjennes fra den historiske gården kan brukes som analogi. Denne analogien synes også gjelde for andre aspekter enn de rent økonomiske. Omkring seterbruket, setra og reisen til og fra setra var det knyttet en rekke myter, historier og ritualer. Handlinger skulle utføres for å sikre dyr og mennesker mot udyr, sykdommer og farer (Reinton 1955:211ff, Solheim 1952:32). Det dreier seg om svært mange ulike skikker fra forskjellige deler av landet. En av skikkene var å kaste

stein eller kvister i en haug på spesielle steder langs seterveien, såkalte varp eller kasterøyser. Svale Solheim beskriver at slike varp ble lagt langs stølsvegen av ulike grunner; der det var godt drikkevann, i et grensepunkt eller grenselinje, som veivisere, ved veiskiller og som veimålere, på farlige steder langs veien eller der veien endret karakter fra grei til mer vanskelig farbar vei (Solheim 1952:59-62). Det er ikke helt klart hva som først bestemte plasseringen av slike varp. Meningen bak plasseringen kunne være av funksjonell karakter, som ved veiskille eller godt drikkevann. Sagn og myter gir ofte en forklaring på plasseringen, men det er vanskelig å vurdere om opprinnelsen til sagnene og mytene var fra før eller etter røysenes tilblivelse på stedet (op.cit. 63). Solheim mener at disse røysene spilte en stor rolle for folk som vandret i skog og fjell, de stod sentralt i menneskenes bevissthet og var "...noko som tankane støtt krinsa om når det var tale om ferder langs den og den vegen" (op.cit. 62). Han peker også på at skikkens opphav var knyttet til setervandringen om våren, hvor det å kaste en stein eller kvist på røysa var et form for offer (op.cit. 76).

Analogien sannsynliggjør at det kan være et samband mellom ferdselsårer, røyser og en form for transhuman pastoralisme. Det er ikke dermed sagt at bronsealderrøysene egentlig var varp, og at det var samme tanke bak byggingen av varp og bronsealderrøyser. Men sammenhengen mellom ferdselsårer og røysene fra bronsealder, viser at bronsealderrøysene, som varpene, både var strukturerende for og ble strukturert av *vandring*.

En slik slutning er en følge av teorien om at feltet strukturerer habitus, dvs. at den økonomiske basisen (som er en del av feltet) også virker strukturerende på menneskets iboende handlingsmønster.

7.4 RØYSER, OBJEKTIVERING OG PRAKSIS

Ved overgangen fra stridsøksfasen til sen-neolitikum sto antageligvis vandring og forflytning sterkt i menneskenes erfaringsverden. I stridsøksfasen er det antatt at husdyr var viktigste næringsvei, med sesongforflytninger i Telemark (Mikkelsen 1989). Christopher Tilley mener også at forflytning med husdyr var sentralt i neolitikum. Han sier videre at bevegelseslinjer som var etablert i mesolitikum ble "domestisert" i neolitikum. Menneskene tenkte nå om landskapet ved å tenke det igjennom husdyr (Tilley 1994:206).

Jeg har argumentert for at åkerbruket får en noe sterkere rolle i yngre bronsealder, selv om korndyrking har vært drevet før. Åkerbruk vil føre til at grupper eller familier, eller enkelte medlemmer, binder seg til et bestemt landområde over tid. Dette har Prescott (1995b:183) vist som en mulighet i sin studie fra Sogn. Jeg har vist at bosetningssporene stort sett lokaliseres til områder hvor det også finnes røyser. Videre har jeg argumentert for at husdyrholdet opprettholdes som en like vesentlig økonomisk og symbolsk kapital i sen-neolitikum/bronsealder som tidligere i neolitikum. Det er i lys av denne tilsynelatende motsetningen, mellom å forflytte seg og samtidig over tid knytte seg mer og mer til et mindre landområde, menneskenes praksis i sen-neolitikum/bronsealder bør forståes.

Det kan være at gravrøysenes plassering vil være til hjelp for en slik forståelse. Gravrøysene er ikke datert, bortsett fra et gravfunn fra periode II i bosetningsområdet ved elva (se fig. 14, C30268). Flere av røysene på Hvitsteinåsen har gravkammer, noe som kan indikere at de er fra

eldre bronsealder. Samtidig vet vi at røysen fra eldre bronsealder ofte inneholder sekundærbegravelser fra yngre bronsealder. Det er på denne bakgrunn ikke mulig å si noe om endringen i plasseringen av graver fra eldre til yngre bronsealder. Derimot kan den samme plasseringens *mening* ha forandret seg.

Det er grunnlag for å anta at gjeting av husdyr var den viktigste økonomiske og sosiale aktiviteten i eldre bronsealder, - som i neolitikum. Det å forflytte seg kan derfor ha vært like viktig som det å komme fram til et sted (Tilley 1994:31). Veifarene (fig. 18) kan indikere hvilke ferdselsveier som ble foretrukket i forhistorien, selv om disse ikke kan dateres til eldre bronsealder. Røysene er i så fall plassert i forbindelse med ferdselsveier, til en kjent praksis som viser til vandring. Hvis denne sammenhengen er riktig, kan røysene forstås som medium for objektivering i eldre bronsealder.

I yngre bronsealder kan røysene bli en manifestering av at menneskene er mer knyttet til et spesielt landområde som følge av intensivt åkerbruk. Dermed gle røysenes mening over fra å være mest relatert til forflytning, til at de i større grad symboliserte tilknytning til dette ene landskapet. Røysene hadde kanskje mening både som nåtidige tilknytningspunkter i yngre bronsealder, og til den fortidige vandringen. Røysene ble opprettholdt som medium for objektivering. På denne måten er det en dialektikk i røysenes mening, samtidig som det er en dialektikk mellom menneskene og den meningen menneskene legger i landskapet. Plasseringen av røysene viser ikke bare til fortiden og nåtiden, men også framtiden ved at mennesker knytter seg fastere til et sted over tid. Slik kan røysene og røysfeltenes mening endre seg. Ulike faktorer i feltet fører til at de blir tillagt ny mening, dels i tråd med habitus. Men samtidig virker feltet tilbake på habitus, og endrer dette.

Gravleggingen i røysene er knyttet til en rituell aktivitet. Ritualer er, som nevnt i kapittel 3.3, middelbare handlinger. Men samtidig blir denne entydige, middelbare handlingen flertydig igjennom handlingen. I tillegg til meningen rundt rituelle handlinger ved gravleggelsen, kan røysa ha fått flere meninger, blant annet på grunn av dens plassering. Den var et kontaktpunkt med det fortidige, samtidig som den virket konstituerende på et samfunn i langsom endring mot bl.a. fastere tilknytning til et område (pga. åkerbruket), og den ble et landemerke. På denne måten kommer også dialektikken mellom den middelbare handlingen og den umiddelbare handlingen til syne. Den umiddelbare handlingen er den flertydige handlingen, hvor hensikten blir til i og med handlingen. Gravleggingen i røysa, etter et bestemt rituale, er den på forhånd bestemte hensikt med handlingen. Men hensikten som blir til i og med handlingen, fører til at røysa også får andre utilsiktede meninger. Røysa var på den måten alltid en del av bevisstheten til de menneskene som levde og virket i dette landskapet, på samme måten som varpene i nyere tid (se kap. 7.3).

Meninger akkumuleres over tid, gjennom historien bygges det opp flere lag av mening. Dette gjelder både landskap og objektene i det. Kultureringen av landskapet er en kontinuerlig prosess (Tilley 1994:27). På denne måten vil mennesker i sin bevissthet omforme landskapet ved å gi det en forståelig og sosialisert form.

7.5 ET SPESIELT LANDSKAP

Ovenfor mente jeg at habitus strukturerte og ble strukturert av vandring, forflytning, og at dette gjenspeilte seg i røysenes plassering i bosetningsområdet. Denne tankegangen om forflytning og vandring skal jeg forfølge i dette kapitlet, ved å se på de to andre utskilte områdene, - helleristningsområdet og offerfunnområdet (det rituelle rommet, kap. 6.1).

Jeg har tidligere vist (kap. 6.3) at pollenprøven fra det rituelle rommet inneholdt kornpollen f.o.m. yngre bronsealder, mens beiteindikatoren smalkjempe var representert fra sen-neolitikum og framover. Videre viste den kvartærgeologiske gjennomgangen at forholdene for forhistorisk åkerbruk ikke var de beste omkring pollenprøvestedet. Jeg hevdet derfor at kornpollen var ført dit med mennesker eller dyr, og at dette området først og fremst ble brukt til beite i sen-neolitikum/bronsealder. Helleristningene synes derfor å ha vært tilknyttet et beiteområde, og helleristningene antyder at dette ble oppfattet som et *spesielt* landskap.

Christopher Tilley hevder at landskapet har hukommelse, bl.a. om mytologisk forståelse og om rituell kunnskap. Denne hukommelsen vil påvirke de kroppslige rutiner og praksiser til menneskene som rører seg i landskapet (Tilley 1994:22). Landskapet virker strukturere fordi det allerede har en mening for mennesker. Øksene fra stridsøksfasen som er funnet i offerfunnområdet viser til kontinuitet i bruk av landskapet bakover i tid (se fig. 18). Dette er 3 *hele* økser, - en tynnbladet flintøks C21392, en skjørbrent tykkbladet flintøks, C29182, og en rettegget bergartsøks C29298 (Mikkelsen 1989:356-357). De 2 sistnevnte er funnet omkring 20-25 moh. Det vil si at de lå nær strandkanten i den aktuelle fasen (se strandlinjeforskyvning, appendiks 5). Øksene kan tolkes som rituelle funn, fordi de er hele og funnet i nær tilknytning til vann, jmf. kriterier i kap.4.1. Det kan således være kontinuitet i rituell bruk av landskapet. Mikkelsen mener at husdyrhold, jakt og fiske var det sentrale i økonomien i stridsøksfasen (Mikkelsen 1989:227), og jeg antar derfor at deler av dette området ble benyttet til beite også i stridsøksfasen.

Landskapet synes å ha (fortsatt?) rituell betydning i sen-neolitikum/bronsealder, men kan ha blitt tillagt ny mening gjennom plasseringen av helleristningene. Stedene hvor helleristningene ligger kan på denne måten ha vært bestemt av en fortidig relasjon til landskapet. Landskapet kan likevel ha fått nye og flere meninger, som nettopp visualiseres i kraft av helleristningenes tilstedeværelse her. Dette skal jeg se nærmere på nedenfor.

7.6. KUNNSKAP, MENING OG PRAKSIS I SEN-NEOLITIKUM/ELDRE BRONSEALDER

Jeg har tidligere sannsynliggjort at husdyrholdet var den viktigste økonomiske basisen i sen-neolitikum/bronsealder (kap. 6.5). På denne bakgrunn mente jeg at forflytning med dyra til beiteområder var en integrert del av handlingsmønsteret. Videre har jeg framholdt at det i denne perioden kunne være stor grad av arbeidsdeling mellom unge og gamle, kvinner og menn. Likevel kan hele gruppen ha deltatt i de ulike økonomiske aktivitetene og forflyttet seg sammen med dyra.

Jeg har ment at helleristningsområdet ble brukt til beite. Husdyr har også beitet i andre områder, uten at disse områdene dermed har fått lignende betydning. I et forsøk på å forstå

hvordan et landskap får en slik spesiell betydning, kan analogien til seterbruket være til hjelp. I forrige kapittel ble det vist til ulike forestillinger om selve ferden fra gården til setra. Svale Solheim beskrev en rekke handlinger som måtte gjøres før man reiste fra gården til setra, og når man kom fram til setra. Dette var handlinger som ble gjentatt hvert år i forbindelse med forflytningen av dyra vår og høst, visstnok for å sikre dyr og mennesker et godt år, skånet for udyr og sykdommer. Det kunne være spesielle måltider som folk skulle spise på bufedrsdagen, fjøset skulle rengjøres ekstra godt, dyra skulle få salt osv. Noen steder ble det f.eks. lagt en messingkam i et melkespann og salt oppå denne. Dette symboliserte, ifølge Solheim, at spannet skulle bli fylt med melk fra kyrne. Det kunne også være spesielle personer som gav dyra salt på denne dagen, og ulike formularer ble sagt. Formularene forsikret at handlingene ble gjort på den rette måten (Solheim 1952:32). Ved framkomsten til setra skulle også en rekke ting gjøres, blant annet ofringer. Spesielt var det viktig å ofre den første melka på setra (op.cit.:78). Solheim mener det er en sammenheng mellom skikken med å ofre til varpet (se kap. 7.3) og den historiske skikken med å ofre f.eks. noe av de første dråpene med melk fra kuene på skålgropsteiner (Solheim 1952:80).

Solheim framholder at dette er handlinger som springer ut av den daglige praksisen i det som jeg har kalt et transhumant, pastoralt samfunn. Dette synes å underbygge at det kan være nær sammenheng mellom det rituelle og det økonomiske i slike typer samfunn.

Det som derfor blir spesielt med helleristningsområdets tilknytning til et beitelandskap, er at det her kan ha vært utført ritualer i forbindelse med forflytningen av dyra, kanskje vår og høst. Området blir tidlig snøbart om våren, og vinteren kan komme sent her (Mikkelsen 1989:283). Beiteområdet kan ha blitt benyttet før dyra ble flyttet innover i landet eller til fjells. I det historisk kjente seterbruket ble ulike ritualer gjennomført i forbindelse med at dyra ble sluppet på beite. Handlingene i seg selv har neppe overlevd fra bronsealder til i dag, men praksisen knyttet til husdyrhold og forflytning kan være felles, uten at selve innholdet eller uttrykket for praksisen er det. Det er bindingen mellom et transhumant, pastoralt samfunn og beiteområdet med helleristninger som gir grunnlag for å se det i analogi med seterbruket i nyere tid. Jeg har påpekt at det i området omkring helleristningene er bosetningsindikatorer, og at det var bosetning på andre siden av Skienselva (se kap. 6.2). Disse stedene kan ha vært boplasser for ulike grupper av mennesker som på spesielle tider av året møtes, f.eks. vår og høst. Gruppene utførte kanskje også ritualer uavhengig av hverandre i det samme landskapet. Flere har påpekt at helleristningsområder var knutepunkter eller samlingssteder for religiøse handlinger (f.eks. Larsson 1986:141, Mandt 1991:507).

Jeg vil anta at menneskene som beveget seg i helleristningsområdet hadde kjennskap til at ristningene var der og kanskje også hvor de lå. Noen ristningsfelt er synlige i landskapet, andre ligger mer skjult. Kunnskapen kan likevel ha variert fra kjennskap til ristningenes tilstedeværelse, kjennskap til selve helleristningsstedene, og videre til kjennskap om meningsinnholdet. Bradley nevner muligheten for at ulike felt kan være deler av en fortelling. Han har vist at helleristningsfeltene i Northumberland i England ligger langs naturlige ferdselsveier i terrenget, der folk måtte passere for å komme inn til et område med andre rituelle monumenter (Bradley 1997:113, fig. 7.5 og 120). Hvert felt langs denne veien kan være et nytt kapittel i en historie. Men Bradley mener videre at siden folk antagelig har passert

disse feltene mange ganger, har de kanskje heller fungert som personlige erindringer, slik at fortellingen ble skapt av leseren selv (Bradley 1997:153). Det er dog vanskelig å se at feltene har noen systematikk, fortsetter Bradley, som f.eks. at motivsammensetninger repeteres i like sekvenser. Det hele virker tilfeldig og ustrukturert, men enkelte motiver kan ha flere meninger, og meningene kan veksle i forhold til tid og rom (op.cit. 154).

Det samme inntrykket av tilfeldighet i motivsammensetningen gjelder helleristningsfeltene i Skien. Likevel er det ett konkret tema jeg mener kan leses inn i nesten alle enkeltmotiver, nemlig bevegelse eller forflytning. Dette sees klart med skipene, ved at skipet kan være et symbol for reise, enten åndelig eller fysisk. Kretstegnene, som gjerne blir kalt solkors eller hjul, viser i sin konkrete form til noe som forflytter seg, enten det er solen selv over himmelen eller en vogn med hjul. Dyr og mennesker som framstilles, er også ofte i en eller annen form for bevegelse. Fotsålene som er hugget i fjellet kan symbolisere noen på vandring (se figurer i appendiks 6). Østmo har foreslått at dyrehodene på skipsstevnene på helleristningsskipene er hestehoder (Østmo 1998). Han mener at dette kan være en lokal tilpasning av indoeuropeiske idéer omkring hesten, idéer som har blitt rekontekstualisert med deres tilknytning til båter i det nordiske området (op.cit. 91). Hesten og skipet ble symboler for det utbyttet mennene fikk ved å forflytte seg, i form av adgang til "...en verden preget av handel, krig, bronse og gull..." (Østmo 1998:90). Både hesten og skipet kan altså tolkes som symboler for forflytning, to symboler som kombineres på helleristningene. Indoeuropeisk ideologi knyttes dermed til symboler på helleristningene. Jeg har tidligere vist (kap. 6.8) til Prescotts analyse av bronsealderen i Sogn. Her la han vekt på indoeuropeisk og pastoral ideologi som tildels fikk innflytelse på samfunnene i periferien. Dette kan knyttes til mulige indoeuropeiske idéer omkring forflytning, hvis man godtar at "de indoeuropeiske materielle likheter" ikke bare skyldes diffusjon, men også migrasjon (Prescott & Walderhaug 1995). *Forflytning synes dermed å ha vært en viktig del av kosmologien, og det har også fått sitt uttrykk gjennom helleristningsmotivene.* Dette kan videre settes i sammenheng med et pastoralt habitus om forflytning, noe som jeg mener underbygges av at helleristningsmotivene innehar aspekter som forflytning og vandring. Forflytning og vandring er altså aspekter som kan gjenfinnes i kosmologien. Bradley har også hevdet at "...each of the carvings concentrated...ideas into an image that could be deployed in many different settings" (Bradley 1997:154).

Bradley mente altså at helleristningene lå langs naturlige ferdselsveier i terrenget. Det kunne gi alle som ferdet der muligheten for å tillegge ristningene mening. Å hindre noen tilgang, ville i praksis bety det samme som å gjøre forskjell. Slike forskjeller vil være med på å skape differensiering i gruppen. Det blir ofte postulert utfra analogier at religiøs og rituell kunnskap i bronsealder var forbeholdt enkelte spesialister som sjamaner e.l. (Johansen 1993, Kristiansen 1984). Jeg har framholdt at helleristningene er del av en religion og dens rituelle praksis. Det kan være riktig at den *rette kunnskapen* om helleristningenes betydning var forbeholdt noen få. Det behøver likevel ikke bety at også *tilgangen til feltene* var det.

Fredrik Barth har drøftet hvordan ulike religiøse systemer kan være helt ulike kunnskapsformidlere (Barth 1990). I Ny Guinea øker verdien av kunnskap jo færre som kjenner den, mens på Bali har den religiøse kunnskapen ingen verdi hvis ikke flest mulig får ta del i den. Mens det på Ny Guinea er selve ritualet som skal endre novisenes sosiale posisjon

(f.eks. gjennom initiasjonsritualer) og ikke kunnskapen rundt ritualene, er det om å gjøre for en guru på Bali å overføre så mye kunnskap som mulig til sine elever. Disse ulike kunnskapssystemene er knyttet til to ulike idealer. Det første går på at man ikke kan gi noe nedover, dvs. til de som har en lavere sosiale posisjon uten å tape ansikt. Anerkjennelse og rang uttrykkes på Ny Guinea gjennom verdifulle objekter, og i utvekslingen med andre kan en bare bytte til seg gjenstander med samme eller høyere "verdi". "Vinneren" er den som har de flotteste gjenstandene, som gjør at vedkommende ikke lenger har noen å bytte med, fordi det ikke finnes gjenstander som er høyere verdsatt. Vinneren er identisk med samfunnets religiøse leder. Denne står dermed i fare for ikke å kunne samhandle med noen, fordi det ville bety å gi fra seg noe nedover. Løsningen blir rituell; å ofre gjenstandene til høyere makter. Kunnskapen om ritualene gis ikke bort, men novisene får ta kroppslig del i det rituelle, og på den måten kjenne noe av kunnskapen på kroppen. I det andre systemet gir det derimot anseelse å gi nedover. Her er kunnskapen rekontekstualisert, ved at den gis videre gjennom ord, ikke handlinger. Derfor er også dette religiøse systemet mer ekspansivt, guruene kan reise langt for å lære opp andre.

Hvis kunnskapen om helleristningene og offerfunnene i sen-neolitikum/bronsealder er kontekstuel bestemt, og bare kan overføres gjennom praksis, hvorfor er det da så store likheter i de rituelle uttrykkene i Nord-Europa (se Larsson 1997)? Praksisen med ofring av visse gjenstander synes også lik. Det må bety at bronsealderens religion ikke var lukket. Det må ha vært et aspekt ved den som gjorde at flere fikk ta del i den rituelle kunnskapen, og bringe den videre. Kristiansen viser en mulig måte dette kan ha skjedd på. Eliter samhandlet i Nord-Europa i bronsealder, og gjennom varebytte og allianser ble også idéer utvekslet (Kristiansen 1984:86). Kontakten sørover ifra Telemark indikeres av bronsefunnene. Nystadfunnet fra offerfunnområdet i Skien har antagelig sin opprinnelse på Nord-Jylland, men enkelte av gjenstandene er også sjeldne i dansk sammenheng og vanligere på kontinentet (Bjørn 1934:51). Bjørn mener at flere av gjenstandene er fra et dansk støpeverksted på Jylland. Randlistøksen (C29179, fig. 14) fra offerfunnområdet er vanlig over hele Sør-Skandinavia (Johansen 1981:15, Vandkilde 1996b:107). Holkøksen (C21393, fig. 14) fra dette området kan være lokalt produsert, men har ellers sine likheter med økser fra Vestlandet og Sør-Trøndelag (Johansen 1981:22).

Materialet viser til kontakter, men man har liten kjennskap til hvordan gjenstandene kom til Telemark. Var det direkte "import", eller hadde gjenstandene vært gjennom mange ledd og store omveier? Kristiansen hevder at de kvinnelige gjenstandene kom med kvinner, siden kvinner kan ha vært byttemidler i allianseforhold (Kristiansen 1984:84). Noen gjenstander er sikkert produsert lokalt. Gjenstandene fra Nystad er nok importert, enten direkte eller via andre områder. Hvis det er "direkteimport", har noen fra Skien hatt kontakt med folk på Jylland, forøvrig et område med lite helleristninger (Malmer 1981). Men tilegnelsen av gjenstander behøver jo ikke ha foregått på Jylland.

Jeg vil hevde helleristningene viser at visuell kommunikasjon kan ha vært sentralt i overføringen av kunnskap som ble hentet ved kontakt med andre grupper, f.eks. på Jylland. Som hos guruene på Bali, var det viktig å dele sin kunnskap med andre, gjennom ord og bilder. Dette kan ha foregått på følgende måte: Enkelte grupper (kanskje representanter for en elite)

bytter varer og søker allianser med grupper i Sør-Skandinavia. Det har kanskje vært en forutsetning for et varebytte eller allianse at partene involveres i rituelle handlinger. Det har vært viktig å gi religiøs og rituell kunnskap, men også viktig å tilegne seg den. I denne relasjonen ville det overføres ideer begge veier. Nye ideer ble rekontekstualisert til den virkelighetsoppfatningen som de forskjellige partene hadde. På denne måten ville religiøse ideer spre seg, men ideene fikk endret innhold og uttrykk. I deler av det skandinaviske området, har man kanskje ønsket å dele kunnskapen med andre. Etter denne tankegangen kan helleristningene tolkes som et medium for kunnskapsformidling. Kunnskapen har blitt rekontekstualisert og visualisert gjennom billedlige uttrykk, symboler, som støtter opp om den eventuelle muntlige overføringen.

Det religiøse kunnskapssystemet i bronsealderen var på denne måten en blanding av de to som Barth har utledet. Det ene kunnskapssystemet representeres i bronsealder ved at kunnskapen formidles gjennom handlinger i en spesifikk kontekst, som f.eks. alliansebygging. Men kunnskapen spres, og i en annen kontekst deles kunnskapen igjen med andre. Kunnskapsformidlingen visualiseres gjennom helleristningene, og i helleristningene rekontekstualiseres nye idéer i møte med de gamle. Helleristninger fungerer på denne måten integrerende, fordi visualiseringen av kunnskap på bergflatene vil gi muligheter for at flere har tilgangen til kunnskapsmediet. Differensiering kan likevel skje ved at menneskene tillegger ristningene og plasseringen av dem ulik mening. En slik ulikhet kan også være der selv om alle er tilstede når rituelle handlinger utføres, fordi det er gjennom praksisen rundt ristningene at de gis mening av den enkelte eller av grupper mennesker. Meningen gis utifra ens egen eller gruppens virkelighetsoppfatning, en oppfatning som sannsynligvis vil være ulik for kvinne, mann, gammel og ung.

I ulike oppfatninger ligger det grobunn for konflikt, men det er ikke absolutt at det skal føre til konflikt. Det er slik jeg forstår Daniel Miller når han sier at ulike oppfatninger kan leve side om side, et perspektiv må ikke dominere over de andre (kap. 3.5). Konflikten ligger latent i fremmedgjøringsaspektet ved objektiveringen. Som jeg refererte til i kapittel 3, så vil fremmedgjøring kunne skje ved at middelet for objektivering kontrolleres av enkelte grupper. Menneskene forhindres fra det konsum eller bruk som kan føre til tilbakeegnelse. En spesiell oppfatning av helleristningenes meningsinnhold vil kunne dominere hvis middelet, selve helleristningsfeltene, har begrenset adgang. I følge teorien om objektivering, vil de som ikke får tilbakeegnet seg objektet, bli fremmedgjort og avmektiggjort. Men fremmedgjøring er ikke eneste mulighet, og det må ikke nødvendigvis gi seg utslag i et makt-hierarkisk system innad i gruppen, mellom grupper eller mellom kjønn slik det gjerne hevdes (f.eks. De Marrais et. al. 1996:19, Kristiansen 1984, 1986 og 1987, Larsson 1986, Mandt 1991:512). Derimot vil flere oppfatninger kunne leve side om side så lenge alle har tilgang til objektiveringens middelet. Objektivering er en evig overskridende prosess, en menneskelig væremåte for å unngå å bli fremmedgjort.

Helleristningene kan ha vært et viktig medium for objektivering. Gjennom praksis er dette mulig på flere måter. Selve huggingen kan være en prosess for utvendiggjøring, tilbakeegnelsen skjer ved de rituelle handlingene på stedet. Jeg har tidligere (kap. 5.10) vært inne på at et felt kan bli til over tid, et eller flere motiver blir hugget ved ulike anledninger. Men selv om et felt

er “ferdig” hugget, kan helleristningene virke på samme måte. De middelbare handlingene, ritualene, ved helleristningsfeltene er en praksis som i seg selv både virker utvendiggjørende og tilbakeegnende. Dette forutsetter at alle får tilgang til helleristningsfeltene. Jeg har også nevnt muligheten for at hvert felt var en gruppes felt. Dette kan bidra til forståelse av årsaken til den stilistiske ulikheten i utførelsen mellom de forskjellige feltene i Skien, en ulikhet som Marstrander mente var kronologisk bestemt. Hvis “hver gruppe, sitt felt” er en riktig antagelse, betyr det i alle tilfelle at det finnes en felles oppfatning av dette landskapet som viktig. Dette vil kunne være grunnlag for konflikt. I et pastoralt samfunn vil tilgangen til beite kunne være konfliktskapende (Prescott 1995a:134). En slik konflikt-årsak i bronsealder har også vært foreslått av for eksempel Ulf Bertilsson (1987) og David Vogt (1998). I en pastoral og agro-pastoral sammenheng vil dyreflokken ikke bare være den viktigste økonomiske kapitalen, men også den viktigste symbolske kapitalen. Det er mengden dyr som viser om mannen har hatt suksess. Jeg legger vekt på at den felles oppfatningen av dette landskapet som spesielt, tvertimot virket integrerende mellom grupper av mennesker. Landskapet var ikke spesielt bare på grunn av godt beite, men også ved at det kan ha hatt mytologisk og rituell hukommelse.

7.7 YNGRE BRONSEALDER: FELTET ENDRES

Ved overgangen til yngre bronsealder kan det spores flere endringer i Sør-Skandinavia. Korn dyrkingen synes å ha fått en større rolle enn tidligere, gravskikken ble endret fra ubrent til brent begravelse i løpet av periode III og IV, det bygges ikke lenger monumentale hauger og urner med de brente beina blir satt ned i eldre hauger eller røyser. Få gravgaver følger de døde, mens flere gjenstander blir ofret i yngre bronsealder (Kristiansen 1984:91) På kontinentet overtar Urnefelt-kulturen som et viktig område for europisk bronsealder etter Aunjetitz-kulturen (Jensen 1997:12; Vandkilde1996b:15). Den endrede grav- og offerskikken har sannsynligvis også sammenheng med endringer i den religiøse kosmologien, muligens med større vektlegging på kvinnelige guddommer. Johansen tolker den økende vekt på gjenstander knyttet til kvinner i yngre bronsealder som et uttrykk for fruktbarhetskult, som han mener også vises gjennom helleristningsmotivene (Johansen 1993:126 og 145). Samtidig er det en kontinuitet i ofringen av mannssaker gjennom hele sen-neolitikum/bronsealder (Jensen 1993:158). Endringene i overgangen mellom eldre og yngre bronsealder får virkninger i hele det sørskandinaviske området, noe som gir ringvirkninger også i Telemark. Endringene som skjer vil etter alt å dømme få betydning for relasjonene innad i gruppene, kanskje spesielt mellom kjønnene. Jeg skal nedenfor gjøre rede for hvordan dette kan ha skjedd. Det blir derfor sentralt å finne indikasjoner på om mulighetsbetingelsene for menn og kvinner er ulike, dvs. om de har forskjellige muligheter for objektivering gjennom materiell kultur eller eksterne former i yngre bronsealder.

7.8. MANNLIG OG KVINNELIG

Det er problematisk å forutsette at enkelte gjenstander har universell kjønnsmessig tilknytning. Selv om for eksempel øks = mann kan være riktig i mange kontekster, er det ikke dermed sagt at gjenstanden har en sosial betydning knyttet til forhold mellom kjønn. I arkeologien har det vært en diskusjon om hvorvidt gender-begrepet (gender som en sosial konstruksjon) kan brukes i studiet av forhistoriske samfunn (se Sørensen 1992). Sørensen viser at det i dansk bronsealderforskning har vært vanskelig å forholde seg til gender, selv om det har vært et

eksplisitt mål i enkelte studier. Årsaken er bl.a. at det er svært vanskelig å påvise sosialt kjønn uten å knytte det til biologiske forskjeller. Jeg har i denne avhandlingen lagt vekt på at materiell kultur inngår i ulike relasjoner og er med i den praksis som skaper kultur. Gjenstandenes rolle eller symbolske innhold er ikke gitt på forhånd, den skapes i og med handlingen. Deres meningsinnhold er dermed historisk spesifikt, på samme måte som gender antas å være (Sørensen 1992:35). Jeg velger å bruke uttrykket “forholdet mellom kjønn” framfor “gender-relasjon”. Gender-begrepet opprettholder en dualitet mellom natur og kultur ved å skille mellom biologisk og sosialt kjønn. Det er slike dikotomier jeg forsøker å unngå i denne avhandlingen.

Danske gravfunn kan være med på å indikere hva som er kvinnelige og mannlige gjenstander. Men gjenstandenes kjønnstilknytning må sees i relasjon til kontekst, og kan derfor endres. En øks i et offerfunn, kan ha en helt annen betydning enn øks i en grav. Gjenstanden behøver ikke i seg selv å ha et mannlige eller kvinnelige aspekt, betydningen får den i kontekst. Ritualer kan være en slik kontekst, og det kan derfor være av betydning å avklare hvem som kan ha deltatt i ritualene. I denne sammenhengen har jeg tatt for meg kategoriene gjenstander, helleristninger og gravrøyser i forhold til hverandre og til landskapet. Ved videre å knytte dette til den økonomiske basisen, vil det være mulig å se hvilken tilknytning kategoriene har til kjønn.

Økser blir ofte knyttet til menn. Det er tydelig i svensk-norsk stridsøkskultur (Kristiansen 1984:91, Malmer 1975), hvor stridsøksen (eller båtøksen) blir funnet i mannsgraver. Derimot finnes flintøkser (“arbeidsøkse”) i gravene til begge kjønn fra denne perioden. I sen-neolitikum er flintdolken vanlig i mannsgraver i Danmark, mens det fra periode I av bronsealderen er få gravfunn. Sverd, spyd og økser blir i denne perioden ofret. I periode II inneholder mannsgravene igjen sverd og økser (Kristiansen 1987:45). I periode III er det først og fremst sverdet som utmerker seg som typisk i mannsgravene (Asingh & Rasmussen 1989:80). I yngre bronsealder er forholdet mellom kjønn og gjenstandskategorier vanskeligere å bestemme. Normalt blir kategoriene fra eldre bronsealder overført til yngre bronsealder fordi det har vært vanskelig å kjønnsbestemme de brente gravene fra yngre bronsealder. Bente Draiby har gjennomgått graver fra perioden IV-V (Draiby 1989). I mannsgravene er rakekniv og pinsett vanligst i periode IV, i periode V kommer det en lanse i tillegg. Kvinnegravene inneholder parvise nåler eller ringer i periode IV, i periode V stangnåler, skivehodenåler og halsringer. Draiby kan se en klar utvikling mot flere kvinnegraver i yngre bronsealder. Dette betyr at gjenstander knyttet til kvinner både legges i graver og depoter, i større grad enn mannsaker (Draiby 1989:166).

Denne gjennomgangen viser at det særlig er problematisk å knytte økser til et bestemt kjønn utifra gravfunn. De øksene som er kategorisert som offerfunn i kapittel 5, er jo nettopp sett på som offerfunn fordi de ikke er kjent fra sikre graver. Jeg har tidligere vist at det i nærheten av helleristningene er et *offerfunnområde* (kap.6.1) med 4 økseofferfunn. I den romlige og sosiale kontekst som er vist over, mener jeg det er grunn til å hevde at den enkle skafthulløksen og randlistøksen fra sen-neolitikum/eldre bronsealder kan forstås som en gruppes offer. Dette fordi gruppen holder sammen i vandringen med husdyra. Det er likevel muligheter for at menn og kvinner tillegger offerhandlingen ulik mening. Menn kan i tråd med sitt “pastorale” habitus tillegge det en mannlige betydning -styrke, aggresjon, ekspansjon. Kvinnene kan også tillegge

øksene den samme betydningen, men likevel knytte den mer til gruppen som helhet, altså en sterkere grad av kollektiv tankegang.

Fra yngre bronsealder er det funnet en skaftfureøks av bergart og en bronsehølkøks fra periode V/VI i offerfunnområdet. Nystadfunnet herfra inneholder en rekke gjenstander som kan knyttes til kvinner, selv om enkelte også kan knyttes til begge kjønn. En gjenstand, kniven, skal være fra periode III, mens resten er datert til periode IV. Funnet består bl.a. av 2 halsringer, 4 fibularer og 1 hengekar, totalt 8 gjenstander. Nystadfunnet er uvanlig stort, og ble funnet under en stor stein i en ur. Det kan bety at det har vært flere episoder med nedleggelse i løpet av periode IV på dette stedet, det må ikke ha vært en enkelthendelse slik Øystein Johansen hevder gjelder alle bronseofferfunn (Johansen 1993:123). Det kan ha vært et *offersted* som har vært i bruk i periodene III og IV. Nystadfunnet har både romlig tilknytning til og distanse fra øksefunnene og helleristingene. Øksefunnområdet kan derfor i yngre bronsealder ha vært et *sted* som bare hadde betydning for menn. Mennene forsøkte å opprettholde en posisjon fra sen-neolitikum/eldre bronsealder ved å ofre på det samme stedet. Nedleggelse som tidligere kan ha blitt oppfattet som mannlige eller kollektive, kan i yngre bronsealder ha fått klarere og mer markert kjønnsmessig betydning.

Det blir som regel hevdet at de sørskandinaviske samfunnene i mellomneolitikum og sen-neolitikum/eldre bronsealder var mannsdominerte og ekspansive (Kristiansen 1986:154 og 1987, Prescott 1995a:137). Hva den økte frekvensen av kvinnelige offerfunn i yngre bronsealder betyr, kan være mer omdiskutert. Et nærliggende spørsmål blir hvem som har utført offerhandlingen? Det kan selvsagt ikke utelukkes at menn har ofret disse gjenstandene, og at gjenstanden på den måten har vært medium for mannlige objektivering også ved nedleggelsen, ikke bare ved eventuelt gavebytte med sørskandinaviske menn. De aller fleste offerfunn består av brukte gjenstander (se f.eks. Bjørn 1934, Kristiansen 1974:23). Det er vel nærliggende å tenke seg at kvinner har vært brukerne, og dermed nærliggende å tro at det var kvinner som ofret gjenstandene. De ble et middel for kvinnenes objektivering. Kvinnene ofret gjenstandene i en romlig sammenheng, men likevel distansert fra det som tidligere var knyttet til hele gruppen (helleristingene), og til det området som er knyttet til menn gjennom økseofrene i yngre bronsealder. Nærheten signaliserte at kvinnene knyttet seg til fortiden, samtidig som distansen viser til en nåtidig praksis. På denne måten kan landskapet ha fått en kraftfull virkning for agentene i dette feltet. Forskjellene eller forholdene mellom kjønnene fikk en romlig manifestering gjennom rituelle aktiviteter.

Åkerbruket fikk antagelig større betydning også i Skiensområdet yngre bronsealder, noe som kan sees ut fra de analyserte pollenprøvene. Dette kan ha ført til behov for større grad av arbeidsdeling. Prescott har i sin studie fra Sogn ment at det skjedde en romlig endring i de relasjonelle forholdene i løpet av bronsealder. Menneskene i gruppen ble mer knyttet til hverandre, og mer avhengige av hverandre innenfor et mindre geografisk område. Dette fikk betydning for arbeidsdeling og kjønnsrelasjoner (Prescott 1995a:141).

I et agro-pastoralt miljø som den historiske gården og som også bronsealderens økonomiske basis kan sammenliknes med, hadde kvinner og kanskje barn, ansvaret for gjeting og produksjon av sekundærprodukter. Kvinner på setra hadde også ansvar for fiske og sanking.

Mennene hadde ansvaret for åkerbruket og eventuell forsanking. Den viktigste økonomiske aktiviteten var likevel kvinners ansvar, fordi dyra var den viktigste kapitalen.

De generelle endringene og min egen tolkning av landskapsbruken i bronsealder (se fig. 18 og 19) gir etter min mening grunnlag for følgende hypotese: Kvinnene fortsatte å gjete dyra i beitelandskapet, i det landskapet som tidligere hadde vært en arena for hele gruppen og hvor helleristningene ligger. Helleristningene kan ha fått større betydning for kvinner enn for menn, som et utilsiktet resultat av at de overtok gjetingen alene. Mennene var kanskje mer engasjert med åkerbruket. Samtidig skjedde det antagelig en intensivering av kontaktene mellom grupper i ulike regioner i yngre bronsealder. Alliansbygging og varebytte har antagelig vært mennene sitt doméne, fra stridøksfasen og gjennom bronsealderen (Kristiansen 1984:85, 1986:154 og 173, Prescott 1995a:141). Helleristningenes betydning som media for objektivisering ble sannsynligvis opprettholdt, men nå for kvinnene i gruppen. Praksisen omkring ristningene kan også ha blitt endret etterhvert som kvinner tilla det sin mening utifra sin nye plass. På denne måten ville ristningene gjennom nåtidig praksis i yngre bronsealder, den rituelle handlingen i et kjent landskap, også være knyttet til fortiden. Deres betydning som integrerende for flere grupper kunne fortsatt opprettholdes, men nå med kvinner og barn som deltakere. Kvinner opprettholdt dermed kontakten med et medium for objektivisering som mennene kan ha fått mindre kontakt med. Helleristningene ble rekontekstualisert selv om de ikke ble fysisk flyttet. Den latente muligheten for fremmedgjøring kan også ha blitt realisert, ved at menn i mindre grad enn før vandret i det landskapet hvor helleristningene ligger. Mennene identifiserte seg kanskje mer med sine allians- eller varebyttepartnere. På denne måten ville mennene forsøke å objektivere seg gjennom andre relasjoner og annen materiell kultur (Glørstad 1997:14). Gjenstandene fra disse periodene viser jo at det har vært en utstrakt kontakt mellom Sør-Norge og Sør-Skandinavia. Mennenes habitus om forflytning og bevegelse i sen-neolitikum strukturerte fortsatt deres praksis i yngre bronsealder. Men siden mennene kanskje i liten grad var med på å gjete dyra, økte de sin kontakt med grupper i Sør-Skandinavia. I tråd med endringer i sørskandinaviske offerskikker, byttet de til seg gjenstander av den art Nystadfunnet består av. I Sør-Skandinavia ble disse gjenstandene ofret særlig i våtmarksområder, mens i Øst-Norge finnes de altså helst i ur. Offerpraksisen fikk dermed sitt lokale uttrykk, ved at ur ble foretrukket framfor våtmark når det gjelder de kvinnelige offergjenstandene.

Det er mulig, men ingen nødvendighet, at menn likevel hadde kontroll over et eventuelt produksjonsoverskudd. Et produksjonsoverskudd var nødvendig for å kunne bytte til seg f.eks. bronse. Produksjonsoverskuddet fra den agro-pastorale økonomien var produkter som neppe har vært brukt som byttmiddel sørover. Ull eller vevde tekstiler kan riktignok ha vært byttmidler. I Danmark er det funnet vevde tekstiler fra bronsealder, og Kristiansen antar dette har vært en viktig del av den økonomisk basisen for et spesielt område (Kristiansen 1979:172). Det har tidligere, innenfor tanken om kulturdualisme, blitt foreslått at de agrare produktene gikk innover i landet. Her byttet man til seg skinn, som igjen var byttmiddel mot bronse. Det er slett ikke utenkelig at skinn var et viktig byttmiddel. Jeg ser likevel ingen grunn til at mennesker i nedre Telemark var avhengig av en egen fangstbefolkning i innlandet for å skaffe slike produkter. En avhengighet den andre veien er heller ikke gitt siden det også ble drevet jordbruk i innlandet. Folk i sentrale strøk kunne selv gå på jakt for å skaffe seg de samme produkter, gjerne i skog og fjell i Nedre Telemark. Funn av spisser av eldre type ved

Fjellvatnet i Luksefjell kan indikere dette (se kap. 5.7. og fig. 15). Mannens habitus om forflytning gjaldt også fangsttradisjonen. Jakt er en sentral del av det historiske gårdsbruket, og noe av mannens gjøremål ved besøk på setra. Hvis skinn fra ville dyr har vært et byttemiddel ble menn enda mer distansert fra den pastorale produksjonen. Deres rolle og betydning på hjemmearenaen ble mindre, det var først og fremst i relasjon med andre grupper i Sør-Skandinavia at mennene fant sin plass.

7.9 KONKLUSJONER

Det var gjennom praksis, gjennom ulike typer handlinger, middelbare og umiddelbare, at gjenstandene, helleristningene og landskapet antagelig fikk sin sosiale betydning. I sen-neolitikum/eldre bronsealder har jeg lagt vekt på en samlet gruppe som i stor grad fulgte dyrene på beite. Dette medførte at helleristningene kan ha vært tilgjengelige for alle som beveget seg i beiteområdet. Sannsynligvis var dette beiteområdet samtidig i bruk av flere grupper. Landskapet kan derfor ha virket integrerende i denne perioden. Helleristningene har jeg foreslått som kunnskapsformidlere. Gjennom deres visualitet kan deler av kosmologien ha blitt videreført og spredd på en "effektiv" måte i deler av det skandinaviske området. Kunnskapen skulle deles, ikke holdes tilbake. Dette kan ha vært bakgrunnen for at landskapet i Skien ble oppfattet som spesielt, her lå det kunnskap som menneskene kunne ta del i gjennom praksis i landskapet. Denne praksisen var i så fall både økonomisk og rituell.

Samtidig ble det ofret gjenstander i randsonen av helleristningsområdet. Det kan derfor virke som det var viktig å ikke ofre i det samme området som helleristningene lå i. Ofrene kan ha vært kjønnsrelaterte allerede i sen-neolitikum/eldre bronsealder, da det bare er mannlige offergjenstander her. Jeg la likevel vekt på at gruppen holdt sammen, og at ofringene på den måten hadde betydning for hele gruppen. Ulike meninger bak ofringene kunne likevel bli tillagt handlingen.

I yngre bronsealder er det sannsynlig at ulike media for objektivering ble rekontekstualisert. Det hadde sin bakgrunn i økonomiske og religiøse endringer, endringer som kom fra det sørskandinaviske området og fikk sin form i nedre Telemark. Endringene kan ha ført til endrede relasjoner innad i gruppene, kanskje spesielt mellom kjønn. En latent mulighet for forskjell i forholdet mellom kjønn kan dermed i bronsealderens periode IV-V ha fått virkning. Jeg har argumentert for at helleristningene ble et kvinnelig medium i yngre bronsealder som et resultat av økonomisk endring. Kvinner opprettholdt kanskje helleristningene som et medium, mens mennene nå ikke hadde den samme kontakten med ristningslandskapet. Menn kan ha intensivert sine relasjoner med grupper i Sør-Skandinavia, og dermed funnet sine egne områder eller midler for objektivering. Samtidig synes mennene å ha opprettholdt skikken med å ofre i det samme området som i perioden før. Kvinnene benyttet seg av et nytt offersted. Dette lå i tilknytning til helleristningene og det gamle offerstedet, men likevel i distanse fra det. Rommet kan på den måten ha blitt brukt for å vise avstand og nærhet, noe som kan vise binding både til fortidige og nåtidige forhold. Praksisen kunne derfor ha ført til en større grad av kjønnsdikotomisering i yngre bronsealder.

Jeg har vist at rommet kan ha vært fylt av ulike meninger gitt av mennesker. Meningene kan ha forandret seg over tid, samtidig som landskapet hadde hukommelse, som også gikk på sosiale

relasjoner. Det ovenstående viser også at gjenstandenes, helleristningenes og landskapets mening ikke var gitt på forhånd, de gis mening gjennom praksis i en historisk bestemt situasjon, som igjen var strukturert av forholdet mellom habitus og felt. Praksisen kan ha forandret seg, men også meningen rundt praksisen kan ha forandret seg, fordi det hele tiden var en dialektikk mellom de middelbare og de umiddelbare handlingene, mellom hensikt og handling. De middelbare handlingene ble forstått ved de umiddelbare. Det var en forskjell mellom teori og praksis, mellom hensikt og handling.

Gjenstander, helleristninger og landskap kan på denne måten forstås som multivokale, de inneholdt flere lag av mening. Tanken om at de samme gjenstandene kan bety flere ting, åpner for et mer dynamisk syn på bronsealderens samfunn. På samme måte som jeg tror menneskene i forhistorien var dynamiske i sitt forhold til det materielle.

8.0 ANDRE DELER AV TELEMARK

I dette kapitlet skal andre områder i Telemark belyses for å se om mønsteret fra Skiensområdet har gyldighet for større områder. Dette vil bli en ren kartografisk analyse, og altså ingen visuell landskapsanalyse. Det vil heller ikke bli tatt hensyn til kvartærgeologi, men enkelte pollenprøver vil bli gjengitt. Jeg starter lengst nord i fylket, i Tinn kommune (se fig. 2). Denne kommunen vil bli forholdsvis grundig gjennomgått fordi den er viktig i forhold til min tidligere kritikk av ideen om kulturdualisme. Deretter går ferden sørover til Heddal, før jeg starter nord for Skien og fortsetter oppover langs Norsjø til Sauherad og Bø.

8.1. TINN KOMMUNE

Tinn er en innlandskommune, med dype daler og høye fjell. Deler av Hardangerviddas sørøstlige del tilhører denne kommunen. Herfra er det gjort en rekke boplassfunn. Disse ble gjort ved registreringer i forbindelse med vassdragsregulering, særlig omkring Kalhovdfjorden og Mårvann (se Gustafson 1978 for en fullstendig oversikt). Funnene viser bruk av høyfjellet igjennom hele forhistorien. Særlig har områdene omkring Graveide og Stegaros blitt benyttet (fig. 20). Ved Stegaros har det vært utgravninger i hellere og tufter. Spesiell interesse har helleren med kulturlag fra sen-neolitikum/bronsealder (se også kap 5.7). Blant tuftene er det også stolpehus, med dateringer til førromersk jernalder og romertid (Gustafson 1978:98). Det er et gjennomgående trekk ved boplassene på Hardangervidda at hellere blir tatt i bruk og huskonstruksjoner bygd i sen-neolitikum/bronsealder, mens det i tidligere perioder bare var åpne boplasser (Indrelid 1994:269). Dette sammenfaller også med økt bruk av hellere i lavlandet i den samme perioden.

Stegaros og Graveide har nok vært særlig attraktive pga. gode muligheter for fangst av rein. Ved gravningene på Stegaros ble det funnet mye reinsdyrbein, og begge plassene ligger ved reinsdyrtrekk. Men er det bare reinfangst som har hatt betydning på dette stedet? Her er det også gode muligheter for fiske. I begge områdene har det vært setre i historisk tid. Svein Indrelid antar at et *område* for boplasser på Hardangervidda ble bestemt utifra muligheter for fangst av rein, men at den nærmere *plasseringen av boplassen* i området ble bestemt av beitemuligheter, fiskeplasser, muligheter for sanking og tilgang til brennved (Indrelid 1994:271). Jeg skal nedenfor se nærmere på dette.

Funn i høyfjellet.

Jeg har i kapittel 5.7 om de flateretusjerte spissene, omtalt helleren med kulturlag fra sen-neolitikum/bronsealder ved Stegaros. I tillegg er det funnet flere flateretusjerte spisser ved registreringene i området (se fig. 13 og fig. 20). Det er kanskje overraskende at her, på høyfjellet og ca. 1100 moh. har blitt funnet en enkel skafthulløks, i strandlinja til Mårvatn (appendiks 1, C27778). Øksen er hel, og nærheten til vann gir grunnlag for å tolke den som et offerfunn. Funnstedet er på motsatt side av sundet for de utgravde boplassene ved Stegaros, men det er ikke langt over sunn det her. Dette funnet kan underbygge det jeg tidligere har framholdt, nemlig at enkle skafthulløkser også kan være boplassoffer eller offer/grav tilknyttet boplasser. I Telemark er det funnet enkle skafthulløkser også i andre høyfjellsområder, som ved Møsvatn (appendiks 1), slik at funnet fra Stegaros er ikke unikt.

Fra Stegaros er det også funnet en flateretusjert dolk (se fig. 8 og diskusjon i kap.5.3 om denne). På Graveide er det funnet en skaftdel til en dolk, C34199a, og 3 oddbiter fra spyd eller dolk (C34125 og C34119b og c). Funnene av dolken, de mulige dolkfragmentene og skafthulløksen antyder et funnbilde som i de beste jordbruksstrøkene nedover i Telemark.

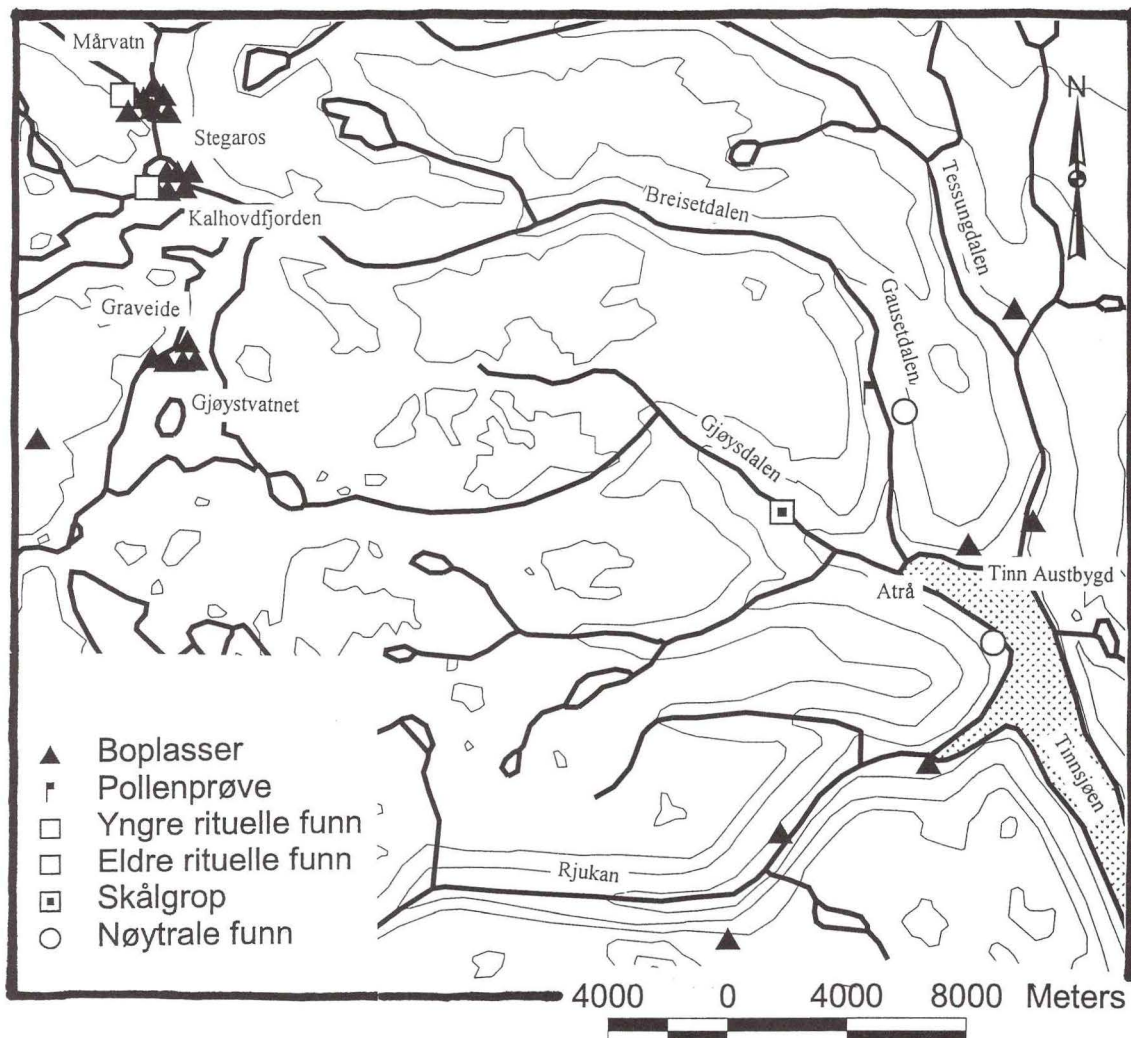

Fig. 20 Funn og funnfordeling, Tinn.

Funn i dalbygdene

Det er flere daler fra Atrå og Tinn Austbygd som fører inn mot høyfjellet her. Gausetdalen/Breisetdalen går opp fra Atrå til Kalhovdfjorden og boplassen på Stegaros. Gjøystdalen har tilknytning til Gjøystvatnet og dermed boplassen på Graveide. Tessungdalen går fra Tinn Austbygd og opp til vidda.

I Tessungdalen er det funnet to ildflint sammen (fig. 10, C 19399-19400), som er tolket som offerfunn. I Gausetdalen er det funnet en flintøks fra sen-neolitikum (fig.7, C19349). Fra Åsen, like nord for dette funnstedet er det tatt ut en pollenprøve som viser korn fra 1385 +/-115 f. kr. Smalkjempe er representert først noe senere, i yngre bronsealder (Mikkelsen 1989:265 og pollendiagram s.412). Noe underlig er det at beiteindikatoren er så sen. Prøven viser likevel noe som er viktig, nemlig at kornpollen er representert tidligere enn i Skien. Mengden pollen er også den samme. *Jordbruket kan derfor ikke sies å være kvantitativt eller kvalitativt forskjellig fra Skien.*

En steinblokk med skålgroper ligger i Gjøystdalen. Videre er det i Tinn funnet totalt 8 enkle skafthulløkser, og alle er hele. En nakkebøyd stridsøks er funnet under oppbrytning av åker i Gøyenes ved Tinnsjøen (fig.3, C22388).

Fjell og dal

Stegaros og Graveide har altså vært setre helt fram til nyere tid, og i historisk tid er det tilknytning mellom dalbygdene i Tinn og disse områdene (Gustafson 1978:113). Lil Gustafson har diskutert om det har vært den samme tilknytningen mellom dalbygdene og fjellet også i forhistorien. Hun mener det kan ha vært det, men at holdepunktene for å fastslå det er for få (op.cit.:122). Bronsealderfunnene viser til bosetning i sen-neolitikum/bronsealder i dalen, det samme antyder pollenprøven. Det er også funn fra eldre og yngre jernalder i dalbygdene (Gustafson 1978:112-113). Dalene fra Atrå og Tinn Austbygd er naturlig bevegelseslinjer fra dal til høyfjell. Hvis man ikke forutsetter at det lever bønder i dalen og jeger /fiskere i høyfjellet, er det etter min mening mest som taler for at det var de samme menneskene som bodde i dalbygdene som brukte det nærmestliggende fjellområdet.

Et område som har egnet seg som beite i historisk tid på fjellet, har sannsynligvis ikke vært dårligere i sen-neolitikum/bronsealder. Ifølge Svein Indrelid har tregrensen vært høyere før, noe som kan bety at de lavereliggende dalførene av vidda ikke ble brukt som beite i denne perioden. Beiteene inne på vidda ble kanskje derfor foretrukket (Indrelid 1994:265). Det kan kanskje være bakgrunnen for den sene beiteindikatoren i pollenprøven fra dalen. Det er derfor grunnlag for å tro at Stegaros har vært et område som også er brukt til beite langt bakover i tid. Pollenprøver fra andre deler av Hardangervidda viser at vidda ble benyttet til beite allerede i bronsealderen (op.cit.:267).

Skålgropsteinen i Tinn ligger noen meter sør for et lite område som har navnet Beiteflaten (ØK-kart BQ 047-5-3). Dette indikerer ihvertfall at stedet idag blir oppfattet som et godt beitelandskap. Felt med skålgroper sammenfaller også med gode beiteområder andre steder i Sør-Norge (Indrelid 1994:309, Innselset 1995:76 og 108). Flyttblokken med skålgropene i Tinn ligger langs veien som går til setrene oppover i Gjøystdalen og til Gjøystvatnet. Ved dette

vannet ligger boplassen og setra Graveide, hvor det bl.a. er funnet en flateretusjert spiss og deler av dolker eller spyd. Skålgropene kan ha hatt betydning både ved at de ligger i et godt beiteområde, men også ved at de ligger ved en ferdselvei fra dal til fjell, langs veien dyr og mennesker fulgte til sommerbeitet. En slik sammenheng er også antydning av Indrelid (1994:309) i forbindelse med skålgropene i Sørfjorden, innerst i Hardangerfjorden.

8.2 KULTURDUALISME?

Det jeg har presentert ovenfor viser flere ting. På høyfjellet finnes det gjenstander som blir funnet i dalbygdene og i Skiensområdet. Jeg argumenterte for at i Skien var husdyrhold viktig på bakgrunn av forholdet mellom de ulike funnkategorier, pollenprøver, kvartærgeologi og analogier. I Tinn har jeg ikke foretatt samme grundige mikro-analyse. Men de funntyper som i Skien knyttes til jordbruk, finnes både i dalen og fjellet i Tinn. Pollenprøven fra Tinn inneholdt også korn. Flateretusjerte pilespisser finnes i høyfjellet, men også i fjellområder som ligger i nærheten av Skien (f.eks. Luksefjell). Det som skiller Tinn fra Skien, er fraværet av bronse og andre helleristningsfigurer enn skålgroper.

Det er usikkert om fraværet av bronsegjenstander er det samme som at bronse og bronsesjøping ikke var en del av den materielle kulturen også i innlandet. Flere funn av bronsesmelting i "perifere" områder i andre deler av landet tyder på kjennskap til støpeteknikken. Dette gjelder boplasser/hellere som Ruskeneset, Skrivarhelleren og Urutlekråi (Prescott 1991, 1995a og b), men også i andre områder (Sognnes 1993:182). Prescott (1999) knytter bronsesmelting og støping til rituelle aktiviteter. Ideer omkring bronsemetallet synes derfor å være en del av kosmologien også i slike områder, selv om man ikke finner bronsegjenstander.

Etter gjennomgangen av referansematerialet sitter jeg igjen med en klar formening om at grunnlaget for ideen om kulturdualisme er svakt. Funn av enkle skafthulløkser og andre bergartsøkser, flintøkser, flintsigder og skålgroper i Tinn viser likhet med Skiensområdet. Dette antyder at menneskene begge steder hadde tilknytning til jordbruk. Jordbruk med vekt på husdyrhold er representert begge steder, og det er kontinuitet i bruk av områder som også er egnet for beite. Flateretusjerte spisser som finnes i høyfjellet ble også funnet i Luksefjell ved Skien, et område som har vært seterområder for Skien (Gjerpen) i historisk tid.

De enkle skafthulløksene, ildflintofferfunnet og skålgropene viser et sammenfallende rituell uttrykk med Skiensområdet. I Skien er det riktignok flere figurer på ristningene, men figurer og skålgroper opptrer både samlet og hver for seg der.

Sammenfattet mener jeg det ovenstående klart indikerer likheter i rituelle uttrykk og økonomi i Tinn og Skien, i periferi og sentrum. Offerskikk og skålgroper viser at sentrum og periferi delte en kosmologi, som også innebærer vektlegging på husdyrhold. Et antatt habitus om vandring, forflytning med dyra kan dermed også ha vært gjeldende for menneskene i Tinn.¹ Tinn skiller seg altså fra Skien ved fraværet av bronsegjenstander og andre figurer på helleristningene enn skålgroper. Dette mener jeg likevel ikke skygger over alle likhetene, likheter som kan ha hatt

¹ Tinn er som nevnt ikke ØK-registrert, slik at eventuelle bronsealderrøyser herfra er ikke med i denne avhandlingen .

sitt grunnlag i felles kosmologi. Ulikhetene kan skyldes mekanismer som har med interaksjon mellom sentrum og periferi å gjøre (se Prescott 1995b:184-185). Men det har også med at menneskenes handlinger i Tinn, selvfølgelig også der var et resultat av dialektikken mellom felt og habitus. For at handlinger skal være forståelig for menneskene må de være i samsvar med habitus, selv om det er faktorer i feltet som påvirker og endrer utenfra. Derfor får sen-neolitikum/bronsealder i Tinn et lokalt uttrykk, som både viser likheter og ulikheter med Skien.

8.3. HEDDAL

Heddal er en stor innlandskommune, men jeg vil her konsentrere meg om områder ved Heddalsvannet og elven Heddøla i nordenden av dette. Det er her funnene ligger konsentrert (fig. 21). Heller ikke Heddal er ØK-registrert, slik at mulige gravrøyser er ikke med her. Helleristningen på Hustveit (se appendiks 3) ligger i dalsiden V for elva. På Hustveit er det også funnet en hel enkel skafthulløks (appendisk 1, C27224). På andre siden av dalen for helleristningen er to flintøkser fra sen-neolitikum (C30272-3) funnet på samme gård. De er ikke oppgitt å være funnet sammen, men ble i sin tid solgt samlet til en oppkjøper (Ab 1902:351). Jeg har i kapittel 5.2 tolket dette som et rituellet funn. Ikke så langt unna disse er det funnet en hel enkel skafthulløks i en bekk, et klart offerfunn (appendiks 1, C12747). I nærheten er det også funnet en hel flintdolk, tolket som et rituellet funn (fig. 8, TGM 3415), og en enkel skafthulløks (appendiks 1, C37767) i sekundært leie. Funnenes nærhet til hverandre og at de alle er tolket som klare offerfunn antyder et offerområde som i Skien. Offerområdet i Heddal synes likevel bare å ha vært i bruk i sen-neolitikum/eldre bronsealder.

Pollenprøven fra Solberg tjern like ved disse offerfunnene viser både pollen av bygg og smalkjempe fra sen-neolitikum og mer eller mindre kontinuerlig framover i bronsealder (Mikkelsen 1989:262 og pollendiagram s. 398). Her har det gått beitedyr, og korn har enten blitt dyrket inntil prøvestedet eller kornpollen har spredd seg med dyr eller mennesker (se kap. 6.3).

Bronseofferfunnet fra periode V med hengekar og kupa (fig. 14, C5150) er funnet i en ur slik som Nystadfunnet fra Skien, og begge inneholder gjenstander som kan knyttes til kvinner.

De øvrige funnene fra Heddal ligger spredt. Det er mange enkle skafthulløkser, og de ligger i periferien i forhold til helleristningen og bronseofferfunnet, på samme måte som i Skien. Det samme gjelder den eneste sikre boplassindikatoren, en flintsigd (fig. 9, C32196). Et spesielt og sjeldent funn er den rombiske øksa (fig. 5, C13390) fra yngre bronsealder. Den er funnet i tilknytning til et seterområde, noe som indikerer at dagens seterområder har blitt brukt i yngre bronsealder.

Bortsett fra flintsigden og den rombiske øksen (nøytral), er alle funnene tolket som rituelle funn. Det er sannsynlig at flere av disse har tilknytning til boplasser, men det kan likevel sees et visst mønster. Bronseofferfunnet og helleristningen ligger adskilt fra hverandre og fra det mulige offerfunnområdet. Det at et offer med kvinnelige gjenstander fra per. IV legges i et annet område enn helleristningen og øksene fra sen-neolitikum/eldre bronsealder, viser et liknende mønster som i Skien. Dette kan antyde at mulig endret forhold mellom kjønn i yngre bronsealder også får sitt uttrykk i bruken av landskapet i Heddal.

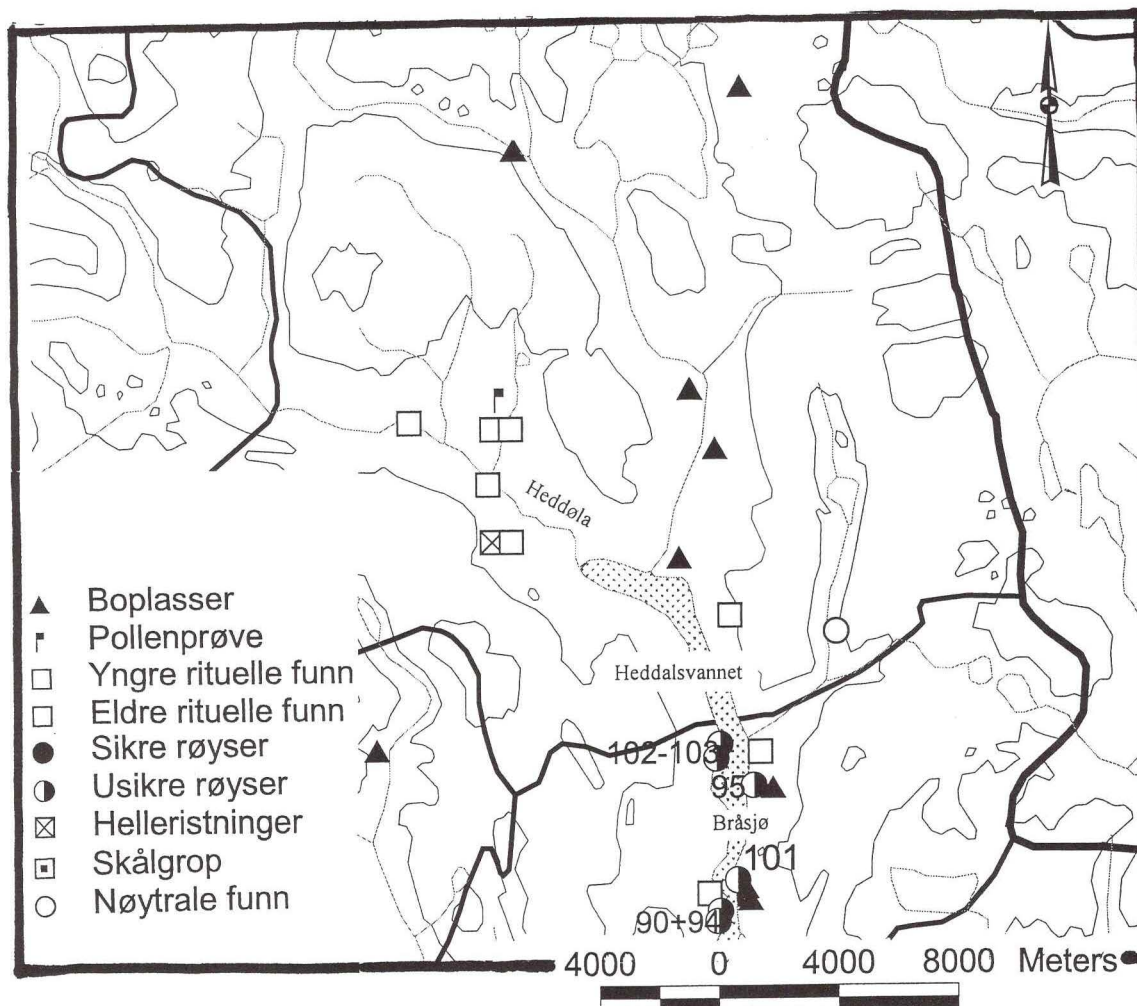

Fig. 21. Funn og funnfordeling i Heddal

8.4. LANGS NORSJØ

I dette kapitlet beskrives det enkelte områder med funnkonsentrasjoner som ligger langsseter Norsjø. Jeg begynner lengst sør i Norsjø og beveger meg nordover. Områdene har bokstavnavn som henviser til området på kart.

Område A:

Ved helleristningslokaliteten på Tinholt (appendiks 3 og fig.22) er det ingen gjenstandsfunn. Det er registrert 5 røyslokaliteter i nærheten, med usikre bronsealderrøys (nr. 80/81 og 70-71-72). Helleristningen kan altså ligge i et bosetningsområde hvis røysene oppfattes som bosetningsindikatorer. I Skien viste jeg at røysene antagelig ikke ligger i umiddelbar tilknytning til en boplass, men at de ligger i et bosetningsområde. Dessuten kunne røysene også inneha

mening i forhold til ferdselsveier. Det er sannsynlig at røysene ved vannet her i område A også har en slik mening, særlig siden de ligger på et sted hvor Norsjø smalner. Røysene kan altså både indikere bosetning og være knyttet til en ferdselsåre. Område A følger likevel ikke mønsteret fra Skien, ettersom ristningen ligger i tilknytning til mulig bosetning og ved at området mangler offerfunn. Likevel,- slutningene er usikre da ingen av røysene er bestemt som sikre bronsealder-røysar.

Område B:

Romnes ligger i gamle Holla prestegjeld. Fra Holla foreligger det et bronsefunn fra periode VI, antagelig en wendelring (fig. 14, C9312). Det er ikke kjent hvilken gård denne kommer fra. På eiendommen til Romnes gård ligger en helleristningslokalitet (fig 22 og appendiks 3). Fra denne gården er det også en ildflint (fig. 10, TGM1932). Fra det som en gang het Romnes sogn er det funnet to hele enkle skafthulløkser (appendiks 1, C7070-71). Det er ikke kjent om skafthulløksene er funnet sammen, og heller ikke hvilken gård de er funnet på. Flere gravrøyslokaliteter ligger på begge sider av Norsjø her (appendiks 2, på vestsiden: nr.77-79, på østsiden: nr.35-37), men alle røysene er usikre som bronsealder-røysar.

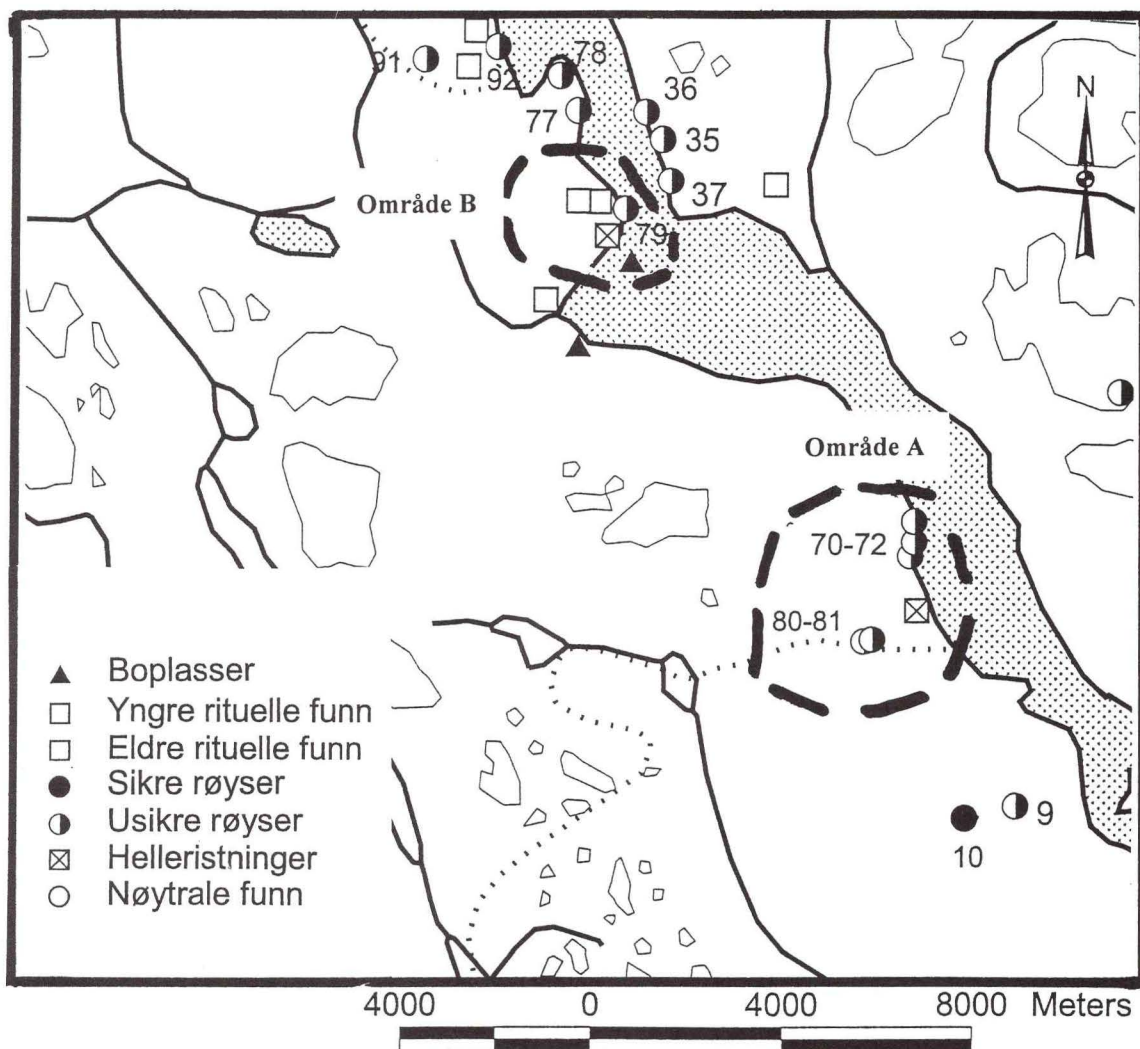

Fig. 22. Funn og funnfordeling, område A og B.

Ildflinten indikerer en boplass som ikke ligger langt unna helleristningslokaliteten. Gravrøysene indikerer også bosetning, men det er usikkert om røysene er fra bronsealder. Gravrøysene har tilknytning til en ferdselsåren Norsjø, og også her ligger de på et sted langs sjøen hvor det er en trang passasje. Område B synes å være et bosetningsområde utifra gravrøysene og ildflinten. Men både helleristningen og skafthulløksene er rituelle funn, og usikkerheten med røysenes alder gjør området vanskelig å kategorisere.

Område C:

Innenfor dette området (fig. 23) ligger det på vestsiden av Norsjø 2 gravrøyslokaliteter (appendiks 2, nr. 91 og 92) med usikre bronsealder røys. Like ved nr. 91 er det funnet en holkøks fra periode III (fig. 14, C3336). Denne ble funnet i en røys, men det er uklart om det dreier seg om en gravrøys. Holkøkser finnes både i graver og som offerfunn (se kap 5.8). Videre er det på samme gården funnet en flintsigd (fig. 9, C3238). Den skal være funnet sammen med en lignende, men denne har gått tapt. Jeg har tolket sigden som del av et offerfunn, i og med at det skal ha vært to sammen. Til slutt er det innenfor dette området to lokaliteter med skålgroper (appendiks 3, ID 016089-90). På motsatt side av Norsjø, ligger det flere gravrøyslokaliteter (appendiks 2, nr. 89, 97, 98, 99, 100).

Bildet her er heller ikke entydig. Gravrøys er tidligere blitt sett på som indikasjon for et bosetningsområde. Hvis holkøksen er et offerfunn, motsier det antagelsen om at bronseofferfunn ikke ligger i bosetningsområder. Men i og med at det her ligger flere gravrøys, kan disse underbygge at holkøksen faktisk er fra en gravrøys. På den annen side er alle røysene av usikker type. Sigden ble tolket som et rituelt funn, og skålgropene ser jeg på som rituelle uttrykk. Område C kan etter dette tolkes som et bosetningsområde, men dette er bygget på flere usikre tolkninger, ikke minst tidsbestemmelsene av gravrøysene.

8.5. SAUHERAD

I nordenden av Norsjø ligger Sauherad kommune. Her skal jeg se på følgende område (fig. 23):

Område D:

I område D er det ingen funn fra yngre bronsealder. Den nordlige delen av området preges av bosetningsindikatorer: et fragment av en skafthulløks (appendiks 1, C28293), to fragmenter av flintdolker (fig. 8, C7551, C11499), to flintsigder (fig. 9, C7549 og C25161) og en spiss (fig. 13, C7550). Herfra kommer det også et rituelt funn, nemlig en hel enkel skafthulløks (appendiks 1, C7694). Det ligger ingen gravrøys her, de nærmeste røysene finnes sørvest for området (se fig. 23, nr. 88, 104/105). Sør for området med bosetningsindikatorer er det et område med bare rituelle funn. Det dreier seg om 4 enkeltfunn av hele enkle skafthulløkser (appendiks 1, C27634, C35293, C6709 og C20255).

Nord for den stiplede avgrensningen av område D på figur 23, er det funnet en randlistøks fra sen-neolitikum II som er tolket som et rituelt funn (fig. 14, C7977). Bronsefunnet ligger "for seg selv", uten andre funn i nærheten, på samme måte som Nystadfunnet fra Skien. Forskjellen er tidsspennet mellom de to nedleggelsene, - ca. 1000 år. De 4 enkle skafthulløksene kan indikere et offerfunnområde. Dette er dog noe usikkert, fordi ingen andre gjenstandstyper er representert her. Et offerfunnområde bør inneha flere gjenstandstyper, så det kan hende disse 4

enkle skafthulløksene er rituelle funn fra boplasser eller tilknyttet boplasser. Det betyr isåfall at hele dette området først og fremst er et bosetningsområde, og hvor det eneste offerfunnet har distanse til bosetningen.

Fra Sauherad foreligger det ytterligere et bronsefunn. To spydspisser fra periode II/III er funnet sammen i våt kontekst øst for område D (fig. 14, C12297-98). Dette funnet understøtter tendensen til at bronseofferfunnene ikke ligger i bosetningsområder.

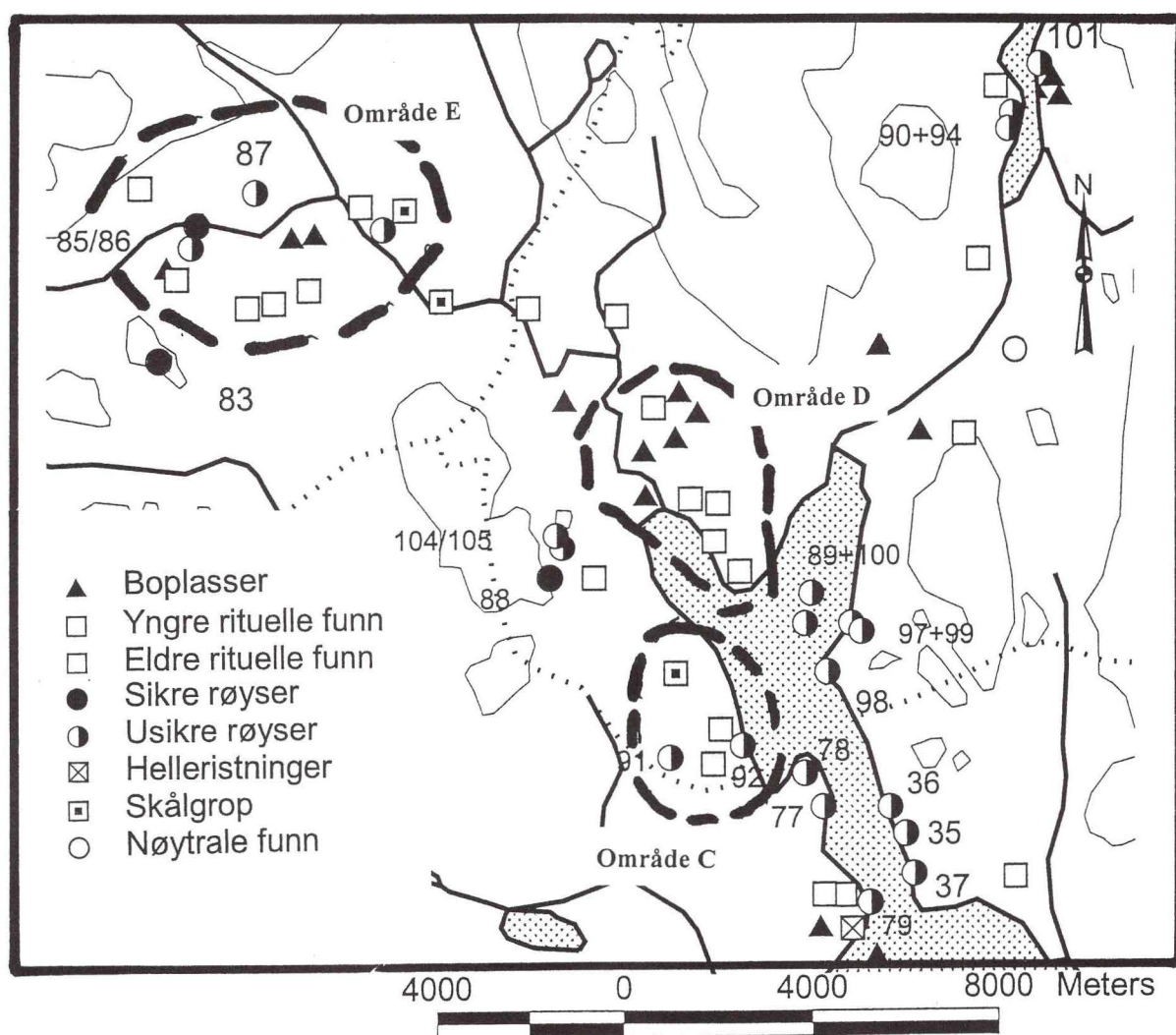

Fig. 23. Funn og funnfordeling i områdene C, D, E

8.6. BØ

Område E:

Her ser man også at de funnene skiller seg ut i to ulike områder, et bosetningsområde og et offerfunnområde (fig.23). Boplassindikatorene ligger også her i nord. Det dreier seg om 4 gravrøyslokaliteter (appendiks 1, nr. 84, 85, 86 og 87), og hvor det på lokalitet 85 er en sikker bronsealderrøys. Av gjenstandsfunn som tilsier bosetning er det en del av en flintdolk (fig. 8, C33209) og en spiss (fig. 13, TGM 3059). Videre kommer det herfra en hel skafthulløks (appendiks 1, i privat eie), to flintdolker (fig. 8, C11981-2) og to flintsigder funnet sammen (fig. 9, C15378-9). Det er usikkert om flintdolkene er funnet sammen. Den ene er hel mens den andre bare er en odd, slik at her er det både en rituell dolk og en sikker bosetningsindikator. Men som tidligere nevnt kan flintsigdene også indikere bosetning, selv om det er et rituelt funn. Innenfor det samme området er det to skålgroplokaliteter. Den ene skålgropsteinen er forsvunnet (appendiks 3), men lå i følge registreringen på gården Ågetveit. Røysene og bosetningsindikatorene indikerer dermed et bosetningsområde, og det kan se ut som om skålgropene også her har tilknytning til et bosetningsområde, som i område C.

Sør for bosetningsindikatorene ligger det flere rituelle funn. Blant disse er det to bronsefunn; en holkøks fra per. IV (fig. 14, C19147) og en randlistøks fra per. II (fig. 14, C18795). I tillegg er det funnet to hele flintdolker (fig. 8, C7389, C16744) og en hel enkel skafthulløks (appendiks 1, C25893). I område E synes altså de rituelle funnene å ligge utenfor og i randsonen av et mulig bosetningsområde, på samme måte som vi har sett flere andre steder.

8.7. EIDANGER

Det siste område som skal presenteres ligger sør for Skien (fig. 24). Her i Eidanger er det funnet to rituelle bronsefunn, nemlig 2 halsringer (fig. 14, C27060) fra bronsealderens periode V og et sverd (fig. 14, C26788) fra periode IV. Fra nærområdet til disse kommer det ytterligere to rituelle funn med 1 enkel skafthulløks i hver.

Sørøst for dette som kan kalles et offerfunnområde finnes spor etter bosetning, langs Eidangerfjorden og Langangsfjorden. Her er det funnet 7 flintdolker som er tolket som indikatorer for bosetning (fig. 8, B6322, C23660a, C24552a-b, C30890, C29523 og C 24713). Videre er det funnet 3 overflateretusjerte spisser (fig. 13, C25954, C30890, C 29565) og 2 ildflint (fig. 10, C27815, C27122) Alle disse bosetningsindikatorene ligger i et område med røys (appendiks 2, nr. 48, 47, 38, 46, 45, 42-44, 40, 41, 39). På røyslokalitetene 45 og 44 er det sikre bronsealderrøys. I Eidanger er altså gravrøysene knyttet til boplasspor som i Skiensområdet. En skålgropstein (appendiks 3) med 4 skålgroper er det også i området. Selv om det er nærhet mellom boplasssporene og skålgropene, er de likevel romlig adskilt (jmf. områdene C og F). Vi ser av figur 24 at i Eidanger ligger de rituelle funnene samlet utenfor et større bosetningsområde.

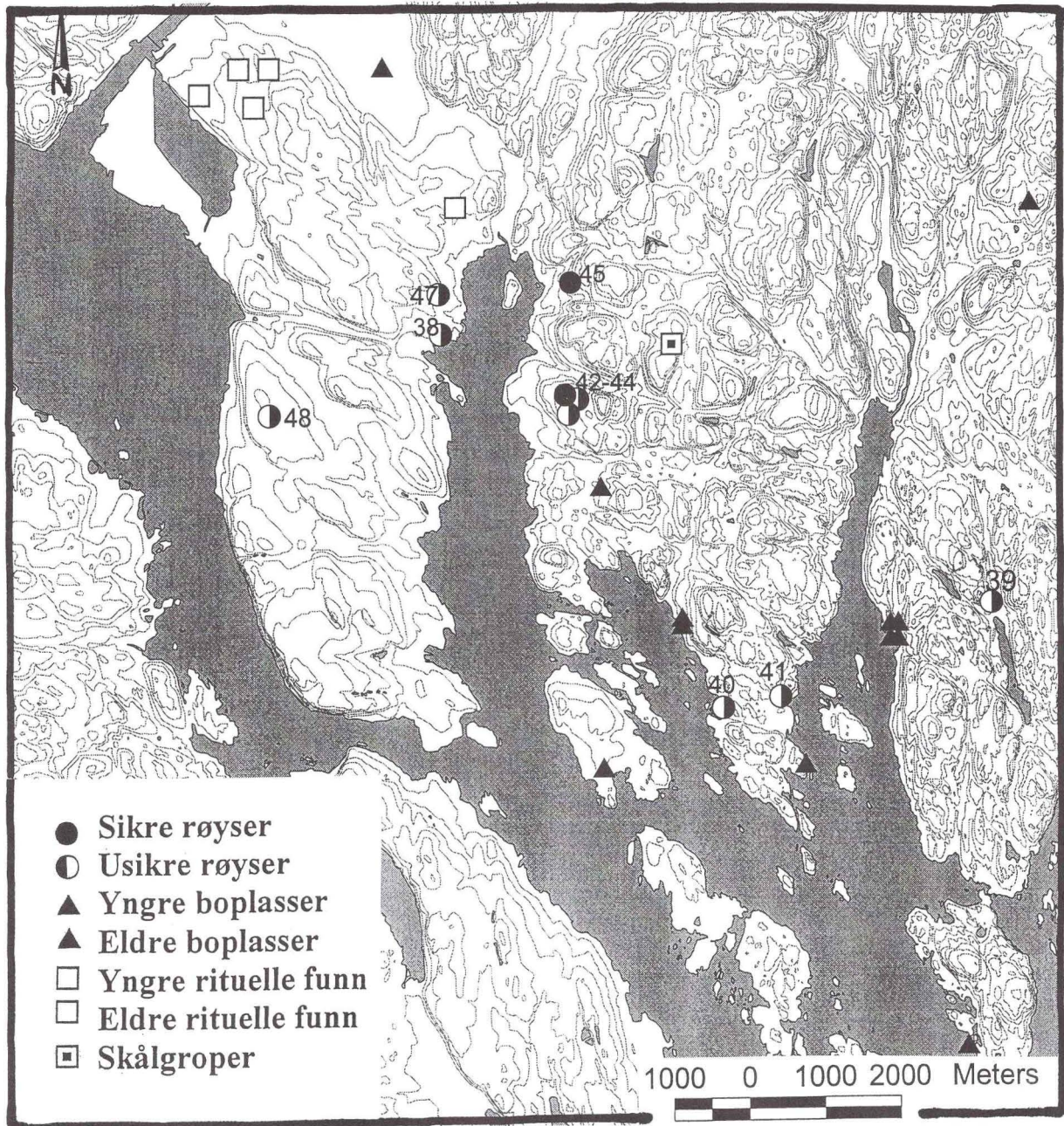

Fig. 24. Funn og funnfordeling, Eidanger.

8.8 SAMMENFATNING, Telemark

I det foregående er andre områder av Telemark gjennomgått. Jeg skal her gi en samlet oversikt av resultatene fra denne gjennomgangen.

Helleristninger og bronsefunn finnes ikke i nærheten av hverandre i noen av områdene. Det kan derfor synes som om at bronseofferfunn nedlegges i andre områder enn helleristningene. Steingjenstander som kan være rituelle nedleggelses, kan derimot ligge i nærområdet til en helleristning. Dette gjelder hele enkle skafthulløkser i områdene Heddal, Skien og område B .

Ved helleristninger har også sikre gjenstandsindikatorer for bosetning (område B) og røyser (ved område A og B) blitt funnet. Ingen av disse røysene er bestemt som *sikre* bronsealderrøyser.

Gjennomgangen har vist at det finnes skålgropfelt flere steder (i områdene C, E, Eidanger og Tinn). I Tinn antok jeg at skålgropsteinen der hadde sammenheng med et beiteområde og en ferdselsvei til og fra setra, noe som også er kjent fra Sogn og Valdres. Skålgropsteinene i de gjennomgatte områdene syntes å ligge bosetningsområdenes randsone. Det kan bety at skålgropene er adskilt fra bosetningen, men at de kan ha sammenheng med beiteområder utenfor bosetningen. Dette er i tråd med at skålgropene og figurristningene forøvrig er knyttet til et spesielt beitelandskap i Skien.

Disse slutningene hviler på premissen om at enkelte områder har vært benyttet til bosetning. I kriteriene i kap. 4.1 åpnet jeg mulighetene for å tolke funnene utifra funnkontekst med andre funn. Det betyr at i et område med bosetningsindikatorer og gravrøyser, vil et rituell gjenstandsfunn av bergart/flint (bronsefunn finnes ikke i bosetningsområdene uansett) kunne tolkes som et boplassoffer. Det motsatte vil ikke la seg gjøre, fordi enkeltgjenstander som er fragmenterte, kun tolkes som bosetningsindikatorer. Praksisen med rituell nedlagte skafthulløkser synes å ha vært fleksibel, de nedlegges både i tilknytning til helleristningsfelt og til bosetning. Uansett skiller bosetningsområdene seg fra offerfunnområdene, *fordi offerfunnområdene uten unntak bare inneholder klare rituelle funn.*

I Skien antok jeg at gravrøyslokalitetene også fikk mening som ulike markeringer i landskapet langs ferdselsårer. Langs Norsjø ligger det svært mange røyslokaliteter, men alle er usikre bronsealderrøyser. Særlig ligger de ved trange passasjer, og det er en klar konsentrasjon før Norsjø deler seg innerst ved Sauherad (fig. 23). En konsentrasjon av røyser sees også ved overgangen mellom Bråsjø og Heddalsvannet (fig. 21). Dette synes å indikere at det generelt ble foretrukket å plassere røyser ved ferdselsårer, og at ved vannveier spesielt ble røyser plassert der passasjene er trangere.

Handling er et resultat av forholdet mellom habitus og felt. Hverken habitus hos agentene eller feltet for de ulike gruppene av mennesker var likt i hele Telemark, selv om likheter kan spores. Det synes å ha vært en allmenn oppfatning at offerfunn skal nedlegges i områder adskilt fra boplassen, og at bronseofferfunn ikke skal nedlegges i nærheten av helleristninger. Det er ikke sikkert at dette hadde sin bakgrunn i forhold mellom kjønnene slik jeg postulerte i Skien, selv om det kan ha vært tilfelle også i Heddal. Det blir likevel galt å prøve å presse disse romlige likhetene inn i en felles forståelse. Hvert område må undersøkes på mikronivå. Forskjellene kan ha bakgrunn i at det har vært større eller mindre samfunn eller sosiale grupper, noe som vil føre til ulike felt for praksis. Dermed blir også handlingene og sporene etter handlingene ulike, kanskje på tross av en sammenfallende kosmologi og lik økonomisk basis.

9.0 AVSLUTTENDE SAMMENFATNING

Det var et mål for denne avhandlingen å forstå hvilke menneskelige handlinger og relasjoner som ligger bak de materielle sporene fra sen-neolitikum/bronsealder i Telemark. Gjenstander, fornminner og landskap har blitt brukt for å skape et helhetlig bilde.

Jeg har vist at en god del av gjenstandene i materialet fra Telemark er rituelt nedlagt, enten i egne offerfunnområder eller på boplasser. Hele gjenstander er tolket som rituelle nedleggelse, mens fragmenterte gjenstander er regnet som boplassindikatorer. Helleristningene mener jeg ble benyttet i forbindelse med ulike ritualer, og at helleristningsmotivene er uttrykk for en kosmologi. Helleristningslokalitetene er derfor tolket som rituelle steder.

I Skiensområdet har jeg utskilt et helleristningsområde, et offerfunnområde og et bosetningsområde. Dette har jeg gjort på bakgrunn av mine tolkninger av gjenstandene og helleristningene. Utifra disse tolkningene var det ingen bosetningsindikatorer i området med helleristninger. I randsonen av helleristningsområdet lå det flere offerfunn. Jeg har argumentert for at den romlige nærheten mellom helleristninger og offerfunn har hatt sosial betydning i sen-neolitikum/bronsealder, som uttrykk for ulike menneskelige relasjoner. Disse relasjonene endret seg omkring overgangen mellom eldre og yngre bronsealder, endringer som etter min oppfatning særlig påvirket kjønnsrelasjonene. Dette gav seg også uttrykk i bruken av landskapet. De endrede kjønnsrelasjonene mener jeg hadde sin bakgrunn i forandringer i den økonomiske basisen, intensivering av relasjonene med sørskandinaviske grupper og endringer i religionen i hele Sør-Skandinavia. De religiøse endringene viser seg bl.a. ved branngravskikken og en markert økning i ofringer av bronsegjenstander som er knyttet til kvinner.

Jeg har påvist at gravrøysene ligger i området med bosetningsindikatorer i Skien. Gravrøysene ligger dessuten i tilknytning til naturlige bevegelseslinjer i landskapet. Denne tilknytningen mener jeg hadde sammenheng med at forflytning og vandring var et viktig aspekt ved menneskenes habitus i sen-neolitikum/eldre bronsealder. Et habitus om forflytning var en overlevering fra tidligere tider, hvor forflytning med dyr og vandring til områder hvor man kunne jakte, fiske og sanke var vesentlig. Forflytningsaspektet sto fortsatt sterkt i sen-neolitikum/eldre bronsealder, selv om man også dyrket korn. Det ble dermed en motsetning mellom ønsket om å forflytte seg og behovet for å binde seg fastere til et område på grunn av korndyrkingen.

Denne motsetningen kan ha ført til at gravrøysene ble tillagt ny mening omlag ved overgangen til yngre bronsealder, som markering av et område en gruppe hadde fastere tilknytning til. Intensiteten i korndyrkingen økte, noe som bandt deler av gruppen til ett bostedsområde. Det var dette som samtidig bidro til et sterkere skille mellom kjønnene. I analogi med den historiske gårdsdriften og seterbruket, mener jeg kvinnene fikk en mer sentral rolle i produksjonen. Husdyrholdet i sen-neolitikum/eldre bronsealder var en aktivitet som hele gruppen tok del i. I yngre bronsealder ble derimot mennene mer knyttet til åkerbruket, mens kvinnene førte dyra på beite og var ansvarlige for sekundærproduktene.

På bakgrunn av dette mener jeg det i yngre bronsealder ble en sterkere grad av kjønnsdikotomi. Det var i denne motsetningen mellom kjønnene og det motsetningsfylte i det å binde seg nærmere til et område, at handlingene som har gitt de materielle sporene utspilte seg. Ved overgangen mellom eldre og yngre bronsealder skjedde det endringer i feltet som menneskene i bronsealderens Telemark måtte forholde seg til. I habitus lå det føringer for hvordan man skulle handle, men endringer i feltet påvirket også habitus. Helleristningene endret seg fra å være et middel til objektivisering for hele gruppen, til å bli et middel for kvinners objektivisering. Dette

mener jeg ikke var resultat av noen bevisst strategi, men en virkning som ble til på grunnlag av endringer i feltet. Samtidig vil jeg hevde at gjenstandenes kjønntilknytning fikk større sosial betydning i yngre bronsealder. Kvinner ofret i yngre bronsealder gjenstander i et område adskilt fra et felles offerområde fra sen-neolitikum/eldre bronsealder. Steder i landskapet mener jeg i større grad ble "kjønnet". Motsetningene mellom kjønnene ble mer uttrykt enn tidligere gjennom bruk av landskapet. Jeg mener ikke at jeg kan spore et matriarkat i bronsealderens Telemark. Formålet mitt er å synliggjøre kjønnsrelasjoner, og at begge kjønn tar del i rituell og økonomisk praksis.

Jeg har studert ett område i Telemark nøye, men også tatt for meg andre deler av Telemark. Gjennomgangen viste at det var mulig å finne igjen enkelte mønstre. Spesielt syntes det å være likheter i forholdet mellom helleristninger og offerfunnområder. I alle eksemplene er det nærhet, men samtidig avstand mellom ristninger og offerfunnområder. Likheter var det også når det gjaldt plasseringen av gravrøyser i tilknytning til bosetningsområdene. Jeg tror likhetene skyldes at kosmologien i bronsealderen var nokså likeartet over store deler av Sør-Norge og Sør-Skandinavia. Likevel er det forskjeller som etter min mening har sin bakgrunn i at handlinger blir til i relasjonen mellom habitus og felt. Dette er også etter min mening bakgrunnen for forskjellene mellom innlandet (periferien) og de sentrale jordbruksstrøkene (sentrum) i Sør-Norge. Jeg har vist at likhetene mellom sentrum og periferi i Telemark er større enn forskjellene. Økonomisk organisering og religiøse handlinger i periferiene Heddal og Tinn sammenfaller etter min mening med økonomiske og rituelle uttrykk i Skiensområdet.

Gjennom bruken av Bourdieus og Østerbergs handlingsteori og Millers teori om materiell kultur, mener jeg å ha unngått evolusjonistiske overtoner. Dette har i tillegg fjernet grunnlaget for et seiglivet postulat omkring bronsealderen i Sør-Norge,- nemlig kulturdualismen.

SUMMARY

The present thesis deals with two prehistoric periods, the Late Neolithic and the Bronze Age. These cover the time from c. 2350 BC until approximately 500 BC. The region covered by this thesis is identical with the present-day county of Telemark. The subject principally dealt with covers a "central" district which has yielded many different finds from the periods in question - more peripheral parts of the region are adduced for purposes of comparison, in order to illustrate similarities/dissimilarities within the region.

The ideas and thoughts on which the theoretical framework is based have enabled me to focus on activities rather than achievements, to arrive at an understanding of human practice and *movement* within the landscape, *and of the type of connection between purpose and action*. Pierre Bourdieu's theory of action is of particular interest in this context, since Bourdieu attaches importance to the significance of *relations* in connection with action and the effects of actions. Relations form the basis for any society. Significant concepts based on Bourdieu's work are *habitus*, *field* and *capital*. The sociologist Dag Østerberg also raises important points in his exposition concerning the *dialectics* governing the relations between purpose and action. Østerberg maintains that one is on the wrong track if one attempts to discover the purpose on which any action is based. Daniel Miller's interpretation of the process of objectification, as described by Hegel, is also important, since objectification is a dialectical process in which material culture plays an important part. Material culture, such as objects and landscape, can form *the means on which objectification is based*, and Miller maintains that culture is created by the process of objectification. By applying the theories of activity as developed by Bourdieu and Østerberg, combined with Miller's theory as concerns material culture, one can, to my mind, avoid any evolutionistic overtones.

The central district with which the present study is concerned consists of three areas: one with rock carvings, one which has yielded votive finds and, finally, a settlement area. This conclusion is based on my interpretations of the objects and rock carvings found. According to these there were no indications of settlement within the rock carving area, but at the brink of it several votive deposits came to light. I attempt to show that the physical proximity between the rock carving and the votive sites was of social significance during the Late Neolithic/Bronze Age; that it is, in fact, an expression of diverse human relations. These relations underwent a change approximately at the time of transition from the Early to the Late Bronze Age; as far as I can see, such change affected in particular the relations between the sexes, an aspect reflected in the manner in which the land was made use of. In my view, these changes in the relations between the sexes sprung from changes in the economic base, and in closer and more frequent interaction with southern-Scandinavian groups, as well as from religious changes and innovations all over southern Scandinavia. The changes in religious rites are apparent in, for example, the practice of cremation burial and in a distinct increase in the sacrifice of bronze objects relating to women.

I show that the Bronze Age barrows are situated in that part of the central area where indications of settlement occur. Moreover, their position in the landscape tends to be fairly close to natural paths. This must surely mean that moving across the countryside formed an important aspect in the lives and *habitus* of the Late Neolithic/Bronze Age population. The "movement-habitus" was a heritage from earlier days, when transhumance, and migration from

area to area for the purpose of hunting, fishing and gathering were vital aspects of life. This was still of the utmost importance during the Late Neolithic/Early Bronze Age period, even though the people also cultivated the soil by this time. And thus we see a contrast between the strong wishes and needs for movement, and the need for a closer association with a given area, the area where the population cultivated their soil.

As a result of this contrast, it is possible that the barrows may have acquired a new significance at the time of transition which led to the Late Bronze Age: at that time they may have marked the area with which a given, more settled, group was associated. The agricultural activity was intensified as time went on, and as a result at least some members of the group were more closely bound to the settlement area. This, in turn, led to increased differentiation between the sexes. I see an analogy between this and the historical pattern of farming and outfarming in that the importance of women, from the point of view of production, increased. The entire group must have taken part in caring for the livestock during the Late Neolithic/Early Bronze Age, but during the Late Bronze Age cultivation of the land became largely the responsibility of the men, while the women led the animals out to pasture; they were also responsible for all secondary production.

I consider it possible to discern an increased dichotomy between the sexes in the Late Bronze Age, basing this view on the above reasons. This - we might perhaps call it a form of antagonism - combined with a new situation which arose from the need to form closer links to a given area must have given rise to the activities to which the material traces bear witness. The Bronze Age population of Telemark were forced to adapt to changes in the field (as the term "field" understood by Bourdieu) which took place at the time of transition between the Early and the Late Bronze Age. The habitus included indications of the correct modus of action, but changes in the field also influenced the habitus. The rock carving area underwent a change - they were no longer a means of objectification of the entire group - they became a means of objectification for the female population. I do not consider that this was the result of a conscious strategy, but rather one of changes in the field. - I would also maintain that the objects' association with one of the sexes gained greater social significance during the Late Bronze Age. The women of the Late Bronze Age deposited their votive gifts in an area not associated with the common votive grounds of the Late Neolithic/Early Bronze Age, which were used by both sexes. Certain places became more representative of one of the sexes. As a result of the use of the land, the differences between the sexes became more clearly expressed than they had previously been.

Studies of districts in the more "periphery" parts of Telemark resulted in patterns similar to those observed in the central districts. This apparently applies particularly to the connection between rock carvings and areas with votive deposits. In all the areas investigated rock carvings and areas with votive deposits lay close to one another; they were, however, strictly separate. Similarities were also found in the physical connection between burial mounds and areas of settlement.

It would seem to me that these similarities must be due to a very similar cosmology in many parts of southern Norway and southern Scandinavia. But the differences which appear must to my mind, be the result of the fact that actions are an outcome of correlations between habitus

and field. I interpret this as forming the background responsible for the differences between the inland regions of southern Norway (the periphery) and the central agricultural districts (the centre) in the same parts of the country.

LITTERATURLISTE

- Aksdal, Jostein
1996 *Neolitikum I Vestnoreg. Prosessar i eit Regionalt perspektiv*. Upublisert hovudfagsoppgåve. Arkeologisk Institutt, Universitetet i Bergen.
- Algotsson, Åsa, og Swedberg, Stig
1997 *Bronsålderns Bosättningsmönster*. Bohusläns Museum rapport 1997:11. Bohuslän.
- Andersson, Stina
1982 Rösen och stensättning i Göteborg, undersökta 1960-70. *Fynd rapporter* 1980-81. Rapporter över Göteborgs Arkeologiska Musei undersökningar, s. 161-186. Göteborg.
- Asinhg, Pauline, og Rasmussen, Marianne
1989 Mange slags grænser. Et eksempel på regional variation i sydvestdansk ældre bronzealder. *Regionale forhold i Nordisk bronzealder*, Jysk Arkæologisk Skrifter XXIV, s. 79-88. Århus.
- Bakka, Egil
1973 Omkring problemet om kulturdualisme i Sør-Noreg. Bonde-Veidemann, Bofast-Ikke Bofast i Nordisk Forhistorie. I *Tromsø Museums skrifter Vol. XIV*, red. Povl Simonsen og Gerd Stamsø Munch. Foredrag og diskusjoner fra XIII. Nordiske Arkeologmøte i Tromsø 1970, s. 109-128.
- Bakkevig, Sverre
1998 Problemer i bronsealderens korndyrking på Forsandmoen, Rogaland, SV-Norge. I *Bronsealder i Norden - Regioner og interaksjon*, Foredrag ved det 7. nordiske bronsealdersymposium i Rogaland 31. august - 3. september 1995, red. Trond Løken, s. 55-62. AmS-Varia 33. Stavanger.
- Barth, Fredrik
1990 The Guru and the Conjuror: Transactions in knowledge and the shaping of culture in Southeast Asia and Melanesia. *Man* 25/4, s. 640-653.
- Berg, Evy
1988 Flintøkser fra yngre steinalder i Vest-Norge. Typer, datering og utbredelse. *Arkeologiske Skrifter No. 4*, s. 252-261. Historisk Museum. Bergen.
- Bertilsson, Ulf
1987 *The Rock Carvings of Northern Bohuslän. Spatial Structures and Social Symbols*. Stockholm Studies in Archaeology 7. Stockholm.
- Björhem, Nils, og Säfvestad, Ulf
1989 *Fosie IV. Byggnadstradition och bosättningsmönster under senneolitikum*. Malmöfynd 5. Malmö.
- Björn, Anathon
1926 Tidlig metalkultur i Øst-Norge. *Oldtiden XI*, s. 1-76. Oslo.

1934 Nystad-funnet. Et yngre bronsealders markfunn fra Telemark. *Universitetets Oldsaksamlings årbok* 1931-1932, s. 31-53. Oslo.
- Bodilsen, Inge
1989 Enkeltfund - votivfund i dansk bronzealder. *KUML 1987*. Årbog for Jysk arkæologisk selskab, s. 87-104. Århus.

- Bourdieu, Pierre
1973 *The Berber House. I Rules and Meanings. The Anthropology of Everyday Knowledge*, red. M. Douglas, s. 98-110. Penguin Education. Harmondsworth.
- Bourdieu, Pierre og Wacquant, Loic J.D.
1995 *Den kritiske ettertanke. Grunnlag for samfunnsanalyse*. Omsett og med tillegg ved Bjørn Nic. Kvalsvik. Det Norske Samlaget. Oslo.
- Bradley, Richard
1997 *Rock Art and the Prehistory of Atlantic Europe. Signing the Land*. London.
- Brattli, Terje
1993 *Evolusjonismen og det moderne. Ein analyse av tilkomsten av arkeologien som vitenskapleg disiplin*. Stensilserie B; nr. 36. Institutt for arkeologi. Tromsø.
- Broadbent, Noel D.
1983 Too many chiefs and not enough indians. A peripheral view of nordic bronze age society. I *Struktur och förändring i bronsålderns samhälle*. Rapport från det tredje nordiska symposiet för bronsåldersforskning i Lund. Report Series no. 17, s. 7-22. Lund.
- Brøgger, A.W.
1925 *Det norske folk i Oldtiden*.
- Brøgger, W.C.
1918 Bronsecelten fra Bøle nær Porsgrund. En bestemmelse av strandlinjens høide under yngre bronsealder i den sydlige del av Kristianiafeltet. *Oldtiden VII*, s. 37-63. Oslo.
- Bugge, Alexander
1926 Tinn i gamaltidi. Busetnad og fornminne. I *Tinn Soga*, red. Halvor H. Einung s. 50-103. Rjukan.
- Bøe Sollund, May-Liss
1996 *Åsrøyser. Gravminner fra bronsealderen? En analyse av åsrøysene i Vestfold*. Varia 34. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

1997 *Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Skien kommune, Telemark*. Oppdragsmelding 042, NIKU, Riksantikvaren.
- Christensen, Terje
1971 *Gjengen bygds historie*. Bygdehistorie, bind 1. Skien
- Christophersen, Axel
1989 Teorigrunnlag og metodeutvikling i nordisk arkeologi på 1970- og 1980-tallet. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok 1986-88*, s. 39-48. Oslo.
- Conkey, Margaret W.
1987 New Approaches in the Search for Meaning? A Review of Research in "Paleolithic Art". *Journal of Field Archaeology*, vol.14(4), s. 413-430.
- Cullberg, Kjerstin
1970 Inledning. *Fynd rapporter 1*. Rapporter över Göteborgs Arkeologiska Musei undersökningar, s. 9-11.
- DeMarrais, Elisabeth, Luis Jaime Castillo & Timothy Earle
1996. Ideology, Materialization, and Power Strategies. *Current Anthropology* vol. 37(1), s. 15-31. The University of Chicago Press, Chicago.

Draiby, Bente

1985 Fragtrup - en boplads fra yngre bronzealder i Vesthimmerland. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 127-216. København.

1989 Kvinde- og mandsgrave i yngre bronzealder. Regionale variationer. *Regionale forhold i Nordisk bronzealder*, Jysk Arkæologisk Skrifter XXIV, s. 159-167. Århus.

Earle, Timothy, Jens-Henrik Bech, Kristian Kristiansen, Peter Aperlo, Kristina Kelertas, John Steinberg

1998 The Political Economy of Late Neolithic and Early Bronze Age Society: the Thy Archaeological Project. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 31, No. 1, s. 1-28.

Ebbesen, Klaus

1985 Nordjyske gravkister med indgang. Bøstrup-kisterne. I *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og historie* 1983, s. 5-65. København.

Eriksen, Thomas Hylland

1994 *Små steder - store spørsmål. Innføring i sosialantropologi*. Universitetsforlaget. Oslo

Gansum, Terje

1995 *Jernaldergravskikk i Slagendalen: Oseberghaugen og storhaugene i Vestfold - lokale eller regionale symboler? En landskapsarkeologisk undersøkelse*. Upublisert magistergradsavhandling i nordisk arkeologi, Universitetet i Oslo.

Gansum, Terje, Gro B. Jerpåsen og Christian Keller

1997 *Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder*. AmS-Varia 28. Arkeologisk Museum i Stavanger.

Gjessing, Gutorm

1943 *Træn-funnene*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter XLI. Oslo.

1945 *Norges Steinalder*. Oslo

1970 Comments on Rock Carvings in Østfold. *Norwegian Archaeological Review vol. 3*, s. 96-98. Oslo.

Glørstad, Håkon

1994 *Slettabo-konstruksjonen*. Upublisert magistergradsavhandling i nordisk arkeologi, Universitetet i Oslo.

1997 Kvinnelig og mannlig i neolitikum. Et bidrag til debatten omkring konflikter i forhistorien. I *Konflikt i forhistorien*, red. Ingrid Fuglestedt og Bjørn Myhre, AmS-Varia 30, s. 7-14. Stavanger.

Gustafson, Lil

1978 *Stegaros, et boplassområde på Hardangervidda. Ressursutnyttelse i forhistorisk tid*. Upublisert magistergradsavhandling. Universitetet i Bergen.

Hagen, Anders

1954 Europeiske impulser i østnorsk bronsealder. *Viking, Bind XVIII*. s. 97-123. Oslo.

1967 *Norges Oldtid*. Oslo

1970 Comments on Rock Carvings in Østfold. *Norwegian Archaeological Review vol. 3*, s. 105-112. Oslo

1987 Behov og vekst. Ekspansjon og arealbruk i Øst-Norge i neolittisk tid og bronsealder. *Viking, Bind L*, s. 37-64. Oslo.

Hastrup, Kirsten

1985 Hinsides videnskapen om det konkrete. *fortid og nutid*, Bind XXXII, s. 183-192.

Helliksen, Wenche

1996 *Evolusjonisme i norsk arkeologi. Diskutert med utgangspunkt i A.W. Brøggers hovedverk 1909-25*. Varia 37. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.

1997 *Gård og utmark på Romerike. 1100 f.Kr - 1400 e.Kr. Gardermoprojektet*. Varia 45. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.

Herteig, Asbjørn E.

1954 Romertids gravanlegg; ardfurer og åkerbruk. *Viking XVIII*, s. 51-68. Oslo.

Hodder, Ian

1986 *Reading the Past. Current approaches to interpretation in archaeology*. Cambridge.

Holta, Hans H.

1921 Gamle færdselsveie mellom Nordsjø og Frierfjorden. *Aarskrift*, Historielaget for Telemark og Grenland, s. 5-11. Skien.

1934 En hittil ukjent helleristning funnet på Romenes i Holla. *Aarskrift*, Historielaget for Telemark og Grenland, s. 58-61. Skien.

Hougen, Bjørn

1947 *Fra seter til gård. Studier i norsk bosetningshistorie*. Norsk Arkeologisk Selskap, Oslo.

Hyenstrand, Åke

1979 *Arkeologisk regioninndeling av Sverige*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Høeg, Helge Irgens

1989 Noen resultater fra den pollenanalytiske undersøkelsen i Telemark. I *Fra jeger til bonde. Utviklingen av jordbrukssamfunn i Telemark i steinalder og bronsealder*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke, nr. 11, s.372 - 421. Oslo.

Indrelid, Svein

1994. *Fangstfolk og bønder i fjellet. Bidrag til Hardangerviddas forhistorie 8500-2500 år før nåtid*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke. Nr. 17, Oslo.

Innselset, Sonja M.

1995 *Skålgropristningar. Ein analyse av helleristningane i Valdres - distribusjon, kontekst og tid*. Upublisert hovudfagsoppgåve. Bergen.

Jensen, Jørgen

1982 *The Prehistory of Denmark*. London.

1993 Metal deposits. In *Digging into the Past. 25 yaers of Archeaeology in Denmark*. red. Steen Hvass and Birger Storgaard, s. 152 -159. Aarhus.

1997 *Fra Bronze- til Jernalder. En kronologisk undersøgelse*. Nordiske Fortidsminder, Serie B, Bind 15: København.

Johansen, Øystein

1981 *Metallfunnene i ostnorsk bronsealder*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke. Nr. 4, Oslo.

Johansen, Øystein Kock

1993 *Norske depotfunn fra bronsealderen*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke. Nr. 15, Oslo.

Karsten, Per

1994 *Att kasta yxan i sjön. En studie över rituell tradisjon och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, no. 23. Lund.

Kleiva, Øyunn

1996 *Frå det sosiale livet til tinga. Seinneolitikum på Ytre Søre Sunnmøre*. Upublisert hovudfagsoppgåve i arkeologi med vekt på Norden. Universitetet i Bergen.

Kristiansen, Kristian

1974 Glerupfundet. Et depotfund med kvindesmykker fra bronzealderens femte periode. *hikuin 1*, s.7-38. Moesgård.

1979 The Consumption of Wealth in Bronze Age Denmark. A study in the Dynamics of Economic Processes in Tribal Societies. I *New Directions in Scandinavian Archaeology*. Studies in Scandinavian Prehistory and Early History., vol. 1, red. Kristian Kristiansen og Carsten Paludan-Müller, s. 158-190.

1984 Ideology and material culture: an archaeological perspective. I *Marxist perspectives in archaeology*, red. Matthew Spriggs, s. 72-100. Cambridge.

1986. Ideologi og samfund i Danmarks bronzealder. Det 4. nordiske bronzealder-symposium på Isegran. *Varia 12*, s. 144-155. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

1987 From stone to bronze - the evolution of social complexity in Northern Europe, 2300-1200 BC. In *Specialization, exchange, and complex societies*, red. Elizabeth M. Brumfiel and Timothy.K. Earle, s. 30-51. Cambridge.

Larsson, Thomas B.

1986 *The bronze age metalwork in Southern Scandinavia. Aspects of social organization and spatial organization 1800-500 B.C.* Archeology and Enviroment 6.Umeå

1997 *Materiell kultur och religiösa symboler. Mesopotamien, Anatolien och Skandinavien under det andre förkristna årtusendet*. Arkeologiska studier vid Umeå Universitet 4. Umeå.

Levy, Janet E.

1982. *Social and Religious Organization in Bronze Age Denmark. An Analysis of Ritual Hoard Finds*. BAR International Series No. 124, Oxford.

Lomborg, Ebbe

1960 Fladehuggede flintredskaber i gravfund fra ældre bronzealder. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*, s. 146-183. København.

1968 Den tidlige bronzealder kronologi. Et forsøg på at fastlægge grænsen mellem

perioderne I og II. *Aarbøger for nordisk oldkyndighet og historie*. København.

1973 *Die Flintdolche Dänemarks. Studien über Chronologie und Kulturbeziehungen des südkandinavischen Spätneolithikums*. Nordiske Fortidsminder, Serie B - in quart, Bind 1. København.

Lødøen, Trond Klungseth

1995 *Landskapet som rituell sfære i steinalder. En kontekstuell studie av bergartsøkser fra Sogn*. Upublisert hovedfagsavhandling. Bergen.

Løken, Trond

1998a Hustyper og sosialstruktur gjennom bronsealder på Forsandmoen, Rogaland, Sørvest-Norge. *Bronsealder i Norden - Regioner og interaksjon*. Foredrag ved det 7. nordiske bronsealdersymposium i Rogaland 31. august - 3. september 1995, red. Trond Løken. *AmS-Varia* 33, s. 107-121. Stavanger.

1998b Bofaste bønder eller jordbrukere på flyttefot? Hus og bosetning i bronsealderen på Opstad i Tune, Østfold, vurdert på bakgrunn av de siste 20 års bosetningsforskning. I *Fra Østfolds oldtid*, Foredrag ved 25-årsjubileet for Universitetets arkeologiske stasjon, Isegran, red. Einar Østmo. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke, Nr. 21, s. 173-195. Oslo.

Magnus, Bente & Myhre, Bjørn

1976 *Norges Historie. Forhistorien inntil ca. 800. Fra jegergrupper til høvdingsamfunn*, red. Knut Mykland. Cappelen. Oslo.

Malmer, Mats P.

1975 *Stridsyxekulturen i Sverige och Norge*. Lund.

1981 *A Chorological Study of North European Rock Art*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Antikvariska serien 32, Stockholm.

Mandt, Gro

1991 *Vestnorske ristninger i tid og rom. Kronologiske, korologiske og kontekstuelle studier*, 1 og 2. Upublisert doktoravhandling. Universitetet i Bergen.

Marstrander, Sverre

1963 *Østfolds jordbruksristninger*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Ser. B 53. Universitetsforlaget, Oslo.

1969 Helleristninger i Gjerpen. *Årbok for Telemark* 1969, s. 101-143. Telemark Mållag. Skien.

1983 Porfyr- og nakkebøyde stridsøkser som indikator for bosetning og sosiale strukturer i Norges yngste bronsealder. *Varia* 9, s. 57-146. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

Mikkelsen, Egil

1984 Neolitiseringen i Øst-Norge. *Universitetets Oldsaksamlings årbøker*, s. 87-128. Oslo.

1989. *Fra jeger til bonde. Utviklingen av jordbruksamfunn i Telemark i steinalder og bronsealder*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke, Nr. 11. Oslo.

1998 Et bidrag til datering av bronsealderens bergkunst i Østfold. I *Fra Østfolds oldtid*, Foredrag ved 25-årsjubileet for Universitetets arkeologiske stasjon, Isegran, red. Einar Østmo. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke, Nr. 21, s. 109-124. Oslo.

- Miller, Daniel
1987 *Material Culture and Mass Consumption*. Oxford.
- Moe, Dagfinn
1973 Studies in the Holocene Vegetation Development on Hardangervidda, Southern Norway. The occurrence and Origin of Pollen of Plants Favoured by Man's Activity. *Norwegian Archaeological Review* vol. 6 (2), s. 67-73. Oslo.
- Munch, Jens Storm
1965 Borg og bygd. Studier i Telemarks eldre jernalder. *Universitetets Oldsaksamlings årbok* 1962, s. 7-175. Oslo.
- Müller, Sophus
1897 *Vor Oldtid. Danmarks forhistoriske archæologi*. Kjøbenhavn.
- Myhre, Bjørn
1978 Chieftains' graves and chiefdom territories in South Norway in the Migration Period. In *Studien zur Sachsenforschung* 6, s. 170-187.
- 1987 Agrarian Development, Settlement History, and Social Organization in Southwest Norway in the Iron Age. *New Directions in Scandinavian Archaeology*, s.224-271. København.
- 1989 Teori i praksis. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok* 1986-88, s. 59-71. Oslo.
- Nordbladh, Jarl
1980 *Glyfer och rum. Kring hållristningar i Kville*. Akademisk avhandling. Institut för arkeologi, Göteborgs universitet. Göteborg.
- Olsen, Bjørnar
1987 *Arkeologi - tekst - samfunn. Fragmenter til en post-prosessuell arkeologi*. Institutt for samfunnsvitenskap. Tromsø.
- 1997 *Fra ting til tekst. Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Oslo.
- Olsson, Hasse
1970 Fornlämning nr 12:159/1 inom Göteborgs stad. *Fynd rapporter* 1, s. 199-238. Rapporter över Göteborgs Arkeologiska Musei undersökningar.
- Prescott, Christopher
1987 *Chronological, typological and contextual aspects of the Late Lithic Period. A study based on sites excavated in the Nyset-Steggje mountain valleys, Årdal, Sogn, Norway*. Upublisert hovedfagsavhandling, Universitetet i Bergen.
- 1991 *Kulturhistoriske undersøkelser i Skrivarehelleren*. Arkeologiske rapporter no. 14. Bergen.
- 1994 Paradigm Gained - Paradigm Lost? 150 Years of Norwegian Bronze Age Research. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 27, s. 87-109.
- 1995a *From Stone Age to Iron Age. A study from Sogn, western Norway*. BAR International Series 603.
- 1995b Aspects of Early Pastoralism in Sogn, Norway. *Acta Archaeologica* 66, s. 163-190. Munksgaard, København
- 1996 Was there really a Neolithic in Norway? *Antiquity* 70 (267), s. 77-88. Oxford.

1999 Symbolic metallurgy - assessing early metallurgic processes in a periphery. *Acta Archaeologica Lundensia*, red. O. Olausen og Helle Vandkilde, in press.

Prescott, Christopher & Walderhaug, Eva

1995 The Last Frontier? Process of Indo-Europeanization in Northern Europe: The Norwegian Case. *The Journal of Indo-European Studies*, vol. 23, no. 3 & 4, Fall/Winter, s. 257 - 278.

Prøsch-Danielsen, Lisbeth

1996 *Vegetasjonshistorisk undersøkelse av felt med rydningsrøyser på Forsand gnr. 41 bnr. 6, Forsand i Rogaland*. Oppdragsmelding 010. NIKU.

Randsborg, Klavs

1974 Social Stratification in Early Bronze Age Denmark: A study in the Regulation of Cultural Systems. *Praehistorische Zeitschrift*, 49. Band, s. 38-61.

1993 *Kivik. Archaeology & iconography*. *Acta Archaeologica* vol. 64 (1). København.

Reinton, Lars

1955 *Sæterbruket i Noreg. I. Sætertypar og driftsformer*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter XLVIII. Oslo.

1957 *Sæterbruket i Noreg. II. Anna arbeid på sætra. Sætra i haustingsbruket og i matnoytsla elles*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter XLVIII. Oslo.

1961 *Sæterbruket i Noreg. III*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter XLVIII. Oslo.

Resi, Heid Gjøstein

1986 *Gravplassen Hunn i Østfold*. Norske oldfunn XII. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.

Segeberg, Ann

1978 Den enkla skaftholsyxan av sten- fyndförhållande och dateringer. *TOR vol. XVII*, s. 159-219. Uppsala.

Semb, Kjell Henrik

1996 *Registrering av gamle ferdselsveier over Solum-halvøya*. Rapport, Statens Vegvesen, Telemark.

Service, Elman R.

1972 *Primitive Social Organization. An Evolutionary Perspective*, Random House, New York.

Shanks, Michael og Tilley, Christopher

1989 Archaeology into 1990s. *Norwegian Archaeological Review* 22, no 1, s. 1-12. Oslo.

Shetelig, Haakon

1925 *Norges Forhistorie. Problemer og resultater i norsk arkæologi*. Oslo

Sognnes, Kalle

1987 *Bergkunsten i Stjørdal 2. Typologi og kronologi i Nedre Stjørdal*. Gunneria 56. Vitenskapsmuseet, Universitetet i Trondheim.

1993 The Role of Rock Art in the Bronze Age and Early Iron Age in Trøndelag. *Acta Archaeologica*, Vol. 63, s. 157 - 188. Copenhagen.

- Solberg, Bergljot
1989 Steinøkser med skaffure fra Syd-Norge. *Arkeologiske skrifter*, Historisk Museum, No. 4, s. 277-291. Bergen.
- Solheim, Svale
1952 *Norsk Sætertradisjon*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter XLVII. Oslo.
- Steensberg, Axel
1943 *Ancient Harvesting Implements. A study in Archaeology and Human geography*. Nationalmuseets Skrifter, Arkæologisk række, 1. København.
- Steward, Julian H.
1955 *Theory of culture change. The methodology of multilineal evolution*. University of Illinois.
- Stjernquist, Berta
1989 Arkeologisk material som belägg för religion. Tolknigen som problem. *Arkeologi och religion*. Rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989, red. Lars Larsson & B. Wyzsomińska. Institute of Archaeology Report Series No. 34, s. 57-66 . Lund.
- Sørensen, Marie Louise Stig
1992 Gender Archaeology and Scandinavian Bronze Age Studies. *Norwegian Archaeological Review*, vol. 25, s. 31 - 49.
- Tilley, Cristopher
1994 *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Oxford/Providence.
- Trigger, Bruce G.
1989 *A History of Archaeological thought*. Cambridge.
- Vandkilde, Helle
1993 Aspekter af teknologi og samfund i overgangstiden mellem sten- og bronzealder i Danmark. I *Ekonomi och näringsformer i nordisk bronsålder*, red. Lars Forsberg og Thomas B. Larsson. *Studia Archaeologica Universitas Umensis* 13, s. 53-69. Umeå.

1996a Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500-500 BC. I *Acta Archaeologica*, Vol. 67, s. 183-198. København.

1996b *From Stone to Bronze. The Metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*. Jutland Archaeological Society Publications XXXII, 1996. Aarhus.
- Vevatne, Kjersti
1996 *Ristningar i Etne. Ein analyse av tid og rom*. Upublisert hovudfagsoppgåve i arkeologi, niversitetet i Bergen.
- Vogt, David
1998 *Dekonstruksjon - Rekonstruksjon. Helleristninger og landskap i Østfold*. Stensilserie B. Hovedfagsoppgave i arkeologi. Tromsø.
- Walderhaug, Eva
1994 *Ansiktet er av stein. Ausevik i Flora en analyse av bergkunst og kontekst*. Upublisert hovudfagsoppgåve. Universitetet i Bergen.
- Wangen, Vivian
1998 Gravfeltet på Gunnarstorp. Et monument over dødsriter og kultutøvelse i 1200 år. I

Fra Østfolds oldtid, Foredrag ved 25-årsjubileet for Universitetets arkeologiske stasjon, Isegran, red. Einar Østmo. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke, Nr. 21, s. 153-171. Oslo.

Worsaae, Jens Jacob Asmussen

1866 Om nogle mosefund fra bronzealderen. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighet og historie*, s. 313-326. København.

1881 *Nordens Forhistorie. Efter samtidige mindesmærker*. Kjøbenhavn

Østerberg, Dag

1993 *Fortolkende sosiologi 1. Almenne emner og metodologi*. Oslo.

Østmo, Einar

1977. Schaflochhäxte und landwirtschaftliche Siedlung. Eine Fallstudie über Kulturverhältnisse im südöstlichen Norwegen im Spätneolithikum und in der älteren Bronzezeit. *Acta Archaeologica* 48, s. 155-206. København.

1979 Steinalderbøndernes hus. *Universitetets Oldsaksamling 150 år, Jubileumsårbok*, s. 80-87. Oslo.

1988 *Etableringen av jordbrukskultur i Østfold i steinalderen*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny Rekke, Nr. 10. Oslo.

1990 *Helleristninger av sørskandinaviske former på det indre Østlandet. Fylkene Buskerud, Akershus, Oslo, Oppland og Hedmark*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke. Nr. 12. Oslo.

1998 Hester, båter og menn. En statusrapport fra bronsealderen. *Viking LXI*, s.71-97. Oslo.

APPENDIKS 1. ENKLE SKAFTHULLØKSER.

C-nummer	Prestegjeld	Funnkontekst	Forfatning
21863	Skåtøy	Ukjent	Hel
26344	Skåtøy	Ukjent	Hel
KM	Skåtøy	Åker	Hel
KM	Skåtøy	Ukjent	Hel
35027	Skåtøy	Åker	Nakkefragment
1207	Sannidal	Ukjent	Hel
UO top ark	Sannidal	Ukjent	Hel
26173	Bamble	Ved Hellestvedtvannet	Hel
28516	Bamble	2 fot dypt i sandblandet jord	Hel
28515	Bamble	Under en fjellhammer	Hel, påbegynt skafthull
23853	Bamble	Åker	Skadet egg/bane, hel
10928	Bamble	Ukjent	Hel
21319	Bamble	På et skjær, like ved stranden	Hel
13172	Bamble	Ukjent	Hel
TGM 1550	Bamble	Ukjent	Uten skafthull
25748	Eidanger	Ukjent	Eggfragment
30785	Eidanger	Ukjent	Ødelagt i nakke, men hel
26620	Eidanger	Ukjent	Hel
TGM 3485	Eidanger	Ukjent	Hel
B 6322	Eidanger	Åker	Hel
27907	Solum	1m dypt, funnet ved steinbryting	Eggen avslått
26572	Solum	I jorda	Påbegynt skafthull
TGM 4344	Solum	Ukjent	Påbegynt skafthull
TGM 3292	Solum/Gjerpen	Ukjent	Hel
8094	Solum/Gjerpen	Ukjent	Hel
33784	Gjerpen/Solum	Funnet i Gjerpen, i påkjørt masse fra Solum	Hel
25912	Gjerpen	Ukjent	Hel
29181	Gjerpen	I 2m dyp fjellsprekk	Hel
22271	Gjerpen	I skråning ned mot sjøen, underkant av helleberg.	Hel
TGM 7344	Gjerpen?	Ukjent	Hel
Privat	Gjerpen	Ukjent	Hel
29483	Holla	Åker	Avslått skall på eggen
28334	Holla	I en steinrøys	Hel
7070	Holla	Ukjent	Hel
7071	Holla	Ukjent	Hel
5226	Holla	Ukjent	Hel
31501	Lunde	Åker	Nakkefragment
24227	Lunde	Ved markarbeid	Hel
9089	Bø	Ukjent	Hel
25893	Bø	I Bøelva	Hel
Privat	Bø	Ukjent	Hel
22660	Sauherad	Ved jordarbeid	Delt på langs
22503	Sauherad	Ved munningen av en større elv	Hel
13391	Sauherad	Ukjent	Eggfragment
26333	Sauherad	Åker	Hel
31930	Sauherad	I Sauerelva	Hel
6709	Sauherad	Ukjent	Hel
27634	Sauherad	25cm under overflaten, i utmark	Hel
35293	Sauherad	Ukjent	Skadet i eggen, hel

C-nummer	Prestegjeld	Funnkontekst	Forfatning
7694	Sauherad	Ukjent	Hel
28293	Sauherad	Åker	Eggfragment
22218	Sauherad	Åker	Hel
20463	Sauherad	I en stor stenhaug	Hel
20255	Sauherad	Ukjent	Hel
TGM 3778	Sauherad	Ukjent	Hel
12747	Heddal	I en bekk	Hel
27224	Heddal	Ukjent	Hel
28027	Heddal	I en grusskjæring	Skadet egg, skjevt hull
20685	Heddal	50cm under overflaten, 15m fra og 5m over	Tinnelva. Skjevt hull
28304	Heddal	I jorda, graving av hustomt	Hel
21375	Heddal	Ukjent	Hel
37767	Heddal	Lå i påkjørt masse	Hel
TGM 4028	Heddal	Ukjent	Hel
TGM 1918-	Heddal	Ukjent	Hel
27290	Siljan	Fra et grustak	Hel
19635	Siljan	Ukjent	Hel
19634	Siljan	Ukjent	Hel
19636	Siljan	Ukjent	Delt i to ved skafthullet
28501	Siljan	Åker	Hel
26238	Siljan	I ur	Skadet egg
28526	Drangedal	Ukjent	Påbegynt skafthull
24838	Drangedal	Ukjent	Eggfragment
21344	Drangedal	Åker	Eggfragment
TGM 1919-	Drangedal	Ukjent	Hel
Privat	Drangedal	Åker	Hel
Privat	Drangedal	Ukjent	Nakkefragment
B 5090	Kviteseid	Ukjent	Hel
Privat	Kviteseid	Ukjent	En side avslått
17125	Lårdal	Ukjent	Hel
B 5084	Lårdal	Ukjent	Hel
24540	Seljord	I et steingjerde	Hel
26866	Gransherad	Åker	Hel
17155	Gransherad	Ukjent	Hel
24654	Gransherad	Nybrott av åker	Hel
17294	Gransherad	Ukjent	Hel
11192	Gransherad	Ukjent	Hel
11958	Gransherad	Ukjent	Eggfragment
Privat	Gransherad	I en bergskorte like ved vannet	Påbeg. skafth. og skafth.
Privat	Gransherad	I en fjellrabbe	Hel
28549	Mo	Ukjent	Hel
12628	Vinje	Ukjent	Hel
28506	Vinje	Ukjent	Eggfragment
21374	Tinn	Ukjent	Hel
28608	Tinn	Elveskjæring, 60-70cm dypt	Hel
26864	Tinn	3m fra vannet, Møsvatn	Hel
28335	Tinn	Mellom strandsteinene, Møsvatn	Hel
17293	Tinn	Ukjent	Hel
22547	Tinn	Ukjent	Hel
27778	Tinn	I vannkanten, Mårvatn	Hel
50873	Tinn	Tett inntil steinblokk, 10-15cm dypt	Hel?
25761b	Telemark	Ukjent	Hel

Nr. på kart	ØK-nr/ID	Prestegjeld	Kategori		Totale antall røyser	Sett
			1	2		
48	329.1006 R01	Eidanger		1		1
49	6785 G20 R02	Bamble		1		1
50	6785 G22 R01	Bamble		1		1
51	ØK u.nr.	Bamble(Kjonnøya)		1		1
52	8583 C16 R16	Bamble		1		1
53	8583 C14 R01	Bamble		1		1
54	8583 C16 R10	Bamble		1		1
55	6785 C19 R01	Bamble		1		1
56	8583 C16 R11	Bamble		1		1
57	8583 D18 R01	Bamble		2		2
58	8583 D18 R02	Bamble	1	2		4
59	8583 F22 R02	Bamble	1			1
60	8583 F22 R06	Bamble		1		1
61	6785 G18 R03	Bamble		2		2
62	6785 G20 R01	Bamble		1		1
63	ØK.u.nr. R 01	Kragero(Hatteberg)		1		1
64	Omnes R04	Nome	1			1
65	Omnes R03	Nome	2			2
66	Verpe R03	Nome	1	4		5
67	Verpe R04	Nome	1			1
68	Omnes R02	Nome		1		1
69	ID 018434	Nome		6		6
70	Nesodden R01	Nome		1		1
71	Nesodden R02	Nome		1		1
72	Nesodden R03	Nome		1		1
73	Verpe R05	Nome		1		1
74	Verpe R06	Nome		1		1
75	Verpe R02	Nome		1		1
76	Barlås R04	Nome		1		1
77	ID18841	Nome		1		1
78	ID18842	Nome		1		1
79	Romnes R06	Nome		1		1
80	L. Klovdal R03	Nome		1		1
81	L. Klovdal R04	Nome		1		1
82	665 F10 R01	Bo		1		1
83	665 D6 R02	Bo	1			1
84	665 E04 R06	Bo		1		1
85	665 E06 R13	Bo		1		1
86	665 E08 R08	Bo	1			1
87	665 E08 R11	Bo		2		2
88	ID 016022	Sauherad	1			1
89	ID 016097	Sauherad		1		1
90	ID 016076	Sauherad		1		1
91	ID 016372	Sauherad		1		1
92	ID 016087	Sauherad		1		1
93	ID 016077	Sauherad		1		1
94	ID 016075	Sauherad		1		1
95	ID 016078	Sauherad		1		1
96	ID 016080	Sauherad		1		1
97	ID 016095	Sauherad		2		2
98	ID 016092	Sauherad		2		2
99	ID 016094	Sauherad		1		1
100	ID 016093	Sauherad		2		2
101	ID 016064	Sauherad		1		1
102	ID 016069	Sauherad		1		1
103	ID 016068	Sauherad		1		1
104	ID 016369	Sauherad		1		1
105	ID 016370	Sauherad		1		1

APPENDIKS 2. GRAVRØYSER FRA BRONSEALDER, TELEMAR

Oversikt over sikre (kategori 1) og usikre (kategori 2) bronsealder røyser i Telemark. Mrk. enkelte kommuner ikke ØK-registrert. Forklaring: Nr. henviser til nummerering på kartet, Ant. røyser: henviser til lokalitetens totale antall røyser.

Sett: betyr at lokaliteten er besøkt av undertegnede. D: Lokaliteter som ble omdefinert ved befarig. Nr.17, som er fjernet, er tatt med fordi beskrivelsen i ØK-skjema var god nok til å kategorisere den.

Nr. på kart	ØK- nr/ID.	Prestegjeld	Kategori		Totale antall røyser	Sett
			1	2		
1	ID 18978	Solum	2		2	X
2	ID18979	Solum		1	1	X
3	ID18985	Solum	1		1	X
4	ID 18977	Solum	1		1	X D
5	ID18999	Solum	1	3	4	X
6	ID18989	Solum		1	1	X
7	ID 18968	Solum		1	1	X D
8	ID18967	Solum		1	1	X
9	ID18935	Solum		1	1	
10	ID18937	Solum	1		1	X D
11	ID18987	Solum	1		1	X D
12	ID19016	Solum	9	5	16	X
13	ID19003	Solum	1		1	X D
14	ID19002	Solum	2		2	X D
15	ID19008	Solum	1		1	X
16	ID19011	Solum	1		4	X D
17	ID18808	Solum		1	1.	Fjernet
18	ID18851	Solum		1	1	
19	ID18972	Solum		2	2	
20	ID18954	Solum		2	2	
21	ID18948	Solum	1	3	6	
22	ID18952	Solum		1	1	
23	ID18951	Solum		1	1	
24	ID18945	Solum		1	1	
25	ID18946	Solum		2	2	
26	ID18943	Solum		1	2	
27	ID18944	Solum		5	5	
28	427.110 R01	Gjerpén		1	1	
29	427.408 R02	Gjerpén		1	1	
30	427.408 R03	Gjerpén		1	1	
31	428.408 R04	Gjerpén		1	1	
32	Egen reg.	Gjerpén		2	2	X
33	Fiskebekkåsen					
	egen reg.+litt	Siljan	3	5	8	X
34	ID18959	Holla		1	1	
35	ID18839	Holla		1	1	
36	ID18840	Holla		1	1	
37	ID18887	Holla		1	1	
38	329.808 R01	Eidanger		1	1	
39	329.310 R01	Eidanger		2	3	
40	329.606 R01	Eidanger		1	1	
41	329.506 R01	Eidanger		2	5	
42	329.708 R05	Eidanger		3	3	
43	329.708 R03	Eidanger		1	1	
44	329.708 R02	Eidanger	1	5	6	
45	329.710 R03	Eidanger	1		1	
46	329.810 R09	Eidanger		1	1	
47	329.808 R05	Eidanger		4	4	

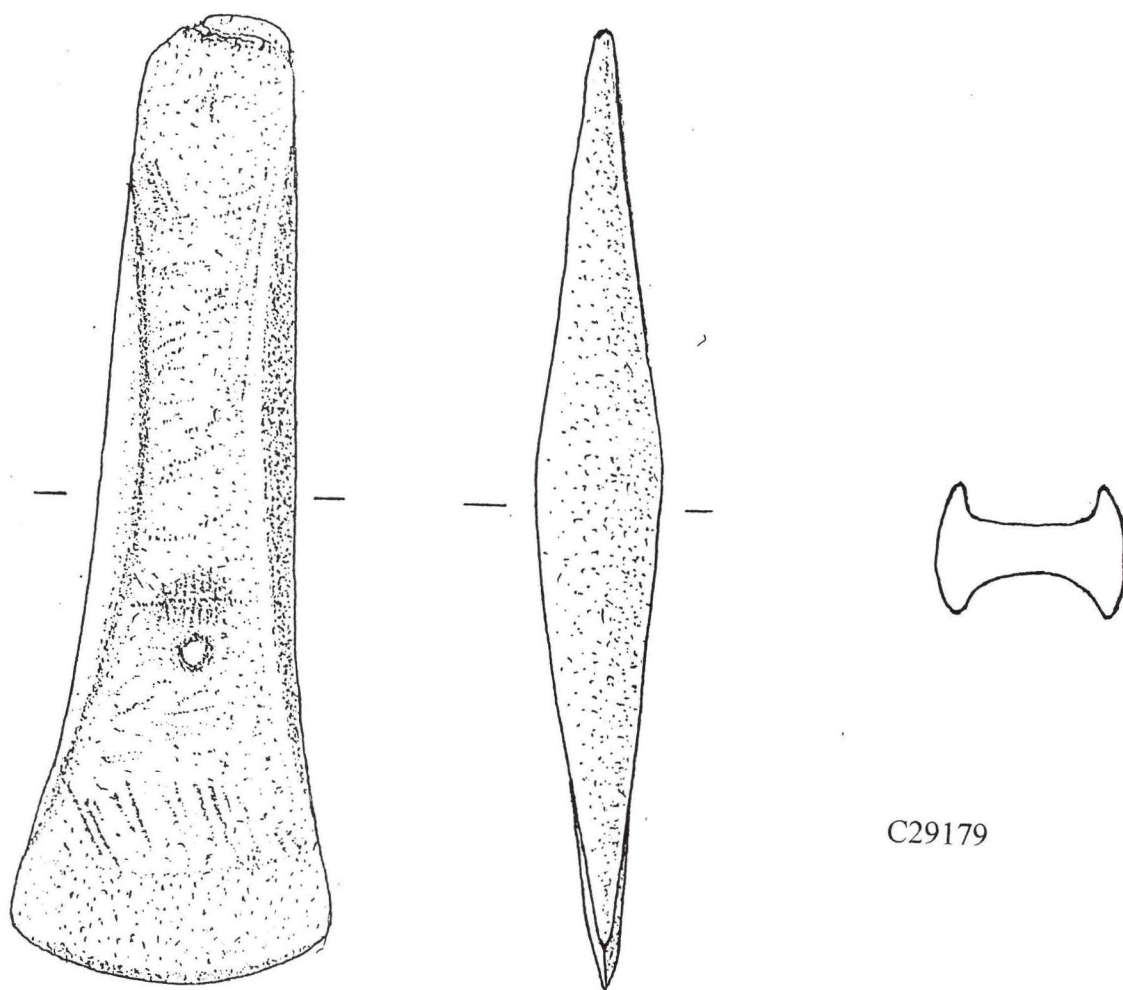
APPENDIKS 3. HELLERISTNINGER I TELEMARKE

ØK-nr.	Navn evt. gård	Kalkert år/n	Ant. motiver	Skålgroper	Retning
GJERPEN					
427.518 R8	Venstøp N.	1997/L.G, Ø.L	2	1	NØ
UO rapport	Venstøp S.	1997/L.G, Ø.L	127	96	Ø - N Ø
UO rapport	Gjerpens skole	1997/L.G, Ø.L	28	26	NNØ
427.318 R1	"Bjørneboe"	1997/L.G, Ø.L	9	6	N
UO rapport	Follaug	1997/L.G, Ø.L	5	4	Flatt
UO rapport	Follaug	1997/L.G, Ø.L	6	4	NØ
UO rapport	Kolkjen	1997/L.G, Ø.L	43	18	NØ
UO rapport	Kolkjen	Ukalkert	1	1	NØ
UO rapport	Ballestad N.	Ukalkert	1	1	Flatt
UO rapport	Håvundvn.	Ukalkert	Ukjent	Ukjent	Ukjent
427.516 R1	Mæla	1940/S.M	52	37	NØ
427.416R12	Mæla	Ukalkert	Skålgropstein	16	-----
UO top ark	Mæla	Ukalkert	11	11	N
427.518 R1	Fossum	1969/S.M	17	8	NNV/NNØ
427.618 R5	Bergheim	1940/S.M	36	17	ØNØ
427.316 R1	Løbergshaugen	1940/S.M	32	0	Ø - Ø N Ø
R02	Vattenberg	1940/S.M	45	40	NØ (V)
	Vattenberg	1983/P.H	12	8	NØ (V)
SOLUM					
427.414 R3	Lagmannsgården	Ukalkert	Skålgropstein	31	-----
ØK u.nr	Bakkane	Ukalkert	1	0	SØ
PORSGRUNN					
329708 R05	Oksum	Ukalkert	Skålgropstein	4	-----
SAUHERAD					
ID 016090	Å r å s	Ukalkert	4	4	Ukjent
ID 016089	Å r å s	Ukalkert	Skålgropstein	20	Ukjent
BØ					
665 E04 R3	Ågetveit	Ukalkert	Skålgropstein	5	Ukjent
665D02 R01	Gåra	Ukalkert	Skålgropstein	Minst 7	Ukjent
VINJE					
UO top ark	Sporaneset	1996/E.J, D.V	61	0	V
HEDDAL					
-----	Hustveit	Ukalkert	8	6	NØ
NOME					
ØK u. nr	Tinholt	Ukalkert	16	15	Ukjent
ØK u. nr	Romnes	Ukalkert	14	4	Ukjent
SELJORD					
Usikker	Ulveneset		2	1	
1753 B10R1	Vefald	Ukalkert	Skålgropstein	Minst 40	-----
TINN					
1242A10R1	Gjøysdal	Ukalkert	Skålgropstein	Minst 14	-----

Antall skålgroper er inkludert i antall motiver. Retning betyr hvilken vei bergflaten som helleristningene er hugget på heller mot. Initialer er for hvem som har kalkert helleristningene: L.G - Lars Groseth, Ø.L - Øystein Lia, S.M - Sverre Marstrander, E.J - Elisabeth Jansen, D.V - David Vogt, E.E - Eivind Engelstad, A.B - Anathon Bjørn.

APPENDIKS 4. RANDLISTØKSER FRA TELEMAR.

Randlistøksene er gjengitt i 1:1. Tegnet av Lars Groseth.

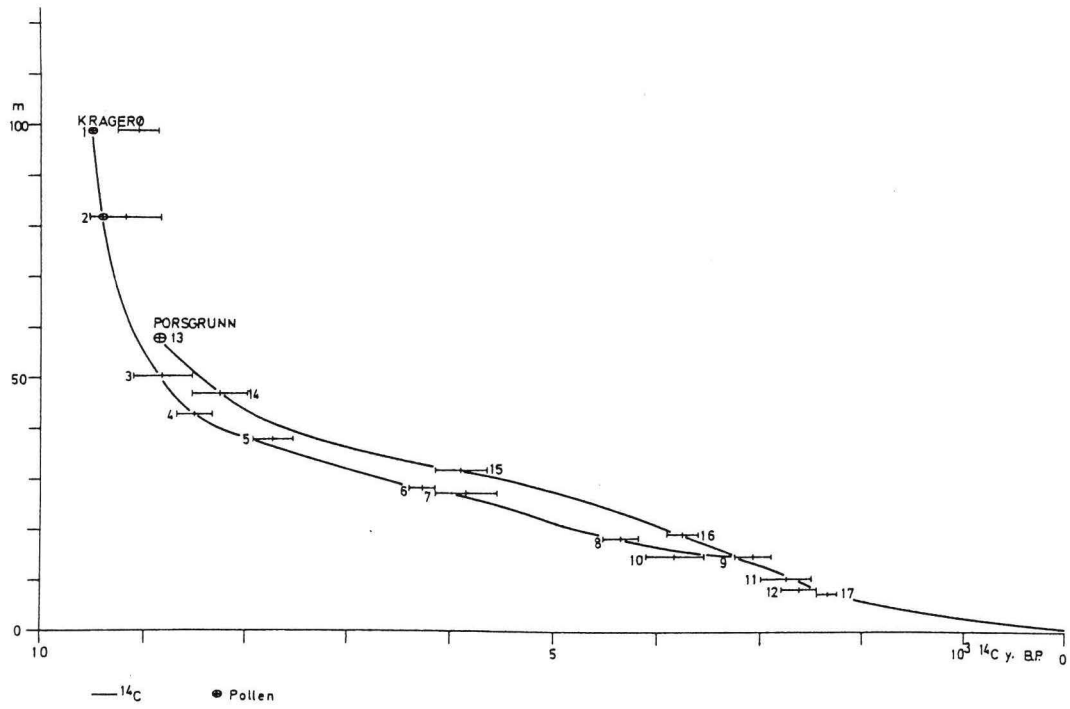

C29179

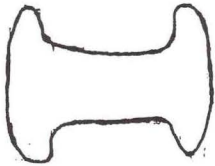
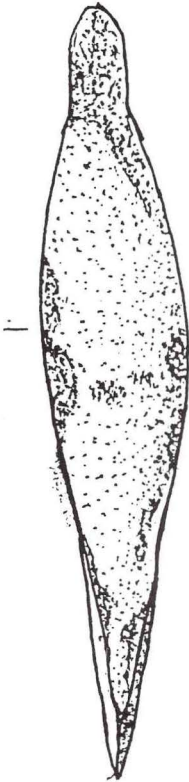
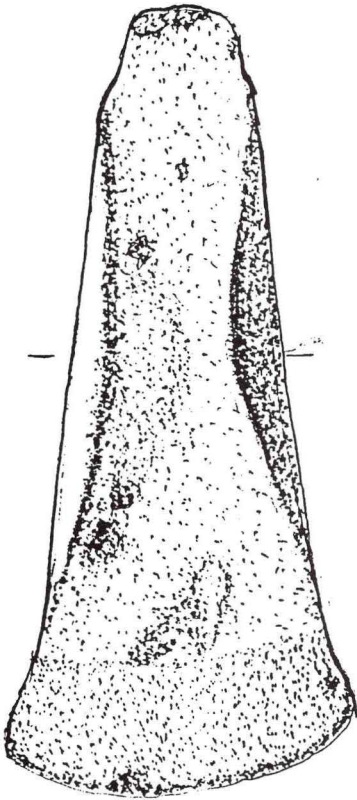
APPENDIKS 5. STRANDLINJEFORSKYVNING I TELEMAR

Hentet fra

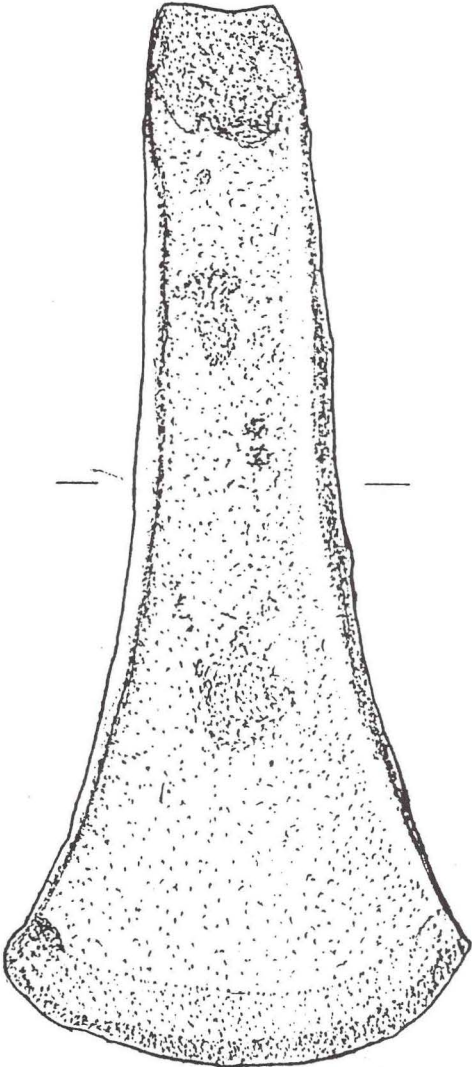
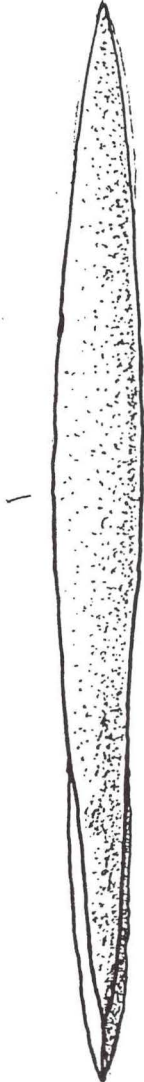
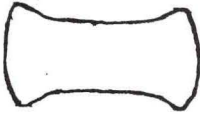
Bjørg Stabell 1980 Holocene shorelevel displacement in Telemark, southern Norway. *Norsk Geologisk Tidsskrift* 60, 71-81. Oslo.

C18795

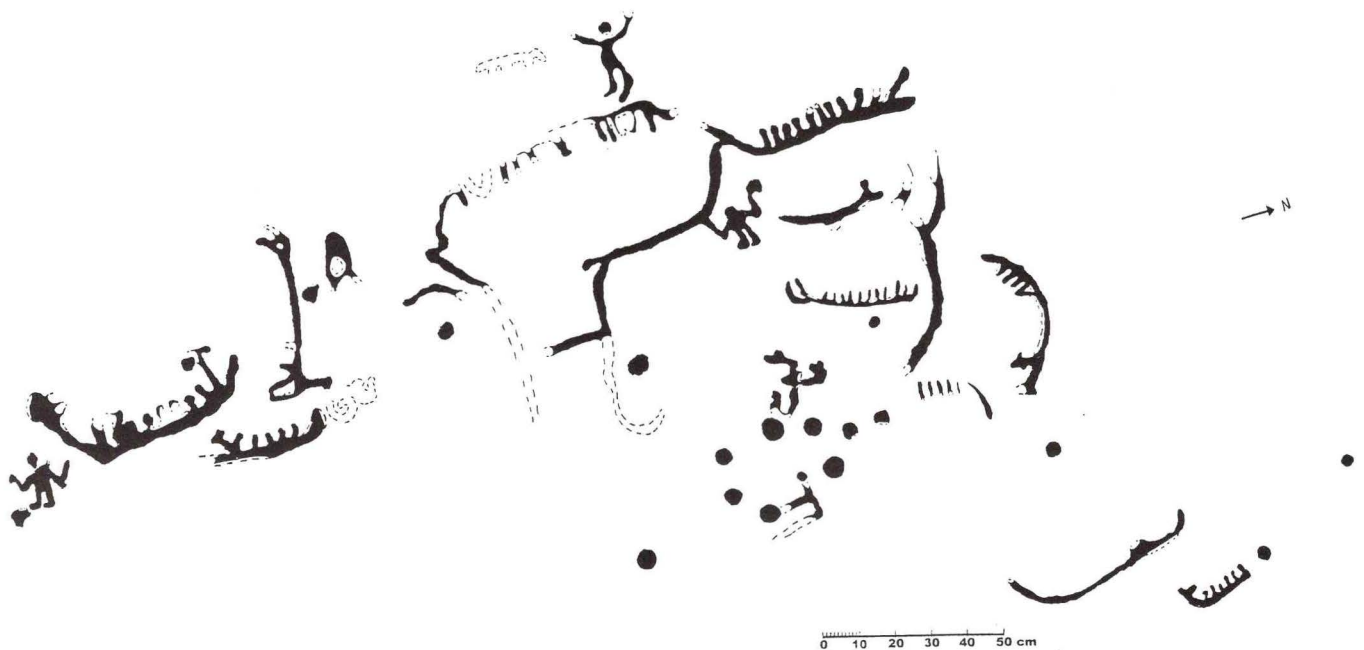
C7978

APPENDIKS 6. HELLERISTNINGER I TELEMAR

Nedfotograferte kalkeringer av helleristninger i Telemark. Det framgår av billedteksten når og hvem som har foretatt kalkeringene. Helleristningene som Sverre Marstrander har kalkert, er hentet fra Marstrander 1969.

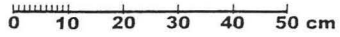
Stiplede linjer viser at figurene er flyttet nærmere hverandre enn hva som er det riktige avstandsforholdet mellom figurene.

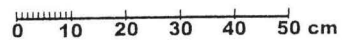
Kolkjen 64/8
Skien, Telemark
Lars Groseth/Øystein Lia
23.08.1997

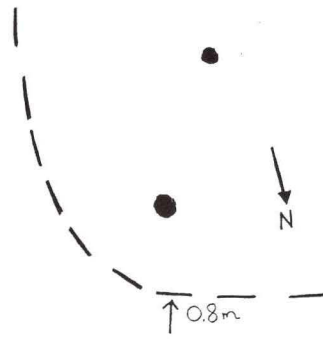

Follaug 64/1
Skien, Telemark
Nedre felt
Lars Groseth/Øystein Lia
23.08.1997

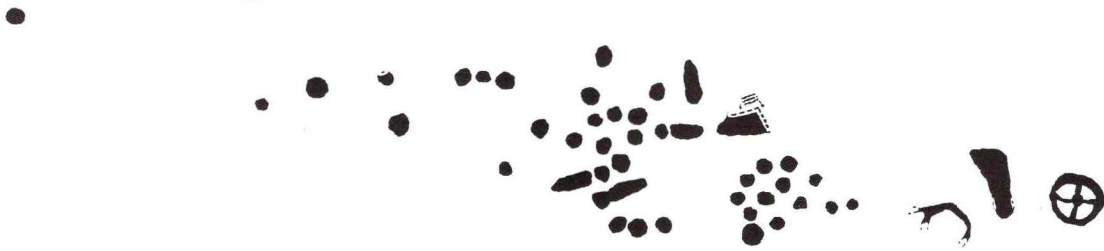
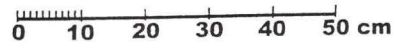

Follaug 64/1
Skien, Telemark
Øvre felt
Lars Groseth/Øystein Lia
23.08.1997

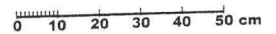

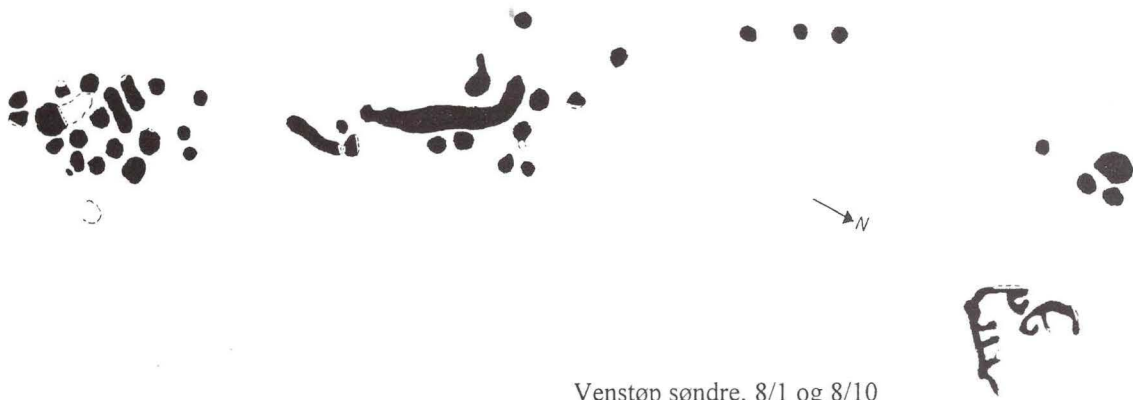

Bratsberg, "Bjørnebo" 63/558
Skien, Telemark
Lars Groseth
18.09.1997

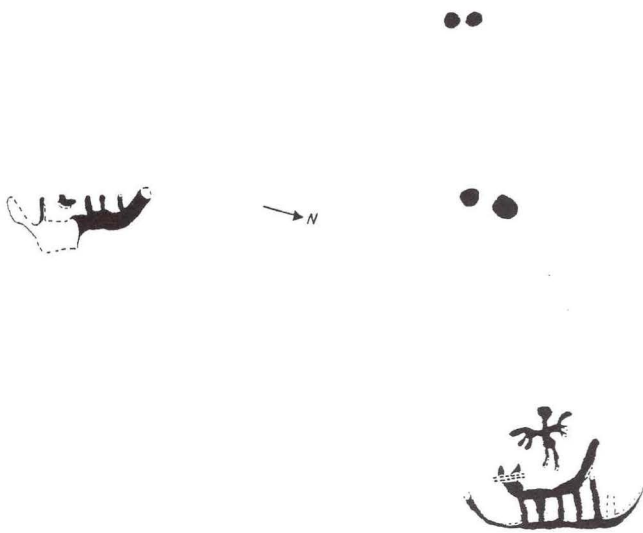
Venstøp søndre, 8/1 og 8/10
Flate 3
Skien, Telemark
Lars Groseth
06.09.1997

Venstøp søndre, 8/1 og 8/10
 Flate 2
 Skien, Telemark
 Lars Groseth
 06.09.1997

0 10 20 30 40 50 cm

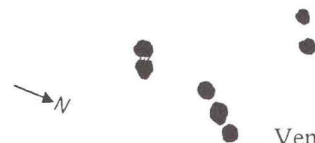

Venstøp søndre, 8/1 og 8/10
 Flate 1
 Skien, Telemark
 Lars Groseth
 06.09.1997

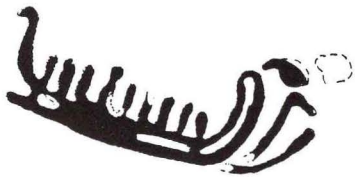
0 10 20 30 40 50 cm

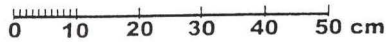
0 10 20 30 40 50 cm

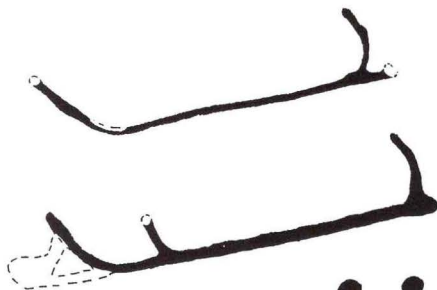
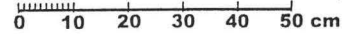
Venstøp søndre, 8/1
 Skien, Telemark
 Lars Groseth
 06.09.1997

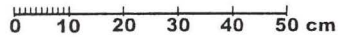
Venstøp nordre 8/57
 Skien, Telemark
 Lars Groseth/Øystein Lia
 24.08.1997

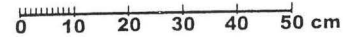
Gjerpen skole 59/1
 Flate 3
 Skien, Telemark
 Lars Groseth/Øystein Lia
 24.08.1997

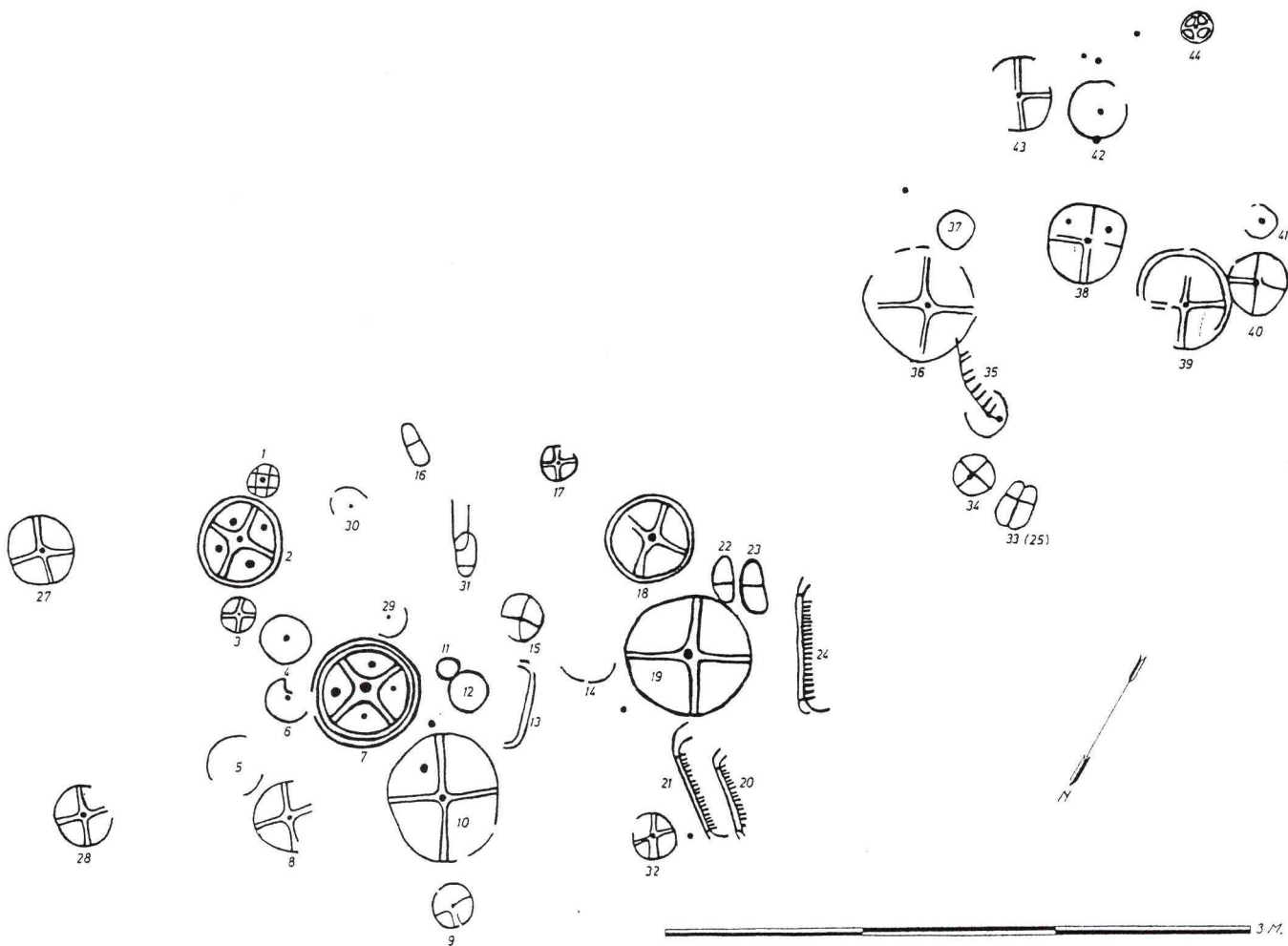
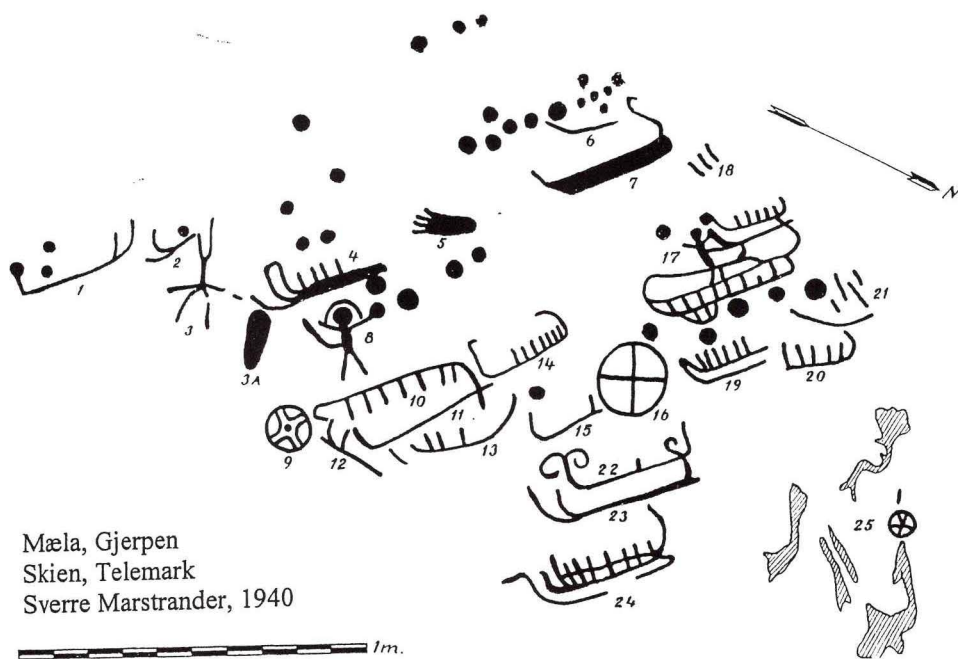

Gjerpen skole 59/1
 Flate 1
 Skien, Telemark
 Lars Groseth/Øystein Lia
 24.08.1997

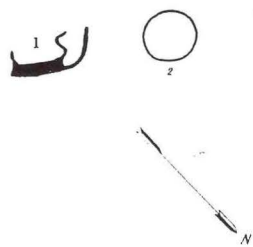
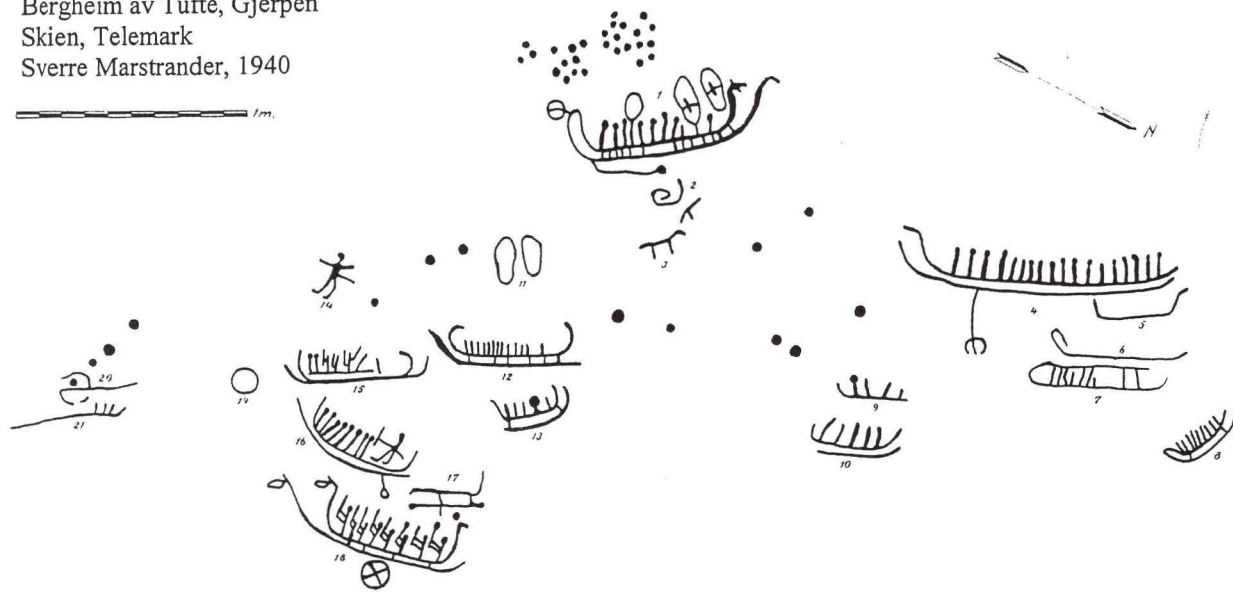
Gjerpen skole 59/1
 Flate 2
 Skien, Telemark
 Lars Groseth/Øystein Lia
 24.08.1997

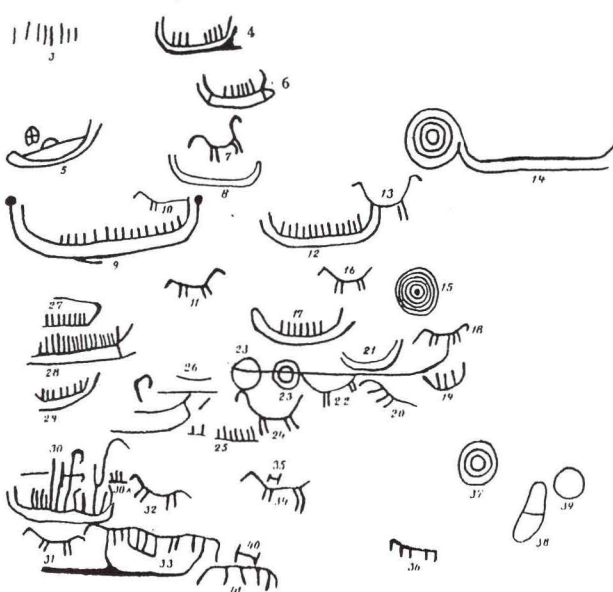

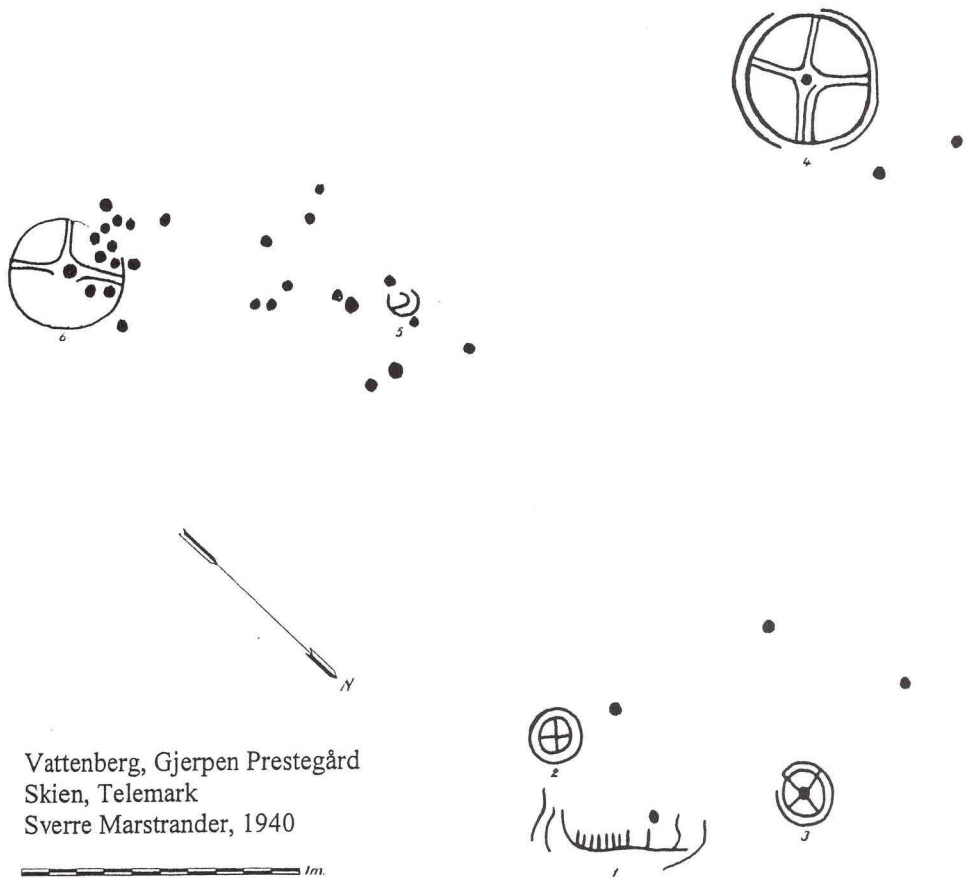
Fossum, Gjerpen, Telemark. Undersøkt 1969 av Sverre Marstrander.

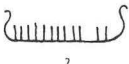

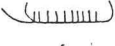

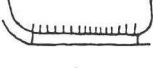

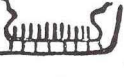

Bergheim av Tufte, Gjerpen
 Skien, Telemark
 Sverre Marstrander, 1940

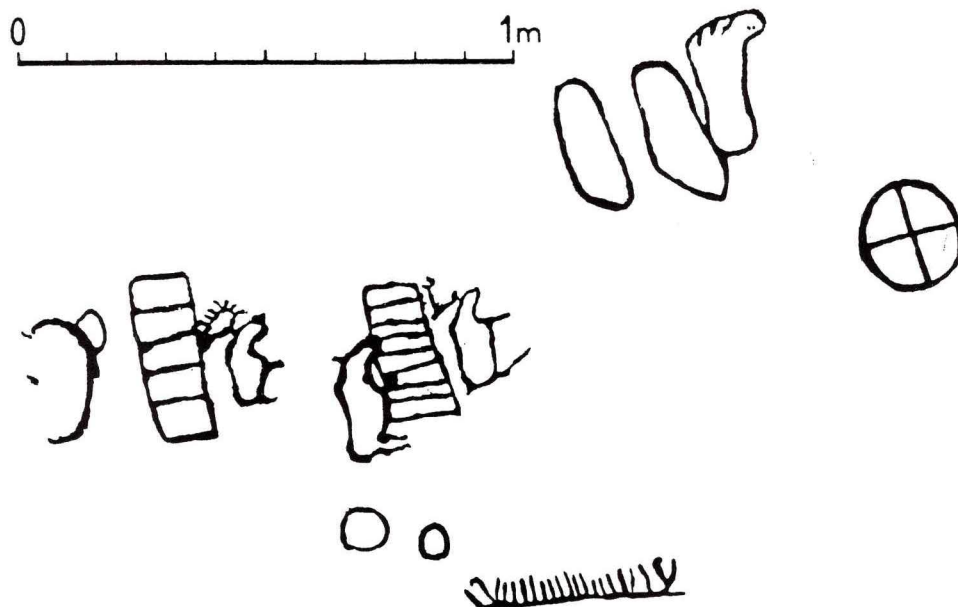
Løberghaugen, Gjerpen
 Skien, Telemark
 Sverre Marstrander, 1940

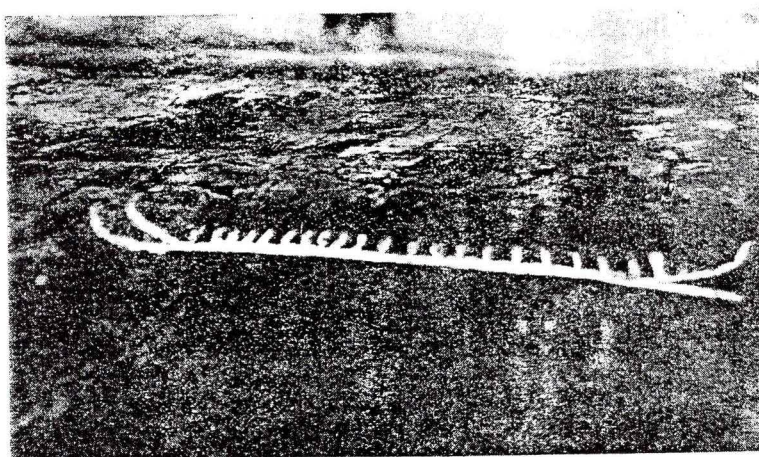
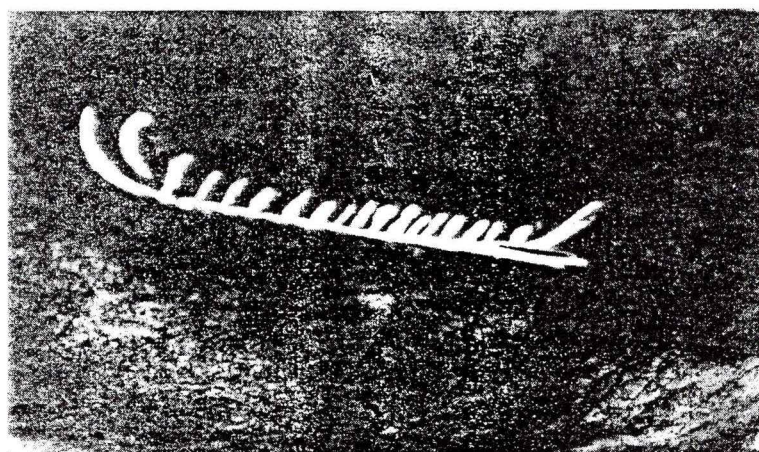

	Den enkle stil	Den rike stil		
A Helgerød-gruppen	 1	 2	 3	 4
B Gunnarstorp-gruppen	 5	 6		 7
C Solberg-gruppen	 8	 9	 10	 11
D Hornes-gruppen		 12		 13
E Hafslund-gruppen		 14		
F Navestad-gruppen	 15	 16		 17

Marstrandens typologi for helleristningskip (Marstrander 1963, plansje 64).

Del av helleristningsfeltet på Sporaneset (Mikkelsen 1989:309).

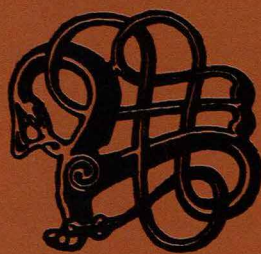

Noen av figurene på helleristningsfeltet på Romnes (Holta 1921:59-60).

VARIA - Universitetets kulturhistoriske museer, Oldsaksamlingen

Nr. 1	Ristninger i forhistorie og middelalder.	1980
Nr. 2	Hans Gude Gudesen: Merovingertiden i Øst-Norge. Kronologi, kulturmønstre og tradisjonsforløp.	1980
Nr. 3	Egil Mikkelsen: Kulturminner i Lyngdalsvassdraget, Vest-Agder.	1980 (Utsolgt)
Nr. 4	Egil Mikkelsen: Kulturminner i Atnavassdraget, Hedmark - Oppland.	1980 (Utsolgt)
Nr. 5	Egil Mikkelsen: Kulturminner i Grimsavassdraget, Hedmark-Oppland.	1981
Nr. 6	Ellen Høigård Hofseth: Kulturminner i Joravassdraget, Oppland.	1981 (Utsolgt)
Nr. 7	Ellen Høigård Hofseth: Kulturminner i Vegårvasdraget, Aust-Agder.	1981 (Utsolgt)
Nr. 8	Inge Lindblom: Fornminner i Tovdalsvassdraget, Aust-Agder.	1982 (Utsolgt)
Nr. 9	Foredrag ved det 1. nordiske bronsealdersymposium på Isegran 3.-6. oktober 1977.	1983
Nr. 10	Einar Østmo: Kulturminner ved Gyvatn og Evje Øst, Vest-Agder og Aust-Agder.	1984
Nr. 11	Stig Welinder: Tunnackiga stenyxor och samhälle i Mellansverige 5000 B.P.	1985
Nr. 12	Det 4. nordiske bronsealder-symposium på Isegran 1984.	1986
Nr. 13	Karl Vibe-Müller: Gravfeltene på Ula, Glemmen, Østfold. Keltisk jernalder, romertid og folkevandringstid.	1987
Nr. 14	Stig Welinder: Arkeologiska bilder.	1987
Nr. 15	Tom Bloch-Nakkerud: Kullgropen i jernvinna øverst i Setesdal.	1987
Nr. 16	Ingrid Smedstad: Etableringen av et organisert veihold i Midt- Norge i tidlig historisk tid.	1988
Nr. 17	Ellen Anne Pedersen: Jernalderbosetningen på Hadeland. En arkeologisk-geografisk analyse.	1989
Nr. 18	Brit Solli: Dyrebein. Problemer og muligheter omkring et arkeologisk kildemateriale.	1989 (Utsolgt)
Nr. 19	Helge Braathen: Ryttergraver. Politiske strukturer i eldre rikssamlingstid.	1989
Nr. 20	A. Jan Brendalsmo, Berit J. Sellevold, Kristin Hovin Stub, Steinar Gulliksen: Innberetning over de arkeologiske undersøkelser på Heddal Prestegård, Notodden kommune, Telemark 1988.	1990
Nr. 21	Helge Irgens Høeg: Den pollenanalytiske undersøkelsen ved Dokkfløyvatn i Gausdal og Nordre Land, Oppland.	1990
Nr. 22	Einar Østmo: Gård og boplass i østnorsk oldtid og middelalder.	1991
Nr. 23	Jan Henning Larsen: Jernvinna ved Dokkfløyvatn.	1991
Nr. 24	Einar Østmo: Helleristninger i et utkantstrøk.	1992
Nr. 25	Karin Gjøl Hagen: Solplissé - En reminisens av middelalderens draktutvikling?	1992
Nr. 26	Lise Nordenborg Myhre: Arkeologi og politikk.	1994
Nr. 27	Kaja Kollandsrud: Krusifiks fra Haug kirke.	1994

Nr. 28	A. Jan Brendalsmo: Tønsberg før år 1000. Fra gård til by.	1994
Nr. 29	Torben Bjarke Ballin og Ole Lass Jensen: Farsundprosjektet - stenalderbopladser på Lista.	1995
Nr. 30	Produksjon og samfunn. 2. nordiske jernaldersymposium Granavolden 1992.	1995
Nr. 31	Ingunn Holm: Trekk av Vardals agrare historie.	1995
Nr. 32	Evy Berg: Dobbeltspor/E6-prosjektet. Steinalderlokaliteter fra senmesolittisk tid i Vestby, Akershus.	1995
Nr. 33	Håkon Glørstad: Neolittiske smuler. Små teoretiske og praktiske bidrag til debatten om neolittisk keramikk og kronologi i Sør-Norge.	1996
Nr. 34	May-Liss Bøe Sollund: Åsrøyser - Gravminner fra bronsealderen? En analyse av åsrøysene i Vestfold.	1996
Nr. 35	Gro B. Jerpåsen: Gunnerød - En arkeologisk landskapsanalyse	1996
Nr. 36	Torben Bjarke Ballin: Klassifikaionssystem for stenartefakter	1996
Nr. 37	Wenche Helliksen: Evolusjonisme i norsk arkeologi. Diskutert med utgangspunkt i A.W. Brøggers hovedverk 1909-25.	1996
Nr. 38	Lars Erik Narmo: Jernvinna i Valdres og Gausdal - et fragment av middelalderens økonomi.	1996
Nr. 39	Helge Irgens Høeg: Pollenanalytiske undersøkelser i «Østerdals- området» med hovedvekt på Rødsmoen, Åmot i Hedmark	1996
Nr. 40	Alf Hammervold: Dactyliotheca Norvegica Medioevalis. Fingerringe fra middelalderen i Norge. En undersøkelse av fingerringe fra middelalderen og ringe av middelaldertype.	1997
Nr. 41	Joel Boaz: Steinalderundersøkelsene på Rødsmoen.	1997
Nr. 42	Jostein Bergstøl: Fangstfolk og bønder i Østerdalen. Rapport fra Rødsmoprojektets delprosjekt «marginal bosetning»	1997
Nr. 43	Lars Erik Narmo: Jernvinne, smie og kullproduksjon i Østerdalen. Arkeologiske undersøkelser på Rødsmoen i Åmot 1994-1996.	1997
Nr. 44	Evy Berg: Mesolittiske boplasser ved Årunge i Ås og Frogn, Akershus. Dobbeltspor/E6-prosjektet 1996.	1997
Nr. 45	Wenche Helliksen: Gård og utmark på Romerike 1100 f.Kr.-1400 e.Kr. Gardermoprojektet	1997
Nr. 46	Helge I. Høeg: Pollenanalytiske undersøkelser på Øvre Romerike. Ullensaker og Nannestad, Akershus fylke.	1997
Nr. 47	Evy Berg: Gård og grav på Rør i Rygge, Østfold. Dobbeltsporprosjektet. Arkeologiske undersøkelser 1994-1996.	1997
Nr. 48	Torben Bjarke Ballin: Oslofjordforbindelsen. Arkæologiske undersøkelser ved Drøbaksundet.	1998
Nr. 49	Isa Trøim: Arkeologisk forskning og det lovregulerte fornminnevernet. En studie av fornminnevernets utvikling i perioden 1905-1978.	1999
Nr. 50	David Vogt: Helleristninger i Onsøy, Fredrikstad kommune, Østfold.	2000
Nr. 51	Hilde Rigmor Amundsen: Teori og data i et forskningshistorisk perspektiv. Jysk enkeltgravskultur fra 1880-åra til 1990-åra.	2000
Nr. 52	Jaksland, Lasse: Vinterbrolokalitetene - en kronologisk sekvens fra mellom- og senmesolitikum fra Ås, Akershus.	2001
Nr. 53	Groseth, Lars: Å finne sted. Økonomiske og rituelle landskap i Telemark i sen-neolitikum og bronsealder.	2001

Distribusjon:
Universitetets kulturhistoriske museer,
Oldsaksamlingen
Postboks 6762 St. Olavs plass
N-0130 OSLO
NORWAY

ISSN 0333-1296
ISBN 82-7181-167-3